

X. S. MUHIDDINOVA,
Z. I. SALISHEVA,
X. S. PO'LATOVA

O'ZBEK TILI

**Oliy o'quv yurtlari bakalvriatining
rusiyzabon guruhlari uchun**

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta
maxsus ta'lim vazirligi nashrga tavsiya etgan*

„O'QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2006

Darslik filologik yoʻnalishdagi oʻquv yurtlarining rusiyzabon guruhleri talabalari uchun moʻljallangan. Unda uzluksiz taʼlim tamoyillaridan kelib chiqqan holda talabalarning quyi taʼlim bosqichlarida egallagan bilimlarini chuqurlashtirish hamda oʻzbek tilida gap tuzilishi va gap boʻlaklari tartibi, fikrni ifodalashda turli sintaktik-sinonimik variatsiyalardan foydalanish yoʻllarini oʻrganish nazarda tutilgan.

Taqrizchilar: R. RASULOV, filologiya fanlari doktori, professor
S. ODILOVA, pedagogika fanlari nomzodi

M $\frac{4306020200 - 169}{353(04) - 2006}$ Qatʼiy buyurtma — 2006

© „Oʻqituvchi“ NMIU, 2006

O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining Davlat tilidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasi

SO'ZBOSHI

O'zbek tiliga O'zbekiston Respublikasining davlat tili maqomining berilishi bizga istiqloq bergan buyuk ne'matlardan biridir. „O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida“gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida“gi Qarori respublikamizda yashovchi boshqa millat fuqarolarining o'zbek tilini egallashga bo'lgan qiziqishlari va intilishlarini kuchaytirdi. Ayni paytda, ta'lim tizimi oldiga o'zbek tilini o'qitishni tubdan isloh qilish, o'zbek tili ta'limining yangi, samarali usullarini ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga tatbiq etish, yangi o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratish vazifasini qo'ydi.

Keyingi yillarda o'zbek tili mutaxassislarining izlanishlari natijasida ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan umumta'lim maktablari uchun kommunikativ-semantik tamoyilga asoslangan yangi o'quv dasturi tuzildi va 1994—1996- yillarda tajriba-sinovdan o'tkazilib, ta'lim jarayoniga kiritildi. Hozirgi kunda ana shu dastur asosida ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning barcha sinflari uchun „O'zbek tili“ darsliklari yaratildi va ta'lim sohasida amal qilmoqda. (Q a r a n g : R. Tolipova va b., „O'zbek tili“, 2—7-sinflar uchun; X. Muhiddinova va b., „O'zbek tili“, 8- sinf uchun.)

Qo'lingizdagi darslik hukumatimizning „Ta'lim to'g'risida“gi Qonuni va „Uzluksiz ta'lim to'g'risida“gi qarorlarini amalga oshirish vazifalaridan kelib chiqqan holda yaratildi. Unda oliy o'quv muassasalarining rusiyzabon guruhlari talabalarining umumta'lim va o'rta ta'lim tizimida o'zbek tilidan olgan bilim va malakalarini davom ettirish va takomillashtirish nazarda tutilgan.

Darslikdan ko'zlangan maqsad talabalarining quyi ta'lim tizimlarida egallagan bilim va malakalarini nutq jarayonida kompleks holda tatbiq eta olishlariga erishishdir. Shu maqsadda darslikda ko'proq sintaktik-sinonimik konstruksiyalarni o'rgatishga keng e'tibor

qaratildi. Grammatik qoidalar qisqa va soddalashtirib berildi, grammatik atamalarni mumkin qadar kamroq berishga harakat qilindi. Nutq o‘stirishga qaratilgan yangi, qiziqarli ruknlar kiritildi (masalan, qiziqarli grammatika mashqlari, bilib oling, eshitish mashqi, test topshiriqlari, vaziyatli topshiriqlar kabi). Mashqlar tizimi oddiydan murakkabga qarab o‘stirib borildi. Bu guruhdagi rusiyzabon va o‘zbekzabon o‘quvchilar bilan yakka tartibda ishlash imkoniyatini beradi. Shuningdek, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish mashqlariga ham keng o‘rin berildi. Mashqlarda ko‘proq ma‘naviy-ma‘rifiy mavzulardagi hamda milliy istiqlol g‘oyalarini singdirishga qaratilgan matnlardan keng foydalanildi. Adabiy o‘qish uchun berilgan materiallarda o‘zbek xalqining ko‘hna tarixi, boy milliy qadriyatlari aks ettirilgan rivoyatlar, badiiy ijod namunalari, o‘zbek adabiyotining yorqin siymolari asarlaridan parchalar berildi. Bog‘lanishli matnlarga talabalarni mustaqil ishlashga, ijodiy fikrlashga, qiyoslashga va xulosa chiqarishga o‘rgatadigan savol va topshiriqlar qo‘yildi. Keyingi yillarda barcha „O‘zbek tili“ darsliklarida an‘ana tusiga kirgan mashqlarda yozuvchi va shoirlarning tarjimai hollarini berishni lozim topmadik. Darslikka asarlaridan parchalar kiritilgan yozuvchi-shoirlarning tarjimai hollari haqidagi ma‘lumotlar talabalarining mustaqil o‘qishlari uchun qo‘shimcha materiallar sifatida darslik oxiriga kiritildi.

Darslikni yaratishda xorijiy tillar bo‘yicha darsliklar tajribasini o‘rganib, respublikamizda yashovchi rusiyzabon fuqarolarning o‘zbek tilini yaxshi tushunishlaridan kelib chiqqan holda, shuningdek, ta‘lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda hamda oliy o‘quv muassasalarining rusiyzabon guruhlarida o‘zbek millatiga mansub o‘quvchi-talabalarining borgan sari ko‘payib borayotganini e‘tiborga olgan holda grammatik qoidalarining barchasi (sarlavhalardan tashqari) faqat o‘zbek tilidagina berildi. Darslik oxirida mavjud materiallar bo‘yicha o‘zbekcha-ruscha lug‘at tavsifiya qilindi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT MADHIYASI

Mutal (Mutavakkil) Burhonov
musiqasi

Abdulla Oripov
so'zi

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad, ilm-u fan ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona yurt, mangu bo'l obod!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor.

Savol va topshiriq

1. Madhiya qachon, qayerda qabul qilingan?
2. Madhiya muallifi haqida so'zlab bering.

Bilib oling va yodda tuting!

- 1991-yil 31-avgust — O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilindi.
- 1-sentabr — Mustaqillik bayrami kuni.

- 1991-yil 18-noyabr — O‘zbekiston Respublikasining bayrog‘i qabul qilindi.
- 1992-yil 2-mart — O‘zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti a‘zoligiga qabul qilindi.
- 1992-yil 2-iyul — O‘zbekiston Respublikasining gerbi qabul qilindi.
- 1992-yil 8-dekabr — O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilindi.
- 1992-yil 10-dekabr — O‘zbekiston Respublikasining madhiyasi qabul qilindi.

1-mashq. Matnni o‘qing.

DAVLAT TILI TO‘G‘RISIDA

„Davlat tili“ deganda shu davlat hududida asosiy aloqalaralashuv vositasi bo‘lgan til tushuniladi. Barcha davlat hujjatlari davlat tilida yoziladi, yig‘inlar, anjumanlar, uchrashuvlar shu tilda olib boriladi. Har bir davlat o‘z davlat tilining rivoji, shu tilning sofliqi, boyib borishini ta‘minlaydi, davlat tilini o‘rganish va o‘qitish uchun shart-sharoitlar yaratib beradi.

O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir. „Davlat tili haqida“gi qonun 1989-yil 21-dekabrda XI chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XI sessiyasida qabul qilingan bo‘lib, u 30 moddadan iborat edi. 1995-yil 21-dekabrda qonunning 24 moddadan iborat yangi tahrirdagi loyihasi qabul qilindi.

Respublikamizning har bir fuqarosi o‘z ona tili bilan bir qatorda O‘zbekiston Respublikasining davlat tilini ham bilishi kerak. Davlat tiliga hurmat va e‘tiborning birinchi belgisi shu tilda to‘g‘ri, chiroyli so‘zlash va yozishdir.

Quyidagi savollarga javob bering

1. „Davlat tili haqida“gi qonun qachon qabul qilindi?
2. Siz „Davlat tili“ deganda nimani tushunasiz?
3. „Davlat tili haqida“gi qonun necha moddadan iborat edi?
4. Qonunning yangi tahrirdagi loyihasi qachon qabul qilingan va necha moddadan iborat?
5. Nima uchun davlat tilini barcha bilishi kerak?

2-mashq. „Davlat tili haqida“gi Qonun moddalarini diqqat bilan o‘qing va tovushlarning to‘g‘ri talaffuz qilinishiga e‘tibor bering.

2-modda. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va me‘yorlariga rioya etiladi.

Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta‘minlaydi.

15-modda. O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar o‘z millatidan qat’iy nazar, o‘z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an‘analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

22-modda. Respublikaning ma‘muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko‘chalari va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Har bir moddani rus tiliga o‘giring. So‘zlarning ruscha va o‘zbekcha talaffuzini qiyoslang.
2. Notanish so‘zlarni aniqlab, lug‘at yordamida ma‘nolarini izohlang va daftaringizga yozib boring.
3. 22-modda bo‘yicha respublikamizda, o‘zingiz yashayotgan shahringizda, viloyatingizda yuz bergan o‘zgarishlar haqida kengroq so‘zlab bering.

3-mashq. Matnni diqqat bilan o‘qing va so‘zlab bering.

DAVLAT GERBI

O‘zbekiston Respublikasining Davlat gerbi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida 1992-yil 2-iyul kuni tasdiqlangan. Davlat gerbi gullagan vodiy uzra charaqlab turgan quyosh tasviridan hamda o‘ng tomonda bug‘doy boshloqlari, chap tomonda ochilgan paxta chanoqlari surati tushirilgan chambardan iboratdir.

Gerbning yuqori qismida respublikamizda yashovchi xalqlar birligining ramzi sifatida sakkiz qirrali yulduz tasvirlangan. Sakkiz qirra ichida joylashgan yarim oy tasviri musulmonlarning qutlug‘ ramzidir. Gerb markazida himmat va oliyjanoblik timsoli bo‘lgan afsonaviy Humo qushi qanotlarini yoyib turibdi. Gerbning pastki qismidagi respublika bayrog‘ini ifodalovchi uch rangdagi chambar bandiga „O‘zbekiston“ deb yozib qo‘yilgan.

Ushbu soʻzlarning sinonimlarini bilib oling!

ramz — timsol — simvol **bitilgan** — yozilgan

Savol va topshiriqlar

1. Matndagi notanish soʻzlarni lugʻat daftaringizga koʻchirib yozing va tarjima qiling.
2. Yana qanday davlat ramzlarini bilasiz? Ular haqida soʻzlab bering.

4-mashq. Matnni oʻzbek tiliga oʻgiring va mazmunini soʻzlab bering.

ЧТО ТАКОЕ ГИМН?

Гимн — это торжественная песня. Само слово греческого происхождения. Гимны бывают государственные, религиозные, военные, их сочиняют в честь каких-либо значительных событий. Гимн государственный — это наряду с гербом и флагом официальный символ страны. Он звучит в исполнении оркестра или хора в торжественных случаях: на встречах официальных делегаций, на церемониях награждения отличившихся граждан, во время награждения на спортивных соревнованиях, на открытиях различных международных конференций и общенародных мероприятиях. Каждая независимая республика имеет свой Гимн. Гимн Республики Узбекистан был принят 10 декабря 1992 года.

Topshiriq

Oʻzbekiston Respublikasining Davlat madhiyasini yoddan ayting va mazmunini soʻzlab bering.

5-mashq. Matnni diqqat bilan oʻqing va gapirib bering.

DAVLAT BAYROGʻI

Oʻzbekiston Respublikasi Davlat bayrogʻi 1991-yil 18-noyabr kuni Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashida tasdiqlangan. Bayroqdagi moviy rang — osmon va obi hayot, oq rang — muqaddas tinchlik va poklik, yashil rang — tabiatning yangilanish ramzi boʻlib, yashnab turgan hayot va hosildorlikni ifodalaydi. Qizil chiziqlar vujudimizda joʻshib oqayotgan hayotiy qudratni bildiradi. Navqiron yarim oy — ayni paytda qoʻlga kiritilgan mustaqilligimiz,

12 yulduz — madaniyatimizning qadimiyligi, xalqimizning komillikka, o‘z tuprog‘ida saodatga intilish ramzidir.

Davlatimiz bayrog‘i bizning o‘tmishimiz, bugungi kunimiz va kelajagimiz ramzidir.

6-mashq. Berilgan matnlarni yana bir bor o‘qing va ular asosida nuqtalar o‘rnini to‘ldirib, gaplarni ko‘chirib yozing.

Har bir mustaqil mamlakatning gerbi, bayrog‘i va davlat madhiyasi bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi davlat bayrog‘i ... ranglardan iborat. Oq rang ... ramzi, yashil rang ..., havo rang ... timsollaridir. O‘zbekiston Respublikasining davlat bayrog‘i ... qabul qilingan. Davlat gerbi har bir mamlakatning yashash tarzini ifodalaydi. O‘zbekiston Respublikasining davlat gerbida ... va ... rasmi tasvirlangan. Bu ...

O‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi matnini ... yozgan, kuyini ... bastalagan. Madhiyamiz ... qabul qilingan.

7-mashq. Yuqorida berilgan matnlardan foydalanib, „Bayrog‘im — sharaf-shonim“ mavzusida o‘zingiz ijodiy matn tuzing.

BILIB OLING!

O‘zbekiston Markaziy Osiyoda joylashgan.
Uning hududi 447 ming 400 kv. km.
Aholisi 26 mln. dan ortiq.
Poytaxti — Toshkent shahri.

Adabiy o‘qish

VATANIM

M. Yusuf

Men dunyoni nima qildim,
O‘zing yorug‘ jahonim,
O‘zim xoqon,
O‘zim sulton,
Sen taxti Sulaymonim,
Yolg‘izim,
Yagonam deymi,

Toppingan koshonam deymi,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim...

Shodon kunim gul otgan sen,
Chechnak otgan izimga,
Nolon kunim yupatgan sen,
Yuzing bosib yuzimga.
Singlim deymi,
Onam deymi,
Hamdard-u hamxonam deymi,
Oftobdan ham o'zing mehri
Ilig'imsan, Vatanim ...

Sen Xo'jandsan,
Chingizlarga
Darvozasin ochmagan,
Temurmaliq orqasidan
Sirdaryoga sakragan,
Muqannasan, qorachig'i
Olovlarga sachragan,
Shiroqlarni ko'rgan cho'pon
Cho'lig'imsan, Vatanim...

Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,
Jaloliddin Kurdistonda,
Boburing Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolik deb,
Yotarlar zimistonda,
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim...

O'g'lim desang osmonlarga
G'irot bo'lib uchgayman,
Chambil yurtda Alpomishga
Navkar bo'lib tushgayman,
Padarkushdan pana qilib
Ulug'beging quchgayman,
G'ichir-g'ichir tishimdagi
So'lig'imsan, Vatanim...

Sen shoxlari osmonlarga
Tegib turgan chinorim,
Ota desam,
O'g'lim deb,
Bosh egib turgan chinorim,
Qo'ynimdagi iftixorim,
Bo'ynimdagi tumorim,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim!

Savol va topshiriqlar

1. Muhammad Yusuf kim? Siz uning yana qanday she'rlarini bilasiz?
2. She'rda nomlari tilga olingan tarixiy shaxslar haqida so'zlab bering.
3. Mustaqil o'qish qismidan Muhammad Yusuf tarjimai holini o'qib, so'zlab bering.

Vatan haqidagi maqollarni bilib oling!

Ona yurtning — oltin beshiging.

* * *

Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas.

* * *

Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtningda cho'pon bo'l.

* * *

O'z uying — o'lan to'shaging.

* * *

Kimda o'z yurtiga bo'lmasa mehr,
U qalban shikasta, u qalban majruh.

* * *

Yurt qo'risang, o'zarsan,
Qo'rimasang, to'zarsan.

* * *

Yurti tinchning o'zi tinch.

* * *

Yurt bilan bo'lgan yetar murodga,
Yurtdan ayrilgan qolar uyatga.

FONETIKA, ORFOGRAFIYA VA ORFOEPIYA

Grammatika

Fonetika — tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganuvchi bo'limidir. Nutq tovushlarining yozuvdagi shartli belgisi harf deb atalib, harflarning qat'iy bir tartibda berilishi **alifbo** deyiladi.

Har bir tilni bilish uning nutq tovushlari va harflarini bilishdan boshlanadi. Fonetika grafika, orfografiya va orfoepiya bo'limlari bilan uzviy bog'liq.

Grafika yozuvlar haqidagi ta'limotdir. **Orfografiya** to'g'ri yozuv me'yorlarini, **orfoepiya** esa to'g'ri talaffuz me'yorlarini o'rgatadi.

Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi

Bosma harf	Yozma harf	Nomi	Bosma harf	Yozma harf	Nomi
Aa	<i>Aa</i>	a	Qq	<i>Qq</i>	qe
Bb	<i>Bb</i>	be	Rr	<i>Rr</i>	er
Dd	<i>Dd</i>	de	Ss	<i>Ss</i>	es
Ee	<i>Ee</i>	e	Tt	<i>Tt</i>	te
Ff	<i>Ff</i>	ef	Uu	<i>Uu</i>	u
Gg	<i>Gg</i>	ge	Vv	<i>Vv</i>	ve
Hh	<i>Hh</i>	he	Xx	<i>Xx</i>	xe
Ii	<i>Ii</i>	i	Yy	<i>Yy</i>	ye
Jj	<i>Jj</i>	je	Zz	<i>Zz</i>	ze
Kk	<i>Kk</i>	ke	O'o'	<i>O'o'</i>	o'
Ll	<i>Ll</i>	el	G'g'	<i>G'g'</i>	g'e
Mm	<i>Mm</i>	em	Sh sh	<i>Sh sh</i>	she
Nn	<i>Nn</i>	en	Ch ch	<i>Ch ch</i>	che
Oo	<i>Oo</i>	o	Ng ng	<i>Ng ng</i>	nge
Pp	<i>Pp</i>	pe			

Topshiriqlar

1. Alifboda nechta unli va nechta undosh borligini aniqlang.
2. Aytilishi va yozilishida farq qiladigan harflarni ayting.

YODDA TUTING!

Adabiy til me'yorlarini yaxshi bilish savodxon bo'lishga yordam beradi.

8-mashq. Ushbu matnni diqqat bilan o'qing va tarixiy sanalarni eslab qolishga harakat qiling.

O'ZBEK YOZUVLARI TARIXIDAN

O'zbek yozuvi uzoq tarixga ega. Bizning ota-bobolarimiz eramizning boshlarida oromiy va so'g'd yozuvlaridan, IV—VIII asrlarda esa runik va uyg'ur yozuvlaridan foydalanganlar. VII asrda Movarounnahrni arablar bosib olgandan keyin, arab yozuvi joriy qilindi va u ming yildan ortiq davr amal qildi. Mumtoz adabiyotimizning barcha durdonalari ushbu yozuvda bitilgan.

O'rta Osiyoning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi tufayli 1929- yilda lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tildi. 1940-yildan esa kirill alifbosi joriy qilindi. 1991-yildan O'zbekiston tarixida yangi davr boshlandi. Biz o'z mustaqilligimizni qo'lga kiritdik va o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Shu bilan bir qatorda 1993-yil 2-sentabrdan lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'tish haqida qaror qabul qilindi. Ushbu qarorga muvofiq 2005-yildan respublikamizda lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi to'liq amal qila boshladi.

Savol va topshiriqlar

1. Matndagi faqat o'zbek tiliga xos nutq tovushlari mavjud bo'lgan so'zlarni ko'chiring va ular ishtirokida namunadagidek so'z birikmalari tuzing.

N a m u n a: *qadimgi— qadimgi xalqlar, ...*

2. Savollarga javob bering, javoblaringizda nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishga harakat qiling.
 - a) Eng qadimgi o'zbek yozuvlari qaysilar?
 - b) Mumtoz adabiyotimiz qaysi yozuvda bitilgan?
 - d) 1929- va 1940-yillarda qanday yozuvlar joriy qilingan edi?
 - e) „Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi to'g'risida“gi qaror qachon qabul qilindi? Yangi alifboga qachondan boshlab to'liq amal qila boshlandi? Yangi alifboda nechta harf mavjud?

ESHITISH MASHQI

O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripovning „Ona tilim“ she'rini diqqat bilan tinglang. Faqat o'zbek tiliga xos nutq tovushlarining talaffuziga e'tibor bering. She'rni ifodali o'qing va yod oling.

ONA TILIM

Ming yildirki, bulbul kalomi,
O'zgarmaydi — yaxlit hamisha.
Lekin sho'rlik to'tining holi,
O'zgalarga taqlid hamisha.

Ona tilim, sen borsan shaksiz,
Bulbul kuyin she'rga solaman.
Sen yo'qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to'ti bo'lib qolaman.

(A. Oripov)

Ushbu so'zlarning sinonimlarini bilib oling!

Yaxlit — bir butun, **hamisha** — doim, **o'zga** — begona, **kuy** — musiqa.

Savol va topshiriqlar

1. She'rning har bir satri ma'nosini tushuntiring va yoddan aytib bering.
2. Shoir „bulbul“ va „to'ti“ obrazlari orqali nima demoqchi?
3. Mustaqil o'qish uchun berilgan matnlardan shoir A. Oripov tarjimai holini topib o'qing va u haqida so'zlab bering.

9- mashq. Kirill yozuvidagi ushbu matnni lotin yozuviga o'girib yozing. Har ikki alifboda bir xil yoziladigan, qisman farq qiladigan va to'liq farq qiladigan harflarni 3 ustunga ajratib yozib chiqing.

Ўзбек халқининг энг қадимий даврлардан бошлаб ҳозирга қадар давом этиб келаётган ажойиб анъаналаридан бири ота-онани эъозлаш, иззат-икромлаш, ҳурматларини жойига қўйишдир. Фарзанд учун дунёда ота-онадан кўра меҳрибон, азиз ва мўътабар зот йўқ. Ота-она фарзандларнинг суянчиги, битмас-туганмас бойлигидир. Ота-она фарзанд учун ҳеч нарсани аямайди. Шундай экан, ота-онани қадрлаш,

уларнинг беўлчов хизматига бир умр содиқ бўлиш, дуоларини олиш — болаларнинг фарзандлик бурчидир.

10-mashq. Matnni o‘zbek tiliga tarjima qiling va har ikki tilning o‘zigagina xos hisoblangan tovushlarning talaffuziga e’tibor bering.

Язык — бесценный дар, которым наделён человек. Язык — это душа народа, человечество не существует без языка. Каждый народ имеет свой чтимый язык. Уважительное отношение к языку не зависит от многочисленности людей, им пользующихся. В языке отражается история и культура его творца — народа, народности. Узбекский язык является духовным богатством узбекского народа.

Язык — человеческая способность общения и мышления — предстаёт и в виде родного языка, и в виде множества языков других народов мира. Издавна народы мира изучают языки для взаимного понимания и сотрудничества.

Savol va topshiriqlar

1. Matnga mos sarlavha qo‘ying.
2. Til to‘g‘risida qanday maqollarni bilasiz? Aytib bering va ma’nosini tushuntiring.

Adabiy o‘qish

O‘ZBEK ADABIY TILINING ASOSCHISI

Alisher Navoiy jahon adabiyotida salmoqli o‘rin egallaydi. Uning juda ko‘p ilmiy, tarixiy asarlaridan tashqari, g‘azal va dostonlarining o‘zi bir necha yuz ming misrani tashkil qiladi. Navoiy she’rlarini o‘z ichiga olgan „Chor devon“ 47 ming misradan iboratdir. Badiiy ijodning go‘zal namunalarini to‘plagan „Xamsa“ asari 60 ming misraga yaqin she’rni o‘z ichiga oladi. Navoiyning 6 mingga yaqin forscha g‘azallari ham bor.

She’r va tafakkurning buyuk sohibqironi bo‘lgan Alisher Navoiy o‘zida tug‘ilgan har bir fikrni she’r bilan ifoda qilar edi: Bu haqda uning o‘zi ham

*Ko‘nglimda ne ma’ni bo‘lsa erdi paydo,
Til aylar edi nazm libosida ado,—*

deb yozgan.

Navoiygacha o‘zbek va umuman turk xalqlari adabiyoti eron adabiyotining ta’siri ostida edi. Hamma shoirlar deyarli fors tilida yozar edilar. O‘zbek tilida yozish ayb sanalar va o‘zbek tilida yozilgan asarlarni saroy ahllari tan olmas edilar. Navoiy shunday bir sharoitda „Muhokamatul lug‘atayn“ nomli mashhur asarini yozib, o‘sha davrda „turk tili“ deb atalgan qadimgi o‘zbek tilining fors tilidan ham boy, rang-barang ekanini isbot qildi va o‘z asarlarini o‘zbek tilida bitdi. Shuning uchun Alisher Navoiyni o‘zbek adabiy tilining asoschisi deymiz.

Savollar

1. Navoiyni nima uchun o‘zbek adabiy tilining asoschisi deymiz?
2. Alisher Navoiyning qaysi asari ayniqsa eng mashhur?
3. Siz shoirning qaysi asarlarini o‘qigansiz?
4. Navoiyning qanday aforizmlarini bilasiz?

Alisher Navoiy hikmatlarini o‘qing va yodda tuting!

Tilga ixtiyorsiz — elga e’tiborsiz.

Insonni til ayladi judo hayvondin,
Bilki gavhari sharifroq yo‘q ondin.

Tiling bilan ko‘nglingni bir tut.

So‘zning turi juda ko‘pdir, lekin yolg‘ondan yomonroq turi yo‘qdir.

Bilmaganin so‘rab o‘rgangan — olim,
Orlanib so‘ramagan — o‘ziga zolim.

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur,
Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur.

O‘ZBEK TILINING O‘ZIGA XOS NUTQ TOVUSHLARI TALAFFUZI

*(Произношение специфических звуков речи
узбекского языка)*

Grammatika

O‘zbek tilidagi **o** unlisi rus tilidagi **o** tovushidan butunlay farqli bo‘lib, talaffuz qilinganda og‘iz keng ochiladi va til orqaga tortiladi. Bu tovush asosan so‘z boshi va so‘z o‘rtasida, o‘zlashgan

soʻzlarda esa soʻz oxirida ham kelishi mumkin: *ona, osmon; savob, devor; sado, zebo* kabi.

oʻ unlisi rus tilidagi **o** tovushidan biroz yumshoqroq talaffuz qilinadi. Qiyoslang: *oʻlka* — *oka, toʻla* — *Tolya* kabi.

q, gʻ undoshlari tilning chuqur til orqa qismida hosil boʻladi va qattiq talaffuz qilinadi: *qish, qarz, qoziq, gʻoz, Gʻijduvon, togʻ* kabi.

h undoshi boʻgʻizda paydo boʻladigan sirgʻaluvchi undosh. U yumshoq talaffuz qilinadi: *havo, bahor, huquq, salohiyat, sehrli* kabi.

J undoshi oʻzbek tilida 2 xil tovushni bildirish uchun xizmat qiladi:

a) oʻzlashgan soʻzlarda uchraydigan sirgʻaluvchi **j** tovushini: *jurnal, ajdar* kabi.

b) sof oʻzbekcha soʻzlarda uchraydigan qorishiq portlovchi **j** tovushini: *juda, jazo, jiyda, Jahongir* kabi.

Har ikki holda ham bitta **j** harfi bilan yoziladi.

11-mashq. Nuqtalar oʻrniga oʻziga xos nutq tovushlarini qoʻyib koʻchiring va ularning talaffuzini tushuntiring.

...zbek, ... rto..., t...n..., taro..., ...alla, bo..., ...issa, i...bol, ...isht, i...tisod, issi..., ...adam, be...i, chiro..., k...ngil, me...nat.

12-mashq. Ushbu soʻzlarni ovoz chiqarib oʻqing. Har ikki tildagi talaffuzga bogʻliq asosiy farqli xususiyatlar nimadaligini tushuntirib bering.

Oʻzbek tilida

tom

tok

son

sol

Rus tilida

ТОМ

ТОК

СОН

СОЛЬ

Topshiriq

Oʻzingiz ham shunga oʻxshash soʻzlardan toping va ustunlarga boʻlib yozing.

13-mashq. Matnni oʻqing. Oʻziga xos nutq tovushlarining talaffuzi va yozilishiga eʼtibor bering.

Xalqimizning „Yaxshi topib gapiradi, yomon — qopib“ degan maqolida katta hikmat bor. Yaxshi soʻz insonlarga baxt keltiradi.

Barcha kulfatlarning boshi kishining yomon soʻzidir. Xalqimiz oʻrtasida obroʻ-eʻtibor topgan, shuhrat qozongan kishilarning barchasi bunday yuksak nomga oʻzlarining yaxshi soʻzlari va ishlari bilan erishganlar. Shunday ekan, har birimiz oʻylab gapirishimiz, har bir soʻzga diqqat-eʻtibor bilan yondoshmogʻimiz lozim. Qachon va qayerda, kimga, qaysi gapni qay yoʻsinda aytishni bilish, xushmuomala boʻlishga odatlanish yuksak odob-axloq ifodasidir.

Xushfeʼl va suxandon, xushmuomala, madaniyatli insonlar hamisha eʻtiborlidir. Har qanday holatda ham avval oʻylab, keyin soʻzlashga oʻrganaylik.

Soʻzlashish odobi haqidagi ushbu axloq qoidalarini bilib oling va ularga rioya qiling!

- Oʻzingizdan kattalarga doimo hurmat koʻrsating: ularga birinchi boʻlib salom bering, oʻrningizdan turib joy bering, koʻchadan oʻtishlariga yordam bering.
- Oʻzingizdan kattalarning gaplarini boʻlmang, ularning fikrlarini oxirigacha eshiting va oʻz hayot yoʻlingizda ularga amal qiling.
- Ayollarga hamisha ehtirom koʻrsating, zero ular insoniyatni dunyoga keltiruvchilardir.
- Yoshi kattalarga „Siz“ deb murojaat qiling, zero siz ham, sen ham bir ogʻizdan chiqadi.

14-mashq. Matnni oʻqing va soʻzlab bering. Talaffuzda va yozuvda farq qiladigan soʻzlarni aniqlang.

Buyuk bobomiz Alisher Navoiy aytganlaridek, ota-onani hurmat qilish farzand uchun majburiyatdir. Ota-ona daraxtga, farzand esa mevaga oʻxshaydi. Har bir kishi ota-onaga xizmatni birdek qilishi, xizmati qancha ortiq boʻlsa ham kam deb sanab, birisini oy deb, ikkinchisini quyosh deb bilishi shartdir. Ota-ona haqida behuda soʻz aytmaslik, hamma xizmatlarini odob bilan bajarish lozim. Mashhur shoirlarimiz ham ota-onaning naqadar buyukligini asrlar davomida kuylab kelganlar.

15-mashq. Ushbu matnni tarjima qiling. Oʻzbek tilidagi soʻzlar-ning toʻgʻri talaffuziga eʻtibor bering. Oʻziga xos nutq tovushlaridagi farqni tushuntiring.

Богат и разнообразен животный мир Узбекистана. В водах Сырдарьи и Амударьи обитают более 60 видов рыб.

Обширные пустыни, влажные поймы рек, мощные горные хребты и оазисы населяют три вида земноводных, 57 видов пресмыкающихся, 91 вид млекопитающих и более 410 видов птиц.

Животный мир нашей республики, как и всей Средней Азии складывался в течении длительного времени. Одни виды животных сформировались здесь же, иные проникли в Среднюю Азию из других областей.

Savol va topshiriqlar

1. Siz qanday hayvonlarni yoqtirasiz?
2. Hayvonot bog'ida bo'lganmisiz? Shu haqda so'zlab bering.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Qaysi qatordagi so'zlarda **j** harfi sirg'aluvchi tovushni ifodalaydi?
 - A. Jamila, Jur'at, Jasur, Jahongir
 - B. juda, judo, ajoyib, bajonu dil
 - D. ajdar, vijdon, G'ijduvon, gijda
 - E. vajohat, jilg'a, jez, jigar
2. **Ng** harf birikmasi qaysi qatordagi so'zlarda bir tovushni anglatadi?
 - A. so'ng, to'ng, to'nka, tingach
 - B. senga, tanga, ming, mingan
 - D. mening, ko'ngil, keng, alanga
 - E. angla, tanglik, kengay, ohangdor
3. Qaysi qatordagi so'zlar **h** harfi bilan yoziladi?
 - A. ...avo, ...adya, ...azon, ...ayol
 - B. ...ayot, ...aqiqat, ...urmat, me...mon
 - D. ...on, ...islat, ...ursand, ...azina
 - E. ...ashar, ...isob, ...ayolparast, ...azonrezgi
4. Qaysi qatordagi so'zlar **x** harfi bilan yoziladi?
 - A. ...amma, ...ayvon, ...at, ...azina
 - B. ...avf, ...amir, ...ulosa, ...ayol
 - D. ...ukm, mu...abbat, ba...or, ...urmat
 - E. za...ar, no'...at, ...ashak, ...urmo

Adabiy o'qish

SIZ HAM, SEN HAM BIR OG'IZDAN

Yosh do'stim, sizni kelgusida ona-Vatanimizning malakali mutaxassis kadri bo'lish kabi baxt-u iqbol kutmoqda. Siz yaxshi muhandis, shifokor, o'qituvchi, hatto olim, iste'dodli yozuvchi yoki shoir bo'lishingiz mumkin. Eng muhimi, sizning avvalo, yoqimli xulqli, yuqori madaniyatli inson bo'lishingiz hamma-mizning dil istagimizdir.

Kishidagi madaniy axloq uning yurishida, so'zlashishida, ovqatlanishida, odamlar bilan ko'rishishida, xayrlashishida, musiqa tinglashida, yotoqxonasini qay holda tutishida, xullas, har bir xatti-harakatida bilinadi.

„Siz“ ham bir og'izdan chiqadi, „sen“ ham... Ammo bu ikki so'zning kishi ruhiyati va ma'naviy kamolotiga ta'siri bir-biridan keskin farq qiladi. Birinchisi kishiga iliq kayfiyat bag'ishlab, bahri dilingni ochsa, uni tilidan qo'ymagan kishiga nisbatan mehr uyg'otib, hurmat-izzat paydo qilsa, ikkinchisi, ya'ni sensirashni eshitish bilan (ayniqsa, o'zingdan kichikroq kishidan) o'zgacha holatga tushasan.

Tasavvur qiling-a. Bir bola o'rindiqda suhbat qurib o'tirgan ikki qariyaning oldiga kelib, ularga dabdurustdan „Nariroq suril“ yoki maktabga shoshib ketayotgan qizcha kekxa ayolga „Hoy kampir, menga yo'l bermaysanmi?“ desa, eshitganlarda nafrat qo'zg'atmaydimi? Demak, „sen“ bilan „siz“da gap ko'p. Sizlashish kamtarlik, insoniylik, xushmuomalalikning nishonasidir. Sensirash esa manmanlik, dimog'dorlik, nodonlik alomatidir. Shu boisdan ham „siz“ rahmat keltirsa, sensirash har qanday kishida faqat nafrat tuyg'usini uyg'otadi. Yaxshi xulq, yaxshi odob, ibratli fazilatga yoshlikdanoq odatlanmoq kerak. Sizlash ham, sensirash ham kishining kimligini anglatib turadi. Kishi o'zining shirinso'zligi, xushfe'lligi, insoniyligi va xushmuomalaligi bilangina odamlar orasida hurmat qozonadi.

Buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy aytganlaridek, insonni til hayvonot olamidani olib chiqqan. Shuning uchun, shirinsuxan va xushfe'l bo'lish, qarindosh-urug', do'stlarga hamisha yaxshi munosabatda bo'lish insonga xos fazilatdir. Tilni hamisha yaxshilik va oliyanoblik yo'lida ishlatish darkor. Agar til aql vositasida to'g'ri yo'lga solinmasa, insonlar boshiga katta kulfatlar keltirishi mumkin.

Demak, bizga berilgan ikki oliy ne'mat: til va ongdan o'rinli va mukammal foydalana bilishimiz kerak. Buning uchun siz fan asoslarini chuqur va mustahkam o'zlashtirishingiz, o'z tanlagan kasbingizni mukammal egallashingiz va olgan bilim va ko'nik-malaringizni insonlarning baxt-saodati yo'lida sarflashingiz kerak. Shundagina siz yuksak madaniy axloqli inson sifatida hayotda o'z o'ringizga ega bo'lasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Matnni o'qing va mazmunini qisqa so'zlab bering.
2. Ezgu xulqli, yuqori madaniyatli inson qanday inson?
3. Sharqona odob-axloq haqida so'zlab bering.

YODDA TUTING!

Sizlagan til sevdilar, sensiragan til bezdilar.
Tilni sizga bur — topasan, tilni senga burma — yutasan.

Ushbu so'zlarni qiyoslang!

Yozilishi	Aytilishi
ulug'	ulig'
urush	urish
bulut	bulit
butun	butin
yulduz	yuldiz

Grammatika

O'zbek tilida urg'uli va urg'usiz bo'g'indagi unlilar talaffuzi keskin farq qilmaydi. Har qanday holatda ham unlilar o'z xususiyatini saqlaydi. Chunonchi, **i** unlisi o'zbek tilida qisqa aytiladi, faqat o'zlashgan so'zlarda va **y** undoshidan oldin kelganda cho'ziq talaffuz qilinadi. Qiyoslang: *zirak, sira; ziyrak, siyrak*.

U unlisi o'zbek tilida ba'zan qisqa aytiladi va **i** tovushi kabi talaffuz qilinadi. O'zbek tilida ikki bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida **u** unlisi kelganda, ikkinchi bo'g'inda ham **u** unlisi yoziladi. Bunday so'zlarning birinchi bo'g'inida **o'** unlisi bo'lsa, ikkinchi bo'g'inida **i** yoziladi.

Qiyoslang: *bulut, buyuk; bo'lim, o'rik*.

16-mashq. Matnni o'qing. I tovushining talaffuziga va urg'usiga e'tibor bering. Avval i tovushi qisqa aytiladigan so'zlarni, so'ngra cho'ziq aytiladigan so'zlarni ko'chirib yozing va uning talaffuzini yodda saqlashga harakat qiling.

Insonning ma'naviy qiyofasi, muomalasi, odob-axloqi, madaniyati uning ona tili orqali namoyon etilishini ota-bobolarimiz yaxshi bilishgan. Shu boisdan ham kishilarni shirin so'zlashga undashgan. Kishi doimo birinchi navbatda so'z ma'nosiga ahamiyat berishi zarur. Ayniqsa, ona tiliga to'g'ri munosabatda bo'lish, unga behuda so'zlarni aralashtirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Til mavsumiy libos emaski, ob-havo o'zgarishiga qarab almashtirilsa. Insonning vatani va ona tili bitta. U ona tilini yaxshi bilgandagina bekam-u ko'st bo'lishi mumkin. Shu bois ona tilingizni e'zozlang.

Savollar

1. Nima uchun ota-bobolarimiz shirinso'z bo'lishga undashgan?
2. Ona tilini e'zozlash deganda nimani tushunasiz?

17-mashq. Ushbu so'zlarning ma'nolarini tushuntiring va har biri ishtirokida gaplar tuzing.

Iqbol, istiqloq, siymo, qiyin, qirq, qiziq, insoniy, ilm, mutafakkir.

18-mashq. Matnni o'zbek tiliga tarjima qiling. O'zbekcha joy nomlarining rus tilida aytilishi va yozilishiga e'tibor qiling hamda to'g'ri shaklda daftaringizga ko'chiring. O'zbekcha so'zlarda urg'uning qo'yilishiga e'tibor bering.

В старом Ташкенте были целые кварталы ремесленников, которые назывались названием ремесла: Эгарчи (квартал мастеров седла), Такачи (кузнецы), Пичокчи (изготовители и инкрустаторы ножей), Укчи, Дуторчи и т. д. Нахождение целого квартала людей одного ремесла создавало здоровую конкуренцию. Обязательными элементами городов было нахождение базаров у городских ворот. Эти базары торговали рано утром. С наступлением полудня базар прекращал свою работу, и крестьяне, привозившие свою продукцию, расходились по домам.

YODDA TUTING!

Bu — xato!

Uzbekistan
Tashkent

Bu — to'g'ri!

O'zbekiston
Toshkent

Buxara
Xarezm
Ukchi

Buxoro
Xorazm
O'qchi

19-mashq. Ushbu sinonim so'zlarni eslab qoling va ular ishtirokida gaplar tuzing. Urg'usiga e'tibor bering.

- a) muqaddam, avval, ilgari, oldin
- b) tabarruk, muqaddas
- d) doimo, hamisha, hamma vaqt
- e) saodat, baxt, tole, iqbol

ESHITISH MASHQI

Respublikamiz viloyatlari, markaziy shaharlari nomlarining yozilishi va aytilishini yaxshilab eslab qoling. Ushbu shaharlardan biri haqida so'zlab bering.

Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Jizzax, Shahrisabz, Navoiy, Andijon, Buxoro, Qashqadaryo, Xorazm, Qo'qon, Sirdaryo, Guliston, Termiz, Qarshi.

20-mashq. „Mening ko'cham, mahallam, shahrim nomi“ mavzusida kichik ijodiy insho yozing.

Adabiy o'qish

FARG'ONA VILOYATI XUSUSIDA

(„Boburnoma“dan parcha)

Farg'ona viloyati beshinchi iqlimdindir. Muxtasar viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdogirdi tog' voqe bo'lubtur. G'arbiy tarafidakim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Xo'jand suyig'a mashhurdur, sharq va shimoliy tarafidin kelib, bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sori oqar.

Yetti pora qasabasi bor: beshi Sayhun suyining janub tarafida, ikki shimoli jonubida, Janubiy tarafidagi qasabalar biri Andijondurkim, vasatga voqe bo'lubtur. Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqe bo'lubtur. To'qquz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas. Eli turkdur. Shahr va bozorisida turki bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam birla rostdur.

Savol va topshiriqlar

1. „Boburnoma“ kimning asari?
2. Matndagi tarixiy nomlarni ko‘chirib yozing va ularni hozirgi nomlanishi bilan qiyoslang.
3. Markaziy Osiyo qadimda qanday nomlangan?
4. Tarixiy joy nomlarini va arxaik so‘zlarni hozirgi variantlari bilan almashtirgan holda matnni ixchamlashtirib qayta so‘zlab bering.

Ushbu eskirgan so‘zlarning hozirgi o‘zbek tilidagi ma‘nosi va shaklini bilib oling!

iqlim — mintaqa, region

muxtasar — kichik

oshliq — oziq-ovqat

farovon — mo‘l-ko‘l, serob

girdogirdi — atrofi

suyi — suvi

jonibida — janubida

pora — qism

qo‘rg‘on — shahar

turki — turkiy, turk

lafzi — so‘zi, gapi

FONETIK TOVUSH O‘ZGARISHLARI VA IMLO TAMOYILLARI

(Фонетические звуковые изменения и принципы правописания)

21-mashq. Gaplarni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlardagi tovush o‘zgarishlariga e‘tibor bering.

1. Akram **singlisining** gapiga miyig‘ida kulib qo‘ydi.
2. Biz o‘z qishlog‘imizni juda sevamiz.
3. Xalq **tinchligini** buzgan omon qolmas.
4. Keksalarning **ko‘nglini** ko‘tarish kerak.
5. **Boshlig‘imiz** mehnat ta‘tiliga ketgan.
6. Bu yil hosil mo‘l, sanab **sanog‘iga** yeta olmaysiz.

Grammatika

Talaffuz jarayonida so‘z tarkibidagi tovushlar turli o‘zgarishlarga uchraydi. Bu fonetik tovush o‘zgarishlari deb atalib, ularga tovush tushishi, tovush ortishi, tovush almashinishi, tovushlarning o‘zaro moslashuvi hodisalari kiradi. Masalan:

singil + **im** = *singlim* (2-bo‘g‘indagi **i** unlisi tushgan)

o‘rtog + **im** = *o‘rtog‘im* (**q** undoshi **g** ga almashyapti)

xursand — *xursan* (**d** undoshi tushyapti)

u + **ga** = *unga* (**n** undoshi orttirilyapti)

bilak + **ga** = *bilakka* (**g** tovushi **k** ga almashyapti)

chiroq + **ga** = *chiroqqa* (**g** tovushi **q** ga almashyapti)

22-mashq. 21-mashqdagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarni namunadagidek qismlarga (o'zak, qo'shimcha) ajratib yozing va qaysi tovush o'zgariganini ko'rsating.

N a m u n a : *singlisi: singil + si* (ikkinchi bo'g'indagi i tovushi tushgan)

23-mashq. Berilgan maqollar va topishmoqlardagi tovush o'zgarishli so'zlarni aniqlab, qanday tovush o'zgarishi yuz berganini tushuntiring.

1. O'nta bo'lsa, o'mni boshqa, qirqta bo'lsa, qilig'i. 2. Dushmanga sira bo'yningni egma. 3. Tepdim, terakka chiqdim. 4. El og'ziga elak tutib bo'lmas. 5. Qo'rqqanga qo'sha ko'rinar. 6. Sog'liging — boyliging. 7. Kiradigan eshigingni qattiq yopma. 8. Qochoqqa shafqat yo'q, qo'rqoqqa hurmat.

24-mashq. Berilgan so'zlarni tovush o'zgarishlariga ko'ra 4 guruhga ajrating va jadvalga jolylashtirib chiqing.

Tovush o'zgarishi	Tovush ortishi	Tovush almashinishi	Tovush moslashishi

Grammatika

Nutqdagi barcha tovush o'zgarishlari yozuvda aks etavermaydi. Ayrim tovush o'zgarishlari faqat og'zaki nutq hodisasi hisoblanadi, ayrim tovush o'zgarishlari esa yozuvda ham aks etadi. Shunga ko'ra imlo tamoyillari mavjud. O'zbek tilida 5 xil yozuv tamoyillari bor bo'lib, bulardan quyidagi 2 tasi asosiy hisoblanadi:

1. **Fonetik yozuv tamoyili.** Bu tamoyilda so'zlar qanday talaffuz etilsa, shunday yoziladi. Masalan: *o'rtiqqa, burni, shahri* kabi.

2. **Morfologik yozuv tamoyili.** Bu tamoyilda so'zlardagi tovush o'zgarishlari faqat og'zaki nutq hodisasi bo'lib qoladi, ya'ni qanday tovush o'zgarishlari bo'lishidan qat'i nazar so'zlar morfologik qoidalar asosida yoziladi. Masalan: *xursan* (xursan), *daslab* (daslap), *ketdi* (ketti) kabi.

25- mashq. Suhbatni diqqat bilan o‘qing. Ayrim so‘zlar talaffuzida yuz berayotgan tovush o‘zgarishlariga e‘tibor bering. Ularning qanday yozilishini izohlang.

— Allo, Gulruh, yaxshimisan?

— Allo, Nozima, o‘zing yaxshimisan? Qayerdan qo‘ng‘iroq qilyapsan?

— Universitetdan. Bugun nega darsga kelmading?

— Kasal bo‘lib qoldim. Kecha tog‘ga chiqqan edik. Shamollab qolibman, shekilli.

— Shunaqa degin. Mayli, tezroq tuzalib ket.

26- mashq. Berilgan so‘zlarga **-ga** qo‘shimchasini zarur shaklda qo‘shing, so‘ng ushbu so‘zlarning qanday aytilishi va yozilishini tushuntiring.

Bog‘, chiroq, etak, chek, o‘rtoq, barg, qirq, soliq, kiyik, chelak, kurak, quloq.

27- mashq. Shoir H. Olimjonning „Oygul va Baxtiyor“ ertagidan keltirilgan ushbu parchani o‘qing. Tovush o‘zgarishi yuz bergan so‘zlarni aniqlab, qaysi tamoyil asosida yozilishi kerakligini ayting.

Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda
Ko‘p ertak eshitgandim,
So‘ylab berardi buvim.

Esimda o‘sha damlar,
O‘zi uchar gilamlar.
So‘ylaguvchi devorlar,
Bola bo‘p qolgan chollar.
„Tohir-Zuhra“, „Yoriltosh“,
Oyni uyaltirgan qosh.

Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi,
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.

YODDA TUTING!

k, q undoshlari bilan tugagan so‘zlarga **-ga** qo‘shimchasi qo‘shilganda, ikkita **k** yoki ikkita **q** tovushi yoziladi.

Masalan: *elak* + **ga** = *elakka*, *o'rtiq* + **ga** = *o'rtiqqa* kabi.

Ikki bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi **i**, **u** unlilari, ba'zan **a** unlisi tushirilib yoziladi.

Masalan: *burun* + **i** = *burni*, *ko'ngil* + **i** = *ko'ngli*, *shahar* + **i** = *shahri* kabi.

28-mashq. Gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning yozilishi va talaffuziga e'tibor bering.

1. Go'zal Farg'ona **shahrini** yashil vodiy durdonasi deydilar.
2. Olimjon darrov **buloqqa** tushdi. (*Sh.R*)
3. Birpasda **pastdagi** odamlar arqonga chirmashib, **tog'ga** chiqib olishdi.
4. Rais **mevachilikka** havas bilan qarardi. (*N.S.*)
5. Botir **ko'kka** nazar tashladi.
6. Darvozadan birov **o'tgandek** ko'rindi.
7. **Do'st** **achitib** gapirar, dushman **kuldirib**. (*Maqol*)

29-mashq. A.Qahhorning „San'atkor“ nomli hikoyasidan berilgan parchani o'qing. Tovush o'zgarishi yuz bergan so'zlarni aniqlab, ular qaysi tamoyil asosida yozilishini izohlang.

Xizmatchi daftar-qalam keltirib, san'atkorning oldiga qo'ydi.

— „J“ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni ko'rsatgan edi, esimda qolmayapti.

San'atkorning jahli chiqdi:

— Endi „J“ ga keldingizmi? Barjom deganda yoziladi. Kechagi barjom og'zi ochiq qolipti, gazi chiqqandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy bo'lsangiz-chi!.. Burningiz terladi, arting, ta'bir joyiz ko'rilsa!

San'atkor o'rnidan turib, yotoqqa kirib ketdi.

— Yotasizmi? — dedi xizmatchi narigi uydan.

— Nima edi?

— „J“ ning kattasini ko'rsatib bermadingiz, ertaga domla so'raydigan edilar. Qanaqa yoziladi?

— Kichigini yozib qattiqroq o'qing! (*A.Q.*)

YODDA TUTING!

Boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar o'sha tildagi shaklida yozilishi va talaffuz qilinishi kerak. Masalan: *kompyuter*, *kofo*, *Toshkent*, *choyxona*, *dzyudo* kabilar.

30-mashq. Gaplarni o‘qing. Boshqa tildan o‘zlashgan so‘zlarning yozilishi va talaffuziga e‘tibor bering.

Vatanimiz mustaqillikka erishganidan so‘ng o‘zining yer osti va yer usti boyliklaridan samarali foydalana boshladi. Navoiy shahridagi „Zarafshon — Nyumont“ qo‘shma korxonasi, Qashqadaryodagi Ko‘kdumaloq kompressor stansiyasi, Sho‘rtan gazkimyo majmuasi shular jumlasidandir. Siz „Neksiya“, „Damas“, „Tiko“, „Matiz“ yengil avtomobillarini, „SamKochavto“ zavodida ishlab chiqarilgan „Otayo‘l“ mikroavtobuslarini yaxshi bilsangiz kerak. Janubiy Koreyaning „DEU“ korporatsiyasi bilan hamkorlikda Andijondagi Asaka shahrida barpo etilgan „O‘zDEUavto“, Samarqand shahrida turkiyaliklar bilan hamkorlikda bunyod etilgan „SamKochavto“ qo‘shma korxonalari O‘zbekistonni dunyodagi o‘z avtomobilsozlik sanoatiga ega bo‘lgan 28 ta davlatning biriga aylantirdi.

31-mashq. Matnni o‘qing. O‘zbek tilidagi atamalarning qanday yozilishi va aytilishiga diqqat qiling.

Chorsu Toshkentning eski shahar qismining markazi hisoblanadi. Qadimda Toshkentning: Samarqand darvoza, Ko‘kcha darvoza, Chig‘atoy darvoza kabi darvozalaridan kirgan yo‘l Chorsuga olib kelar edi. Har bir yo‘nalishda Chorsuga yaqin joylarda ko‘plab mahallalar mavjud bo‘lib, bu yerda aholining chog‘roqqina hovlilari bo‘lar, shahar tashqarisida esa bog‘ hovlilari joylashgan edi. Birgina Samarqand darvoza yo‘nalishida O‘qchi, Ko‘mirchi, Chaqar, Suzgata, Sarchopon, Millar kabi mahallalar bo‘lgan.

Ushbu joy nomlarining to‘g‘ri shaklini bilib oling!

Bu — xato!

Ak-tepe

Toy-tyube

Beshagach

Kara-su

Yangi-yul

Bu — to‘g‘ri !

Oqtapa

To‘ytepa

Beshyog‘och

Qorasuv

Yangiyo‘l

32-mashq. Transport vositalari yo‘nalishidagi bekatlarning nomlanishiga e‘tibor qiling. Xatolarni aniqlab, to‘g‘ri shaklda yozing.

ESHITISH MASHQI

Shoir A. Oripovning „Ona“ she'rini diqqat bilan eshiting. Tovush o'zgarishlari yuz bergan so'zlarni aniqlang. So'ngra ularni imlo tamoyillariga ko'ra 2 guruhga ajratib yozing.

ONA

Ko'kda yulduz uchsa nogahon,
Bitdi derlar qaysi bir taqdir,
Bunday g'amni ko'tarmoq oson,
Bu ehtimol bizlar haqqadir.

Ba'zi tunlar ko'kka tikib ko'z
Eslab deyman onamni shu on,
Ona ketsa, yulduz-ku yulduz,
Qulab tushsa arziydi osmon.

Adabiy o'qish

OTA VASIYATI

(rivoyat)

Bir kishining uch o'g'li bo'lib, o'limi yaqinlashgach, topgan-tutganlarini ularga taqsimlab bermoqchi bo'lib, shunday debdi:

— Sizlarga bir hovuch tilla, suruvdagi qo'y-u qo'zilar va bir dasta kitob qoldirmoqchiman. Kim nimani tanlaydi? Marhamat, olsin!

Katta o'g'il otasining so'zi tugar-tugamas, o'zini tillaga otibdi, o'rtanchasi otasining qo'y-u qo'zilarini olibdi. Kichik o'g'ilga kitoblar qolibdi. „Menga shular ham yetadi“, — debdi-da, ularni mutolaa qilishga tushib ketibdi. Katta o'g'il boyligimga boylik qo'shiladi deb, oltinlarini bir savdogarga berib, sudxo'rlik yo'liga o'tib olibdi. O'rtancha aka qo'y-u qo'zilarini ko'paytirishdan boshqani o'ylamabdi. Akalari: „Quruq qog'ozdan ne foyda?“ deb kenja ukalarini mazah qilishib, uning ustidan kulishibdi. Ammo uka ularning gapiga parvo qilmay, hamma kitobni o'qib chiqibdi, topgan-tutgan puliga ham kitob sotib olib, ularni ham sinchiklab qayta-qayta o'qib chiqibdi. Lekin boyligiga hech boylik qo'shilmabdi. Katta akalari kundan-kunga boyib, oshib-toshib ketaverishibdi. Shu orada yurtni dushman bosib, hammayoqni ag'dar-to'ntar qilib

yuboribdi. Katta aka oltinlarini berishdan bosh tortgan ekan, bundan darg‘azab bo‘lgan podsho uni zindonga tashlatibdi. Kichik ukaning qo‘y-u qo‘zilari bilan lashkarini boqibdi. Kichik o‘g‘il: „Mening shu kitoblardan boshqa boyligim yo‘q!“ degan ekan, podsho uni dorga torttirmoqchi bo‘libdi. Shunda vazir: „Bu yigitda bir gap bor“, — debdi-da, yigitni o‘limdan asrab qolibdi. U bilan savol-javob qilibdi. Yigit vazir va boshqa barcha ulomalarning savollariga aniq va puxta javob beribdi. Chunki u ko‘p kitob o‘qigan dono ekan-da.

Shunda vazir podshoga:

— Bu yigit kitob o‘qigan donishmand ekan, donishmandga o‘lim yo‘q, mabodo uni o‘ldirsangiz, siz el-yurt oldida la‘natga qolasiz, — debdi-da bolaning gunohini so‘rab olibdi... Podshoh uni yurtga boshliq qilib tayinlabdi. Yigit kitoblardan olgan aql-idroki bilan ish tutib, yurtda adolat o‘rnatibdi.

Topshiriqlar

1. Matnni diqqat bilan o‘qing va tovush o‘zgarishli so‘zlarni aniqlab, yozuv tamoyilini ko‘rsating.
2. Matn mazmunini o‘z fikringizni qo‘shgan holda gapirib bering.

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z TARKIBI

(Состав слова в узбекском языке)

Grammatika

So‘zlar tarkibiga ko‘ra asos va affikslarga bo‘linadi. Asos so‘zning asosiy lug‘aviy ma‘nosini bildiradi. Affikslar esa faqat ularga qo‘shilgandagina ma‘no ifodalay oladi va 3 turga bo‘linadi: so‘z yasovchi affikslar, shakl hosil qiluvchi affikslar va so‘z o‘zgartiruvchi affikslar. So‘z yasovchi affikslar asosga qo‘shilib yangi so‘zlar yasaydi, shakl hosil qiluvchi affikslar esa asosga qo‘shilib grammatik ma‘no ifodalash uchun xizmat qiladi. So‘z o‘zgartiruvchi affikslar so‘zlarni o‘zaro bog‘lashga xizmat qiluvchi egalik, kelishik va shaxs-son qo‘shimchalaridir. Ularning so‘zdagi tartibi va chizmasi quyidagicha:

asos + so‘z yasovchilar + shakl hosil qiluvchilar + so‘z o‘zgartiruvchi

Bir asosdan bir necha soʻzlar yasash va juda koʻp soʻz shakllari hosil qilish mumkin. Masalan:

paxta — asos

paxtakor — **-kor** + soʻz yasovchi — 2-asos

paxtakorlarni — **-lar** shakl hosil qiluvchi, — **-ni** soʻz oʻzgartiruvchi affiks.

Bir asosdan yasalgan soʻzlar oʻzakdosh soʻzlar deyiladi. Masalan:

gul — *gulchi*, *gulzor*, *guldasta*.

Ushbu yasalmalarning har biri oʻnlab grammatik shaklga ega boʻla oladi. Soʻzning asosdan tashqari qismi oʻzgarib turadigan qismidir. Masalan:

gulchi *gulzor* *guldasta*

gulchini *gulzorni* *guldastani*

gulchidan *gulzordan* *guldastadan* kabi

33-mashq. Berilgan gaplardagi soʻzlarni soʻz tarkibiga koʻra tahlil qiling.

1. Toʻgʻrilik, halollik insonni kamolotga yetaklaydi. 2. Sogʻlikdan ortiq boylik yoʻq. 3. Tozalik va orastalik xonadon fazilatidir. 4. Unumli mehnat keltirar davlat. 5. Befoyda soʻzni koʻp aytma, foydali soʻzni eshitishdan qaytma. 6. Faqat bir ezgulik bor — bilim va faqat bir yomonlik bor — jaholat. 7. Eskinini oʻzlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi boʻla oladi. 8. Kimki hunarni desa, u dono boʻlur, nodonlar qudrat deb boylikni bilur.

34-mashq. Ushbu kichik matnlarni oʻqing. Har bir soʻzni oʻzak, negiz va qoʻshimchalarga ajrating. Qoʻshimchalarning turini koʻrsatgan holda quyida berilgan jadvalni toʻldiring.

Oʻzak	Soʻz yasovchi affiks	Shakl hosil qiluvchi affiks	Soʻz oʻzgartiruvchi affiks

1. Kuz keldi. Dalalarda paxtalar ochildi. Bogʻ va polizlarda meva va sabzavotlar pishdi. Paxtakorlar paxta terimini boshladilar. Bogʻbon va dehqonlar pishgan hosilni yigʻa boshladilar.

2. Bilim baxt keltirar. Bilimli kishi oʻzar, bilimsiz kishi toʻzar. Bilagʻon odamlarning soʻz, nasihatlaridan foydalan.

35-mashq. Ushbu soʻzlardan oʻzakdosh soʻzlar hosil qiling, soʻngra ulardan ot, sifat va feʼl shakllarini hosil qilib, har qaysisini alohida guruhlariga ajratib yozing.

Gul, qora, bil, yoz, aql, suv, ish, shifo, huquq, oʻqi.

36-mashq. Berilgan soʻzlardagi soʻz yasovchi affikslarni aniqlab, ularning yasalish chizmasini chizgan holda daftaringizga koʻchiring.

Gulchi, soatsoz, Oʻzbekiston, oshpaz, bogʻbon, zargar, sinfdosh, huquqshunos, shifokor, etikdoʻz.

37-mashq. Matnni oʻqing. Undan oʻzakdosh soʻzlarni toping. Yana qaysi soʻzlardan oʻzakdosh soʻzlar hosil qilish mumkin? Daftaringizga yozing.

OʻZBEK XALQI — BOLAJON XALQ

Oʻzbeklarda „Bolali uy bozor, bolasiz uy mozor“ degan maqol bor. Oʻzbek oilalari serfarzand boʻladilar.

Oiladagi farzandlarning ulgʻayib voyaga yetishi, ularni uyli-joyli qilish, kelin-kuyov, nabiralar koʻrish har birimizning orzu-istagimizdir. Oilada toʻngʻich farzand oʻzidan keyingi uka-singillarini katta qilishga yordam beradi. Oʻrtancha farzandlar va eng kichigi—kenjatoylar katta opalari yoki akalariga ergashib katta boʻladilar. Shu tarzda aka, uka, opa, singillar bir-birlariga mehrlri, gʻamxoʻr boʻlib boradilar.

38-mashq. Ushbu matnni oʻzbek tiliga oʻgiring. Yasama soʻzlarni aniqlab, ularning oʻzbek va rus tillarida qanday ifodalanishini izohlang.

Кашкадарьинский оазис расположен на юге Узбекистана. Здесь есть высокие горы и плодородные равнины, степи и пески. Главная река оазиса — Кашкадарья. в древности была притоком Зарафшана. В древности долины Кашкадарьи и Зарафшана составляли единую историческую и культурную область — Согд. Здесь развивалось поливное и неполивное земледелие, виноградарство и садоводство. Через долину проходило несколько торговых путей. Эти пути связывали Балх и Бухару, Термез и Самарканд. В вилояте было много селений. Это Несеф, Касба, Исфаган, Кеш. Главным — был Несеф. Река Кашкадарья делила его на две части, и было четверо ворот: Неджарийские, Самаркандские, Кешские и Губдинские.

Savol va topshiriqlar

1. Qaysi shaharlar qadimiy shaharlar sanaladi?
2. Hozirgi Qashqadaryo viloyatining markazi qaysi shahar?
3. Zarafshonda qanday yer osti boyliklari bor?
4. Quyidagi tarixiy joy nomlarini daftaringizga ko'chirib yozing va ularning to'g'ri talaffuz qilinishiga e'tibor bering:

Qashqadaryo, Samarqand, Nasaf, Isfaxon, Qarshi, Termiz, So'g'd, Zarafshon, Buxoro.

BILIB OLING!

O'zbekiston Respublikasida 12 ta viloyat va 1 ta avtonom respublika bor. Har bir viloyatning o'z markazi bo'lib, ular Markaziy Osiyodagi eng katta shaharlar hisoblanadi. Bular: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Andijon, Namangan, Qarshi, Termiz, Navoiy, Guliston va Urganch shaharlaridir.

Adabiy o'qish

GO'ZAL

Cho'lpon

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
 Eng yorug' yulduzdan seni so'rayman,
 U yulduz uyalib, boshini egib,
 Aytadir: „Men uni tushda ko'raman,
 Tushda ko'rganimda, shunchalar go'zal,
 Bizdan-da go'zal, oydan-da go'zal“.

Ko'zimni olaman oy chiqqan yoqqa,
 Boshlayman oydan-da seni so'rmoqqa,
 Ul-da aytadirkim: „Qizil yanoqqa,
 Tushimda uchradim ko'milgan oqqa,
 Oqqa ko'milganda shunchalar go'zal
 Mendan-da go'zal, kundan-da go'zal“.

U ketgach kun chiqar yorug'lik sohib,
Undan-da so'rayman seni to'g'ringda,
Ul ham uyatidan bekinib qochib ,
Aytadir: „Bir ko'rdim, tushdamas o'ngda,
O'ngimda ko'rganda shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zal, mendan-da go'zal“.

Men yo'qsil na bo'lib uni suyubman!
Uning uchun yonibman, yonib kuyubman.
Boshimni zo'r ishga berib qo'yubman.
Men suyub, men kuyub, kimni suyubman!
Men suygan suyuklik shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal.

SODDA VA QO'SHMA SO'ZLAR

(Простые и сложные слова)

Grammatika

O'zbek tilida so'zlar ikki xil usul bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. 2. Sintaktik usul.

Morfologik usulda so'zlar o'zakka so'z yasovchi affikslar qo'shish orqali yasaladi. Masalan: *ish + chi — ishchi* (ot)

gul + la — gulla (fe'l)

kuch + li — kuchli (sifat)

mard + ona — mardona (ravish)

Bunday so'zlar sodda yasama so'zlar deyiladi. O'zbek tili so'z yasovchi affikslarga juda boy. So'z yasovchi affikslar odatda o'zakdan keyin qo'shilib, so'z negizini hosil qiladi va ko'pincha bir o'zakdan bir necha so'zlar yasaladi. Bunday so'zlar o'zakdosh so'zlar deyiladi. Masalan:

ishchi (ot), *ishsiz* (sifat), *ishla* (fe'l)

Ushbu so'zlarning o'zagi *ish*, **-chi**, **-siz**, **-la** affikslari so'z yasovchi affikslardir. Sintaktik usulda birdan ortiq o'zaklar qo'shilib, yangi so'z yasaladi. Masalan: *ko'z + oynak*, *bashik + tebratar*, *asta-sekin* kabi.

Bunday so'zlar qo'shma yoki juft so'zlar deyiladi.

39-mashq. Berilgan o‘zakdosh so‘zlarning yasaleshini izohlab ko‘chiring.

N a m u n a: *gulchi* — *gulchambar*

gulchi — *gul* (o‘zak), **-chi** — so‘z yasovchi qo‘shimcha, morfologik usul.

gulchambar — *gul* (o‘zak), *chambar* (o‘zak), sintaktik usul.

toshloq — toshko‘mir, otliq — otboqar, suvchi — suvilon, bilimdon—bilimsevar, muzlik — muzyorlar, choyfurush — choyquti, saroybon — karvonsaroy.

Bilib oling va yodda tuting!

qo‘lqop
mehnatsevar
muzyorlar
otboqar

Bular qo‘shma so‘zlar. Ular qo‘shib yoki ajratib yoziladi.

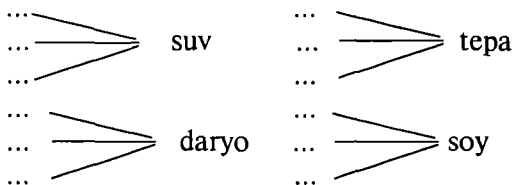
opa-singil
aka-uka
qozon-tovoq
choy-poy

Bular juft so‘zlar. Ular chiziqcha bilan yoziladi.

40-mashq. Avval sodda so‘zlarni, keyin qo‘shma so‘zlarni ko‘chiring. Har bir so‘zning tarkibini tushuntirib bering va chizmasini chizing.

Tartibli, tartibbuzar, bodomzor, kuchsiz, otboqar, uzumzor, tepalik, tog‘uzum, yaxshilik.

41-mashq. Nuqtalar o‘rniga mos keladigan so‘z qo‘yib, qo‘shma so‘zlar hosil qiling.

42-mashq. Qo‘shma so‘zlarni qo‘shib yoki ajratib yozilishiga ko‘ra ikki ustunga bo‘lib ko‘chiring. Yozilishini esda tuting.

Oqdaryo, O‘rta Osiyo, oqqush, o‘rinbosar, sheryurak, atirgul, qirqog‘ayni, yeryong‘oq, har kim, Beldirsoy, Yunusobod, tarjimayi hol.

43-mashq. Mashqni davom ettiring.

Daryo nomlari: Sirdaryo, Oqdaryo, Qoradaryo, ...

Joy nomlari: Chuqursoy, Kengsoy, Oqtepa, ...

Shaxs nomlari: Gulchehra, Manguberdi, ...

Narsa-buyum nomlari: teshikkulcha, tokqaychi, ...

ESHITISH MASHQI

„O‘zbekiston daryolari“ matnini diqqat bilan o‘qing. Matndagi qo‘shma so‘zlarni topib yozing va yozilishini izohlang. Matnni davom ettiring.

O‘ZBEKISTON DARYOLARI

O‘zbekiston O‘rta Osiyoda joylashgan. O‘rta Osiyo qadimda Movarounnahr deb atalar edi. Bu ikki daryo oralig‘i degan ma’noni bildiradi. Bu daryolar Sirdaryo va Amudaryo bo‘lib, ular O‘zbekiston hududidan oqib o‘tadi va Orol dengiziga borib quyiladi. Bulardan tashqari O‘zbekistonda yana Chirchiq, Zarafshon, Oqdaryo, Qorasuv, Bo‘zsuv kabi daryolar va anhorlar ham bor. Bizning shahrimiz yaqinidan...

44-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. O‘zbek tilidagi joy nomlarining rus tilida berilishini kuzating va daftaringizga ko‘chiring. Qo‘shma otlarning yozilishiga e‘tibor bering.

Аральское море — уникальное озеро, расположенное между крупных пустынь Средней Азии — Каракумов, Кызылкум, Устюрта, Приаральских Каракумов. Среди озёр земного шара Арал по величине занимает четвёртое место после Каспийского, Верхнего озера в Северной Америке и Виктории в Африке.

В последнее время Аральское море стало мелеть. Очень много воды забирают для народного хозяйства из Амударьи и Сырдарьи. Учёные давно предсказали, что Аральское море будет мелеть. Но никто не знал, что вокруг Арала начнётся опустынивание. Судьбой Арала стали заниматься учёные. Сейчас все знают, что очень важно сохранить уровень воды в Арале.

Savollar

1. Orol fojjasi haqida yana nimalarni bilasiz?
2. Orolbo‘yi mamlakatlari ushbu fojining oldini olish uchun nimalar qilmoqdalar?
3. Siz suvning qadriga yetish deganda nimani tushunasiz?

BILIB OLING!

O'zbekiston hududidan 2 katta daryo oqib o'tadi. Bular Amudaryo va Sirdaryo bo'lib, har ikkalasi ham Orol dengiziga borib quyiladi. Amudaryo va Sirdaryo O'zbekistonning eng asosiy suv havzalaridir.

Adabiy o'qish

BOBUR SO'ZINING MA'NOSI

(hikoyat)

Farg'ona viloyatining podshosi Umarshayx Mirzoning o'g'li Zahiriddin Muhammad yoshligidan aqlli va dovyurak bo'lib o'sibdi. Umarshayx bo'sh vaqtlarini shikor bilan o'tkazar, har gal ovga chiqqanida o'g'lini ham birga olib ketar ekan. Bir kuni shikor avjiga chiqqanda, yosh Zahiriddin changalzorda adashib qolibdi, ammo dovyurak bo'lganligi uchun qo'rquvga tushmabdi. Kun botishda kimsasiz bir g'orni ko'rib qolibdi. „Shu yerga kirib yotaman, tong otgach, albatta otamni axtarib topaman“ deb o'ylab, g'orga kiribdi. Yarim kechaga borganda kishi qulog'ini qomatga keltiruvchi dahshatli o'kirish ovozi eshilibdi. Shunda ham vahimaga tushmabdi. Nima bo'lishini kutib, qimir etmay jim o'tiraveribdi. Haligi ovoz tobora g'orga yaqinlashib kelaveribdi. Qarasa, og'zida kattakon o'ljani tishlab olgan bir ona yo'lbars g'orga qarab kelayotgan emish. Bola jim turaveribdi. Yo'lbars haybat bilan kirib kelibdi. Shu payt ikki yo'lbarsvachcha bir-birlarini quvlashib Zahiriddinning shundoqqina yonidan o'tib, onasiga yopisha ketibdi. Ona yo'lbars bolalarini iskabdi, erkalatibdi, keltirgan o'ljani ular oldiga tashlab ovqatlantiribdi. Shunday qilib, Zahiriddin ertalabgacha mijja qoqmabdi. Tong otibdi. Ona yo'lbars o'lja axtarib g'ordan chiqib ketibdi. Zahiriddin Muhammad birpas indamay turibdi-da, tavakkal qilib yo'lbarsvachchalar yoniga boribdi. Yo'lbarsvachchalar bolani yoqtirmay qarshi olishibdi.

Bola qo'rqmabdi. Ular bilan o'ynashib tezda apoq-chapoq bo'lib olibdi.

Endigi gapni Umarshayxdan eshiting. Shikorga berilib ketgan hukmron oldiniga o'g'lining yo'qolganini payqamabdi. Kech bo'lib, karnay-sumay chalinib shikor to'xtagach, Zahiriddin Muhammadning yo'qligi bilinib qolibdi. Umarshayx qattiq qayg'uribdi,

dod-faryod ko'taribdi. Mash'alalar yoqib, changalzorni qadamma-qadam qarab chiqishni buyuribdi. Bir payt Umarshayxning ko'zi yo'lbars izidagi qonga tushib qolibdi. „Bolamni yo'lbars olib qochibdi“, deb o'ylab hushidan ketib, otidan yiqilibdi.

Umarshayx o'ziga kelib, yo'lbars izidan olib borishlarini buyuribdi. Ovchilar izma-iz borishib changalzor chetidagi tashlandiq bir g'or oldidan chiqib qolishibdi. G'orga kirib qarashsa, bir bola ikkita yo'lbarsvachcha bilan o'mbaloq oshib o'ynashayotgan emish. O'g'lini sog'-salomat ko'rib, Umarshayxning yuragi yorilayozibdi.

Ovchilar yo'lbars bolalari bilan Zahiriddin Muhammadni olib saroyga qaytishibdi. Bu voqea birpasda butun shaharga tarqabdi. „Hazrati oliylarining o'g'illari yo'lbars bilan olishib, uni yengibdi“, degan xabarni yetti yoshdan yetmish yoshgacha eshitibdi. Hamma hayratdan yoqasini ushlabdi.

Shu voqeadan keyin bolaning asli ismi — Zahiriddin Muhammad yoniga Bobur, ya'ni yo'lbars laqabini qo'shib ataydigan bo'libdilar. Bobur haqiqatan ham hech kimdan va hech narsadan qo'rqmaydigan botir va dovyurak yigit bo'lib yetishibdi.

Savol va topshiriqlar

1. Mustaqil o'qish qismidan Zahiriddin Muhammad Boburning tarjimai holini o'qing va u haqida so'zlab bering.
2. Bobur taxallusining ma'nosini tushuntiring.
3. Yana qaysi yozuvchilar qanday taxallus bilan ijod qilganlar?

JUFT SO'ZLAR

(Парные слова)

45-mashq. Berilgan so'zlardan juft so'zlar hosil qiling va ma'nolarini rus tiliga o'g'irgan holda tushuntiring.

N a m u n a : *o'g'il va qiz — o'g'il-qiz.*

Katta va kichik, asbob va uskuna, kampir va chol, kun va tun, ota va ona, soya va salqin, kelish va borish, oldi va berdi, oldi va sotdi.

46-mashq. Nuqtalar o'rniga mos keladigan so'zlarni qo'yib ko'chiring.

N a m u n a : *yer.... — yer-suv.*

Issiq - ..., yosh - ..., ko'ra - ..., ... - chuchuk, ... - ulov, ... - qo'zi, tog' - ..., baland - ..., ... - singil, ... - urug'.

Grammatika

Juft va takroriy soʻzlar ikki soʻzning juftlashishidan hosil boʻlib, tarkibiga koʻra quyidagi tuzilishga ega boʻladi:

1. Ikki mustaqil oʻzakdan: *yer-osmon, kecha-kunduz, yaxshi-yomon* kabi.
2. Bir oʻzakning takror qoʻllanishidan: *tez-tez, baland-baland, qator-qator* kabi.
3. Bir qismi maʼno anglatadigan, ikkinchi qismi esa maʼno bildirmaydigan soʻzlardan: *choy-poy, don-dun, yam-yashil* kabi.
4. Har ikkala qismi maʼno bildirmaydigan soʻzlardan: *gʻadir-budur, alvir-shalvir, adi-badi* kabi.

47-mashq. Sodda, yasama, qoʻshma va juft soʻzlarga 10 tadan misol toping va quyidagi jadvalga joylashtiring:

Sodda soʻz	Yasama soʻz	Qoʻshma soʻz	Juft soʻz
<i>daraxt qalam</i>	<i>daraxtzor qalamkash</i>	<i>qoʻlqop gulqaychi</i>	<i>qozon-ovoq bola-chaqa</i>
...

48-mashq. Matni oʻqing. Undagi sodda, yasama, qoʻshma, juft soʻzlarni ajrating va yasashini aniqlang.

Kamtarlik insonga xos eng goʻzal fazilatlaridan biridir. Kamtar deganda koʻz oldimizda mehnatsevar, xushmuomala, xushfeʼl, kamgap, shirinsoʻz, rostgoʻy kishi namoyon boʻladi. Kamtar inson katta-kichikni doimo hurmat qiladi. U oddiy va ozoda kiyinadi, ortiqcha pardozi-andozlarga berilmaydi.

Kamtar kishi odobli, yaxshi xulqli boʻladi, ota-onasi, qarindosh-urugʻlari, doʻst-birodarlari bilan suhbatlashganda, bahs-munozaralarda hech qachon qoʻpollik qilmaydi, ular orasida doimo obroʻ-eʼtiborga ega boʻladi. Shuning uchun xalqimizda „Kamtarga kamol, manmanga zavol“ degan naql bor.

49-mashq. Matni oʻqing. Juft soʻzlarni aniqlab, imlosiga eʼtibor bering.

Hayot murakkab, lekin lazmatli. Inson hayoti egri-bugri, past-baland soʻqmoqlardan, xursandchilik va gʻam-tashvishlardan,

salomatlik va bemorlikdan, muvaffaqiyat-muvaffaqiyatsizlikdan, yaxshi va yomon kunlardan iboratdir. Inson har qanday holatda ham yonida o'ziga yaqin insonlar: ota-onasi, qarindosh-urug'lari bilan bir qatorda do'stlarining turishini ich-ichidan xohlaydi. O'ziga do'st deb bilgan kishining yonida turganining o'ziyoq insonga quvonchli kunda olam-olam shodlik bag'ishlasa, qayg'uli kunda bir dunyo tasalli beradi, ma'naviy madad baxsh etadi.

Topshiriqlar

1. Har bir so'zni o'zak, negiz va qo'shimchalarga ajratib chiqing.
2. O'zakdosh so'zlarni alohida yozing.
3. Boshqa so'zlardan ham o'zakdosh so'zlar hosil qiling.

QIZIQARLI GRAMMATIKA MASHQLARI

Ushbu topishmoqlarni to'g'ri yechsangiz, o'zbek tilidagi ayrim grammatik ifodalar va so'zlar bilan tanishib olasiz.

Tovush emas, harf emas,
Tanho anglatmas ma'no.
O'zaklarga qo'shilib,
Bildirar yangi ma'no.

So'zga yangi ma'no bag'ishlar,
Yangi ma'no, jilo bag'ishlar.
Nimaligin donolar topsin,
Misol bilan ham isbotlasin.

Terma, terim, terimchi
Qanday so'zlar, toping-chi?

O'zak bilan yasovchi
Qo'shimchadan iborat.
Misol bo'ladi „Suvchi“,
Nomi nima, toping-chi?

Adabiy o'qish

AMIR TEMUR

Muhammad Tarag'ay Bahodir o'g'li Amir Temur yoshlik chog'idan mard, dovyurak, g'ururli, o'tkir zehn va aql-u idrok egasi bo'lib o'sdi. Turli dunyoviy ilmlarni, harbiy san'atni egalladi. Qur'oni Karimni yod oldi, hadis ilmini o'rgandi. Imon-e'tiqodli, halol, pok inson bo'lib yetishdi.

U yoshligidan boshlab o‘z oldiga ona yurtini mo‘g‘ul bosqinchilaridan ozod qilish maqsadini qo‘ydi, yer yuzida buyuk saltanat sohibi sifatida el va elatlarning boshini qovushtirdi. Mamlakat qudratini har sohada yuksaklikka ko‘tarib, dunyoga mashhur qildi.

Amir Temur davlat qurilishi, harbiy san‘ati ko‘p asrlar davomida Sharq va G‘arb davlatlariga o‘rnak va andoza bo‘ldi. Uning zamonida madaniyat, ilm-u fan, me‘morchilik, tasviriy san‘at, musiqa, she‘riyat beqiyos rivoj topdi, xalqimizning ko‘p an‘analari takomilga yetdi. Shuning uchun uni „Buyuk sohibqiron“ deb ataydilar. Amir Temurning madaniyat va din ahllariga ko‘rsatgan cheksiz mehr — muruvvati ayniqsa ibratlidir.

Savol va topshiriqlar

1. Amir Temur nima uchun buyuk sohibqiron deb ataladi?
2. Amir Temur vatanimizni kimlardan ozod qilgan?
3. Amir Temur davrida qurilgan me‘moriy obidalardan qaysilarini bilasiz?
4. „Mustaqil o‘qish“ qismidan Amir Temur haqida berilgan ma‘lumotni o‘qing va u haqida so‘zlab bering.

Amir Temur o‘gitlarini yod oling!

- Kuch adolatdadir.
- Yaxshi odam yurt tuzar, Yomon odam yurt buzar.
- Yaxshini yomon kunda sina.
- Bugungi ishni ertaga qoldirma.
- Aqlli dushman nodon do‘stdan yaxshiroq.
- Odamlarga ishon, ammo shubha qil.
- Menda biror kimsaning haqi bo‘lsa, haqini hech vaqt unutmadim.
- Biror kimsa bilan tanishgan bo‘lsam, uni hech vaqt nazarimdan qoldirmadim.
- Chin do‘st uldirki, do‘stdan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.

SO‘Z TURKUMLARI

(Yasmi pechu)

50-mashq. Matnni o‘qing. So‘zlarni ma‘nolariga ko‘ra turkumlarga ajratib, quyida berilgan jadvalga yozib chiqing. So‘ngra tarkibini tahlil qiling.

Men O‘zDJTuning 1-bosqich talabasiman. Universitetimiz 1992-yilda tashkil topgan bo‘lib, respublikamizdagi eng katta oliygohlardan biridir.

Oliy o'quv yurtimizda 7 ta fakultet bo'lib, unda 20 dan ortiq xorijiy tillar bo'yicha chuqur va keng bilim beriladi. Talabalar kamida 2 ta xorijiy tilni o'rganadilar va filolog, tarjimon yoki jurnalist kasbi bo'yicha mutaxassis bo'lib yetishadilar. Men ham o'z tengdoshlarim qatori tanlagan sohamni mustahkam egallashga va yaxshi mutaxassis bo'lib yetishishga harakat qilaman.

Shaxs, narsa-buyum nomini bildiruvchi so'zlar	Predmetning rangi, hajmi, shaklini bildiruvchi so'zlar	Predmetning son-sanog'i, tartibini bildituvchi so'zlar	Ot, olmosh, son o'rnida qo'llaniladigan so'zlar	Ish-harakat va holatni ifodalovchi so'zlar	Harakat va holatning belgisini bildiruvchi so'zlar
...

Grammatika

So'zlar leksik va grammatik xususiyatlariga ko'ra so'z turkumlariga guruhlanadi. O'zbek tilida 12 so'z turkumi mavjud bo'lib, ulardan 6 tasi mustaqil so'z turkumlari, 3 tasi yordamchi so'z turkumlari, 3 tasi alohida so'z turkumidir.

Mustaqil so'zlar shaxs yoki narsa-buyum va uning belgisini, son-sanog'i, tartibini, harakat va holatini ataydi. Ularning har biri alohida so'roqqa javob beradi: *barg* (nima?), *yashil* (qanday?), *birinchi* (nechanchi?), *beshta* (nechta?), *tez* (qay tarzda?), *so'limoq* (nima qilmoq?) kabi.

Yordamchi so'zlar esa hech narsani atamaydi, biron-bir so'roqqa ham javob bermaydi. Bu so'zlar mustaqil so'zlarni bog'lashga xizmat qiladi.

Masalan: *daraxt va barg, yashil hamda qora, tushdi-yu yo'qoldi.*

So'z turkumlarining nomlarini yodga tushiring!

**Mustaqil
so'z turkumlari**

Ot
Sifat
Son
Olmosh
Fe'l
Ravish

**Yordamchi
so'z turkumlari**

bog'lovchi
ko'makchi
yuklama

**Alohida
so'z turkumlari**

undovlar
taqlid so'zlar
modal so'zlar

Bilib oling va yodda tuting!

Ushbu soʻzlar oʻzaro maʼnodosh hisoblanadi:

Oliygoʻh, universitet, oliy oʻquv yurti; fakultet, kulliyot, talaba, tolib, student; kurs, bosqich.

51-mashq. Nuqtalar oʻrniga maʼlumot uchun berilgan mustaqil va yordamchi soʻzlardan mosini qoʻyib koʻchiring.

Doʻstlik soʻzi elda muqaddas sanaladi. Haqiqatan ham, qoʻshiq ... jarangdor, osmon ... musaffo soʻzning zamirida olam-olam maʼno bor. Xalqimiz doʻstlik ... oʻrtoqlikni azal-azaldan ... Doʻstlik ... bahodirlar haybatli togʻlar ... azim daryolardan kechib, maqsad ... intilganlar. Kimning qarddon doʻsti koʻp boʻlsa, ... kuchli sanaladi. ... mehnatda ... kulfatda sinaladi. Boshingga mushkul ish tushganda sen ... hamkor boʻla olgan kishigina ... doʻst sanaladi. Shu bois doʻst tutmoqni odat qil, ... har kishining doʻsti koʻp boʻlsa, fazilati koʻpayadi. ... yangi doʻstni topganingda, ... doʻstdan kechmagil. Yaxshi va yomon odamni bilgil, yaxshilarga koʻngil ..., yomonlarga dil bilan doʻstlik qilgil.

Maʼlumot uchun soʻzlar: *kabi, tomon, va, tufayli, qarddon, haqiqiy, chunki, lekin, eski, doʻst, kuylab kelganlar, u, bilan.*

52-mashq. Ushbu maqollarning maʼnolarini izohlang va boshqa tillardagi muqobilini toping.

- Doʻst boshga ish tushganda bilinadi.
- Doʻst doʻstni kulfatda sinar.
- Sodiq doʻst — mehnatda birga, soxta doʻst — rohatda birga.
- Davlating ketsa, doʻst qochar.
- Ahmoq doʻst — yovdan yomon.
- Doʻsti nodondan aqlli dushman yaxshi.
- Bir doʻsting bor — baxting bor,
Koʻp doʻsting bor — taxting bor.

53-mashq. Matni oʻzbek tiliga tarjima qiling. Mustaqil va yordamchi soʻzlarni aniqlang. Doʻstlik haqidagi maqollar asosida qayta soʻzlab bering.

Дружба — это самое светлое отношение между людьми. У каждого человека должен быть хотя бы один преданный друг. Мы часто заблуждаемся, думая, что у нас много друзей.

Прочность дружбы познаётся в беде. Настоящий друг может помочь не только делом, но и словом. Дружба часто проверяется временем и расстоянием. Где есть дружба, там самое тяжелое становится лёгким. Когда друзья вместе, любая работа по плечу. В дружбе проявляются такие качества человека, как преданность, честность, открытость, ответственность и верность.

54-mashq. Ushbu rivoyat matnini o'qing va matn mazmunini o'z so'zlarinigiz bilan so'zlab bering. Har bir so'zga so'roq berib so'z turkumlariga ajrating.

Bir rivoyatda aytilishicha, bir begunoh odamni tutib olib, sazoyi qiladigan bo'lishibdi. Uni daraxtga bog'labdilar, nazoratchilar qarab turishibdi. Birov kelib yuziga tupuribdi, birov kesak otibdi, birov tosh otibdi. Olomon ichida uning eng yaqin sirdosh do'sti ham bor ekan. Do'stida gunoh yo'q, tuhmatga uchraganligini bilar ekan. Bekordan-bekorga sazoyi qilinmoqda. Nima qilishini bilmabdi. Do'stining sazoyi qilinishida qatnashmaslikning ham iloji yo'q. So'kay desa so'ka olmaydi. Tosh otay desa do'sti. Etagining baridan chigitday paxtani sug'urib olib, bir urgan ekan, har xil so'kish, haqoratlarga, toshga, kesakka bardosh bergan odam, jinday paxta yuziga tekkanda „dod“ deb, hushidan ketgan ekan, chunki uni do'sti otdi-da!

(Sharq hikmatlari)

55-mashq. Yuqoridagi matndan foydalanib, do'stlik to'g'risida ijodiy matn tuzing.

BILIB OLING!

Samarqand viloyati O'zbekistonning markaziy qismida, Zarafshon daryosi havzasida joylashgan. U 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan bo'lib, markazi Samarqand shahridir. Samarqand jahondagi eng qadimiy shaharlardan biri, uning qadimiy nomi Afrosiyob bo'lgan. Samarqandda buyuk sohibqiron Amir Temur, buyuk alloma Mirzo Ulug'beklar hukmdorlik qilganlar. U qadimiy obidalar bilan butun jahonga mashhur. Samarqanddagi madrasalarda juda ko'p allomalar, shoirlar va olimlar, shu jumladan, Alisher Navoiy ham tahsil olganlar. Samarqandning hozirgi hududi 16400 kv. km.

SHOIR JILOVDORI

Hazrat Navoiy „Xamsa“ni yozib tugatib, do'sti sulton Husayn Boyqaro oldiga boribdi. Qo'lidagi tugunni ochmasdan unga beribdi. Husayn Boyqaro „Bu nima?“ deb so'ragan ekan, Navoiy „Oching, keyin nimaligini bilasiz“, deb javob beribdi. Husayn Boyqaro tugunni ochib qarasa, kitob ekan.

— „Xamsa“ning so'nggi sahifasiga hozirgina nuqta qo'ydim-da, eng avval qadrdon do'stim ko'rsinlar, deb sultonlarning sultoni — Sizga olib kelishga jur'at etdim, — debdi Navoiy.

Husayn Boyqaro Hirotdagi shoirlar va ulamolar, sozanda va xonandalarni dunyoda tengi yo'q „Bog'i Husayniy“ga yig'ishni amr etibdi. Husayn Boyqaroning uchqur zo'r arabiy oti bo'lib, xalq uni „Sulton ot“, deb atar ekan. Husayn Boyqaro otxonaga o'zi kirib, „Sulton ot“ni yetaklab chiqibdi-da, Navoiyga:

— Otga mining, — debdi. Hazrat Navoiy podshoh o'zi otni yetaklab chiqqanidan va „Sulton ot“ga minishga taklif etilayotganidan o'ng'aysizlanib:

— Qandoq bo'larkin, — debdilar. Sulton Husayn Boyqaro qarasar, Amir Husayn Boyqaroni qattiq hurmat qilganidan otga minadigan emaslar. Podshoh boshqacha yo'l tutibdilar.

— Mavlono, ulug'lar podshohning amri vojib deganlarmi?

— Ha, — deb javob beribdi Navoiy.

— Shunday ekan, bas, Husayn sizga kim bo'ladir? — deb so'rabdi sulton.

— Do'stim Husayn yurtimizga sultondir, — deb javob beribdi hazrat Navoiy.

— Yurtga sulton ekanmiz, siz ham menga tobe fuqarosiz. Shunday ekan, sultoningiz amrini bajarishdan bosh tortishga bois nedur?

Shunda Navoiy hazratlari:

— Ha, mayli, do'stim, amringizni bajarganim bo'lsin, — deb podshoh otiga minishga rozi bo'libdi.

Husayn Boyqaro Navoiyning qo'ltig'idan olib otga o'tqazibdi-da, chap qo'li bilan otning jilovidan tutib, o'ng qo'lida shoir „Xamsa“ sini ushlab „Bog'i Husayniy“ga kirib boribdi. Sultonning oti ustida Navoiy o'ltirganini, Husayn Boyqaroning unga jilovdor bo'lib piyoda kelayotganini ko'rgan vazir-ulamolar turgan joyida qotib qolishibdi. Shu alfozda, ya'ni Navoiy ot ustida-yu Husayn

Boyqaro unga jilovbardor bo‘lib yig‘inni aylanib chiqishibdi. Aqli rasolar sultonning aql-u zakovatiga ofarinlar aytib qoyil qolishibdi, aqli tubanlar esa „Sulton jilovdor bo‘lsa-yu, shoir otda yursa-ya? Bu qanday gap bo‘ldi? Taxtga Navoiyni o‘tkazmoqchimi?“ deyishib, har ikkala guruh yoqa ushlab turgan paytda, podshoh Husayn Boyqaro:

— Ahli fuqaro, sultonlik so‘zimni quloq berib eshiting. Shoirimiz Alisherni otga mindirib, unga jilovdorlik qilganligim sababini aytay. Do‘stim Alisher o‘z „Xamsa“sini yozib tugatib, bizga taqdim etdilar va behad shod etdilar, — deb e‘lon qilibdi.

Boyqaro bog‘ga yig‘ilgan xalqqa qarab:

— Men shu yurt podshohiman. Ammo qarshingizda turgan shoir Alisher kelgusi avlod-ajdodlarning ham sultonidir! Men ana shu g‘azal mulkining sultoni, shoir Alisher Navoiyga ofarinlar aytaman va ulug‘ shoirga jilovdor bo‘la olganimdan o‘zimda yo‘q shodmen, — debdi.

Savol va topshiriqlar

1. Alisher Navoiy nima uchun g‘azal mulkining sultoni deb atalgan?
2. „Xamsa“ qanday majmua? Unga qanday dostonlar kirgan?
3. Shoir va sulton Husayn Boyqaro o‘rtasidagi do‘stona munosabat haqida gapirib bering.

O‘ZBEK TILIDA GAP TUZILISHI

(Структура предложения в узбекском языке)

Grammatika

O‘zbek tilida gaplar asosan 3ta bo‘lakdan tashkil topadi. Bular bajaruvchi shaxs yoki predmet, harakat yo‘nalgan shaxs yoki predmet va harakat-holatni bildiruvchi bo‘laklar bo‘lib, ularni logik jihatdan subyekt, obyekt va predikat deb, grammatik jihatdan esa ega, to‘ldiruvchi yoki hol va kesim deb ataymiz. Masalan:

SUBYEKT	OBYEKT	PREDIKAT
<i>Anvar</i>	<i>kitob</i>	<i>o‘qidi.</i>
<i>Nargiza</i>	<i>uyiga</i>	<i>ketdi</i>

O‘zbek tili gap tuzilishida gap bo‘laklari asosan quyidagicha joylashadi: ega gapning boshida, kesim

gapning oxirida keladi, obyektни bildiruvchi soʻzlar esa oʻrtada joylashadi va kesimga bogʻlanadi. Ushbu boʻlaklar aniqlanishi kerak boʻlsa, aniqlovchi va holning boshqa turlari qoʻllaniladi. Ular qaysi boʻlakni aniqlab kelayotgan boʻlsa, oʻsha boʻlakdan oldin yoziladi. Masalan: *Aʼlochi talabalar ilmiy anjumanda yaxshi qatnashdilar.*

Oʻzbek tilida subyekt va obyektlar, asosan, ot, olmosh yoki otlashgan soʻzlar bilan, predikat — kesim esa feʼl va feʼl shakllari, baʼzi hollarda ot yoki otlashgan soʻzlar bilan ifodalanadi.

56-mashq. Matnni oʻqing. Har bir gapdagi subyekt, obyekt va predikatlarning gapdagi oʻrni va ifodalanishiga eʼtibor bering.

Har bir inson soʻzlash va tinglash madaniyatiga ega boʻlmogʻi lozim. Zero, shirinsuxanlik va xushmuomalalikni hamma hurmat qiladi. Shirinsuxan odamlar bilan bir marta suhbat qurgan odamning ruhi yengil tortadi. Shirinsuxan, yuksak muomala madaniyatiga ega boʻlgan insonlarda insof va diyonat, poklik va adolat tuygʻulari kuchli boʻladi. Ularning tilidan bol tomib turishi bejiz emas.

57-mashq. Matndagi gaplardan subyekt, obyekt, predikatlarni aniqlab, shartli belgilar bilan ajrating.

INSON ODOBI BILAN

Bolajonlik — xalqimizga xos azaliy odat. Oilada farzand tugʻilishi ota-onalarga ham, qarindosh-urugʻ va yaqin kishilarga ham katta quvonch baxsh etadi. Yangi mehmon sharafiga boshlangan xursandchilik ancha kungacha davom etadi. Barcha qarindosh-urugʻlar, doʻst-birodorlar uy egalarini „yangi mehmon“ bilan qutlab, „Katta boʻlsin“, „Baxtini koʻring“, „Aqlli-xushlikkina boʻlsin“ degan yaxshi istaklar bildirishadi.

Ota-ona farzandiga yaxshi niyat bilan ism qoʻyadi, shu kundan uning kelajagi, baxtini oʻylaydi. Farzandni axloq-odobga oʻrgatish, oʻqitish, kattaroq boʻlganda biror kasb-hunar egasi boʻlishga gʻamxoʻrlik qilish ota-onaning burchidir.

Savollar

1. Ota-onaning farzandi oldidagi burchlari nimadan iborat?
2. Farzandning ota-ona oldidagi burchlari haqida nimalarni bilasiz?

58-mashq. Ushbu soʻzlarni obyekt shaklida ishtirok ettirib gaplar tuzing.

Vatan, oʻlka, shahar, koʻcha, muzey, rasadxona, tabiat, choʻqqi, milliy qadriyat, haqiqat, inson, til, odob, avlod, bogʻbon.

N a m u n a : *Haqiqatni (nimani?) mayib qilish mumkin, ammo oʻldirib boʻlmaydi.*

59-mashq. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga aniqlovchilar tanlab, gaplarni namunadagidek kengaytirib yozing. Aniqlovchi boʻlaklarning qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanganligini tushuntiring.

N a m u n a : *Oʻlkamizga goʻzal (qanday? — sifatlovchi aniqlovchi)) bahor keldi.*

Oʻlkamizga **bahor** keldi. **Tabiat** uygʻondi. Quyosh nurlarini sochdi. Yerni **maysalar** qopladi. **Daraxtlar** koʻkardi. Ular **gullarga** burkandi. Qirlarda, adirlarda, bogʻlarda **gullar** ochildi. Tabiat **libosga** oʻrandi. **Qushlar** uchib keldi.

Vatanimiz bahorda juda ham chiroyli boʻladi.

YODDA TUTING!

Sheʼriy asarlarda, maqollarda gap boʻlaklarining tartibi oʻzgarishi mumkin. Masalan: *Koʻp ertak eshitgandim, Soʻylab berardi buvim.*

60-mashq. Maqollarni oʻqing va mazmunini tushuntiring. Qaysi gaplarda gap boʻlaklari tartibi oʻzgarganligini aniqlang.

Mehnatdan kelsa boylik,
Turmush boʻlar chiroylik.

Hunar boʻlsa qoʻlingda,
Non topilar yoʻlingda.

Erkalatsa onasi, taltayadi bolasi.

Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga,
Yomon bilan yursang, qolarsan uyatga.

Yoʻl bilmasang, yoʻl soʻragin bilgandan,
Gap bilmasang, gap soʻragin bilgandan.

Tilingda boʻlsa boling,
Kulib turar iqboling.

ESHITISH MASHQI

Matnni diqqat bilan eshiting va tayanch soʻzlarni yozib boring. Soʻngra ushbu soʻzlarning maʼnosini sharhlagan holda matnni qayta hikoya qiling.

Yoshi katta odam bilan yoshi kichik odam uchrashsa, albatta, kichigi birinchi boʻlib salom beradi. Lekin qoʻl uzatish hamisha kattadan. Odamlar toʻplangan xonaga kirsangiz, bunda, shubhasiz, siz salom berishingiz shart. Bir kishi oldiga ikkinchi kishi kelsa, albatta, kelgan kishi salom beradi. Aslida esa kamtar, odobli kishi qachon men salom berishim kerag-u, qaysi paytlarda boshqalar menga salom berishi lozim deb oʻylamaydi. Bunday kishilar birinchi boʻlib salom beraveradilar.

Bu yaxshi odat qadimdan insoniylik ziynati hisoblanadi.

61-mashq. Matnni oʻzbek tiliga tarjima qiling. Oʻzbek va rus tillaridagi gap boʻlaklarining tartibini qiyoslang.

Узбекская земля — родина ароматных и сладких дынь. С древних времен отмечается традиционный народный праздник Ковун сайли — праздник дынь. Еще в средние века отмечался он на Востоке с широким размахом.

Праздник дынь отмечается во всех городах и кишлаках Узбекистана. Бахчеводы Сырдаринской области, например, отправляют свои знаменитые мирзачульские дыни в города своей области, в столицу республики. Особенно радуются этому празднику люди, живущие в больших и шумных городах, потому что ароматная и спелая дыня наполняет сердца людей радостью, дарит им частичку природы.

YODDA TUTING!

Ariza — muayyan tashkilotga yoki biror shaxs nomiga iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjatdir. Ariza eng keng tarqalgan va koʻp ishlatiladigan ish qogʻozi boʻlib, barcha idoralarga yozilishi mumkin.

62-mashq. Ariza namunasini oʻqing. Arizada qoʻllanadigan nutqiy qoliplar va zaruriy qismlarning joylashishiga eʼtibor bering.

*Toshkent shahar aloqa kolleji direktori
J.M. Akbarovga Sardor To'rayevdan*

ARIZA

Menga aloqa kollejiga kirish uchun tanlov imtihonlarida qatnashishga ruxsat berishingizni so'rayman.

Arizaga quyidagi hujjatlarimni ilova qilaman:

1. Umumiy ta'lim maktabini bitirganligim to'g'risida guvohnoma.
2. Tug'ilganligim haqidagi guvohnomaning ko'chirilgan nusxasi.
3. Sog'lig'im haqida ma'lumotnoma.
4. Tavsifnoma.

sana (imzo) (S. To'rayev)

63-mashq. Ariza namunasidan foydalanib, nuqtalar o'rmini to'ldirgan holda o'qishga kirish to'g'risida ariza yozing. Tinish belgilarining qo'yilishi hamda bosh harflarning yozilishiga e'tibor bering.

kimga?

kimdan?

ARIZA

Men, ... , Sizdan ... (nimani?) ... so'rayman.

sana (imzo)

Adabiy o'qish

BEMOR

Sotiboldining xotini og'rib qoldi. Sotiboldi kasalni o'qitdi — bo'lmadi, tabibga ko'rsatdi. Tabib qon oldi. Bemorning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi. Baxshi o'qidi. Allaqanday bir xotin kelib tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so'yib qonladi... Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo'ladi. Bunday vaqtlarda yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta doktorxonona bor. Bu doktorxonona to'g'risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch, daraxtlar bilan o'ralgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kulrang eshigida qo'ng'iroq tugmasi bor. Chigit po'choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo'jayini Abdug'aniboy omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o'ladigan bo'lganida bu doktorxonona bormay Farg'onaga

ketgan edi. Doktorxona deganda Sotiboldining ko‘z oldiga izvosh va oq podshoning surati solingan 25 so‘mlik pul kelar edi.

Bemor og‘irlashdi. Sotiboldi xo‘jayinining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdug‘aniboy uning so‘zini eshitib ko‘p afsuslandi, qo‘lidan kelsa hozir uning xotinini oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so‘radi:

— Devonayi Bahoviddinga hech narsa ko‘tardingmi? G‘avsul a‘zamga-chi?

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo‘ldi — har xil savatchalar to‘qishni o‘rgandi. U ertadan kechgacha oftobshuvoqda gavronlar ichiga ko‘milib savat to‘qiydi. To‘rt yashar qizchasi qo‘liga ro‘molcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qo‘riydi; ba‘zan, qo‘lida ro‘molcha, mukka tushib uxlab qoladi. Hamma yoq jim. Faqat pashsha g‘ing‘illaydi, bemor inqillaydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitaladi: „Hey do‘st, shaydullo banomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo...“

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Qo‘shnisi — bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to‘zigan sochlarini tuzatdi, u yoq-bu yog‘ini siladi, so‘ngra... o‘tirib yig‘ladi.

— Begunoh go‘dakning saharda qilgan duosi ijobat bo‘ladi, uyg‘oting qizingizni, — dedi.

Bola anchagina uyqu g‘ashligi bilan yig‘ladi, keyin otasining g‘azabidan, onasining ahvolidan qo‘rqib, kampir o‘rgatganicha duo qildi:

— Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

Bemor kundan-kun battar, oxiri o‘sal bo‘ldi. „Ko‘ngilga armon bo‘lmasin“ deb „chilyosin“ ham qildirishga to‘g‘ri keldi. Sotiboldi to‘qigan savatchalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko‘tardi. „Chilyosin“dan bemor tetik chiqqanday bo‘ldi; shu kechasi hatto ko‘zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

— Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg‘otmang.

Yana ko‘zini yumdi, shu yumganicha qaytib ochmadi — saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o‘lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda qizcha uyg‘ondi va ko‘zini ochmasdan odatdagicha duo qildi:

— Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

(A. Qahhor)

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvchi A. Qahhor haqida nimalarni bilasiz? Uning qaysi asarlarini o'qigansiz?
2. Mustaqil o'qish qismidan A. Qahhorning tarjimai holini va „O'g'ri“ hikoyasini o'qing va gapirib bering.

SUBYEKTNI IFODALASH.

SUBYEKTNI SHAXS OTLARI ORQALI IFODALASH

(Выражение субъекта названиями лица)

Grammatika

Subyekt harakatning bajaruvchisi bo'lib, kim?, kimlar?, nima?, nimalar? so'roqlariga javob bo'ladi va gapda ega vazifasini bajaradi. Bunday so'zlar bosh kelishik shaklida qo'llanadi.

Masalan: Paxta (nima?) ochildi.

Dalalarda terimchilar (kimlar?) paxta termogdalar.

Kim?

Otam — muhandis

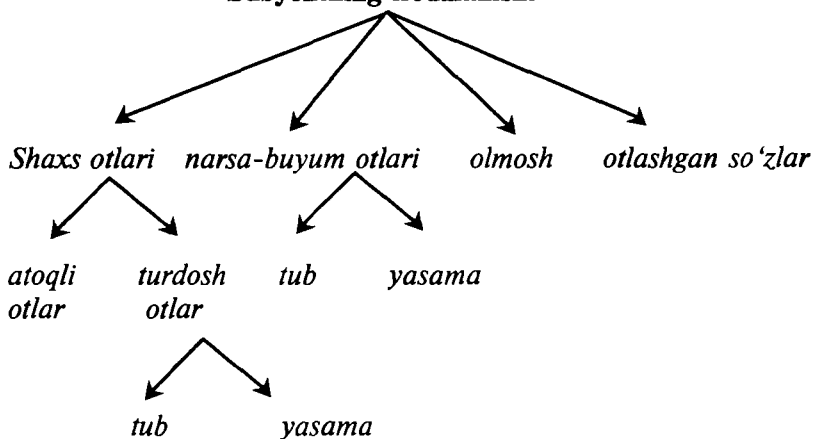
Onam — shifokor

Men — o'qituvchiman

Biz o'z kasbimizni sevamiz.

Subyekt shaxs otlari, narsa-buyum otlari, o'rin-joy va mavhum otlar, olmoshlar va otlashgan so'zlar bilan ifodalanadi.

Subyektning ifodalanishi

Masalan:

Kim? (Kimlar?)

Ishchilar
Paxtakorlar
Dehqonlar
Bog'bonlar
Oshpazlar

Ular ishlayaptilar

Bular
shaxs otlaridir

Bu — olmosh

64-mashq. Matnni o'qing. Har bir gapdagi subyektni aniqlang va qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganini izohlang.

Fasllar ichida menga ko'proq kuz fasli yoqadi. Bilmadim, tabiatan romantik bo'lganim uchunmi, yo boshqa sababmi, kuzdagi sokinlik meni o'ziga tortadi. Daraxtlarning sarg'aygan yaproqlarining oyoq ostida shitirlashi kishiga ajib kayfiyat bag'ishlaydi. Suvi sayozlashib jimgina oqayotgan anhorga tikilib, umrning orqaga qaytmasligini beixtiyor his qilasan.

Kuz manzarasini hech kuzatganmisiz? Quyosh charaqlagan, osmon tiniq, beg'ubor. Kuz oftobi kishiga yoqimli ta'sir etib, uni chiniqtiradi. Bog'larda ho'l mevalar qirmizi rangga kirib, pishib yetiladi. So'rillardagi uzumlar oltin rangga kiradi. Omborlarimiz don-dunga to'ladi.

YODDA TUTING!

Shaxs otlari tub va yasama bo'ladi. Yasama otlar quyidagi so'z yasovchi affikslar bilan yasaladi:

-chi	<i>ishchi</i>	(ish-chi)
-kor	<i>shifokor</i>	(shifo-kor)
-bon	<i>bog'bon</i>	(bog'-bon)
-dor	<i>amaldor</i>	(amal-dor)
-soz	<i>soatsoz</i>	(soat-soz)
-gar	<i>zargar</i>	(zar-gar)
-kar	<i>miskar</i>	(mis-kar)
-do'z	<i>etikdo'z</i>	(etik-do'z)
-shunos	<i>tilshunos</i>	(til-shunos)
-dosh	<i>sinfdosh</i>	(sinf-dosh)

65-mashq. Berilgan soʻzlarni tub va yasama shaxs otlariga ajratib alohida guruhlarga boʻlib koʻchiring. Shaxs oti yasovchi affikslarni aniqlang.

Dehqon, sanʼatkor, baliqchi, dengizchi, hamshira, xonanda, shifokor, aloqachi, chorvador, soatsoz, havaskor, oʻqituvchi, talaba, savdogar, muharrir, tabib, qoʻshiqchi, shoir, sohibkor, muhandis, rassom, chizmakash, haydovchi, oshpaz, quruvchi, huquqshunos, darvozabon, zargar, tilshunos.

66-mashq. Berilgan soʻzlardan shaxs otlari hosil qiling va har birining lugʻaviy maʼnosini tushuntiring.

N a m u n a : *Tarbiya* — *tarbiyachi* (tarbiya ishi bilan shugʻullanadigan shaxs)

Zargar, oʻlka, non, boʻyoq, darvoza, kimyo, musiqa, osh, somsa, gul, poda, dor, kabob.

67-mashq. Nuqtalar oʻrniga berilgan feʼllarga mos shaxs otlarini topib, yigʻiq gaplar tuzing.

Kim? (kimlar?)

Nima qiladi?

davolaydi.
teradilar
tekislaydi
randalaydi
shugʻullanadi
pishiradi
tikadi
yozadilar
boqadilar
quradilar

68-mashq. Shoir H. Olimjonning „Oʻzbekiston“ sheʼridan berilgan parchani oʻqing. Shaxs otlarini aniqlab, yasalişini izohlang.

Kuychilari oʻqiydi yalla,
Juvonlari aytadi alla,
Pazandasi yopadi shirmon,
Qarilari kutadi mehmon.

69-mashq. Matnni oʻqing. Shaxs va narsa-buyum otlarini aniqlab, tuzilishini tushuntiring.

KUY SEHRI

Kunlardan bir kun buyuk alloma Forobiy amir saroyiga boribdi. U yerga hakimlar, olimlar, san'atkorlar to'planishgan ekan. Soddagina kiyingan Forobiy e'tiborsizgina bir chekkaga borib o'tiribdi. U o'zi yasagan do'mbira bilan bir kuy chalgan ekan, o'tirganlar xaxolab kulishib, o'yinga tushib ketishibdi, ikkinchi kuyni chalganda, ular yig'lay boshlashibdi, yana bir kuyni chalgan ekan, bexush bo'lib uxlab qolishibdi. Ustoz „Bu kuylarni chalgan Al-Forobiy“ deb xat yozibdi-da, o'zi saroydan chiqib ketibdi.

Amir uni keyin qancha qidirsa ham topolmabdi.

Savollar

1. Buyuk alloma Forobiy haqida nimalarni bilasiz?
2. Forobiy nechta tilni bilgan?
3. Ko'p til biluvchilardan yana kimlarni bilasiz?

70-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. O'zbekcha taomlar nomlarini to'g'ri shaklda yozib chiqing.

BILASIZMI? — ЗНАЕТЕ ЛИ ВЫ?

Нет в мире ничего интернациональней, чем кухня. На столе мы часто встречаем плов и борщ, лагман и блины, цыплята-табака и бешбармак, мастава и суп-харчо. Когда разговор идет об узбекской кухне, встречаются такие названия блюд, как лагман, манпар, хотя это уйгурские блюда. Бешбармак — казахское блюдо, кайла — киргизский лагман и другие.

Узбекское блюдо — плов также является неотъемлемой частью и туркменской, и азербайджанской, и турецкой, и киргизской кухни. Мастава, машхурда, машкичири, димлама, шурпа также являются блюдами узбекской кухни. Есть сезонные блюда — сумалаяк, халим, кук сомса, кук патир, урама, бугирсок, ковок оши и т.д. Эти блюда употребляются в зависимости от времени года.

Savollar

1. Siz qaysi taomni ko'proq yoqtirasiz?
2. Siz shahar oshxonalarida ovqatlanasizmi?
3. Siz uchun qaysi ovqatni pishirish oson?
4. „O'zbek milliy taomlari“ kitobini o'qiganmisiz?

Ibn Sino beqiyos bir dunyo ichiga tushib qolgandek edi. Quvonchi ichiga sig'mas, hatto eski kitoblarni ta'mirlab o'tirgan kutubxona sohibini ham tamomila unutdi. Ko'z o'ngida butun bir ma'naviyat dunyosi. Bunaqasi bo'lmagandi hech. Rosa omadi keldi, nihoyat endi orzusiga erishdi. Kutubxona sohibining sovuq munosabati ham uning hozirgi quvonchiga ozgina bo'lsa-da ta'sir etmadi. Axir, u haqiqiy kitob shaydosi-ku?! Endi fursatni boy bermay, yeng shimarib ishga kirishmoq darkor, toki bir daqiqa vaqt ham bekor ketmasin! Shu maqsadda bir chekkadan ishga kirishib ketdi, uning uchun shu damda hech kim yo'q, faqat kitoblar...

Ibn Sino xonada yolg'iz qolgach, u yoq-bu yoqqa razm soldi. Kutubxona sohibining ish taxtasida qaychi, pichoq, singan eski sopol piyolada yelim. Ta'mirlab, tartibga solingan kitoblar bir chekkaga saranjomlab qo'yilgan. Aftidan, u ancha saranjom-sarishta odam ko'rinadi. Demak, o'ziga topshirilgan ishga pishiq. Kitobni qadrlaydi. Amir ham kimni qayerga qo'yishni biladi. Odamini topibdi, — o'zicha ko'nglidan o'tkazdi Ibn Sino.

Xonada sukunat, sokinlik. Butun jahonning tinchligi shunda go'yo. Faqat kitoblar shivirlaydi, xolos. Ayni sukunat, osoyishtalikda olam-olam jo'shqinlik, aql, zakovat ahlining asrlardan beri yig'ilgan ma'naviy dunyosi mujassamdek. Buni Ibn Sino yaxshi biladi, tushunadi, idrok etadi. Axir, u ilm xazinalari ichiga tushib qoldiku. Kech ham bo'ldi, xonaga oqshom cho'kdi. Sham yoqish kerak. Xoja ta'mirlagan tayyor kitoblarni alohida tokchaga taxlab, u yoq-bu yoqni yig'ishtira boshladi. Varaqlari almashib ketgan eski kitobni o'z holiga keltirish uchun juda qiynalib ketdi, oxiri charchadi shekilli, bir chekkaga ehtiyotlab olib qo'ydi-da, qaychi bilan yelimni alohida kichik tokchaga olib borib, o'zi doimo turadigan joyiga sarishtaladi.

Shu vaqt qo'lida supurgi bilan xipchadan kelgan bir yigit kirib u yoq-bu yoqlarni tartibga sola boshladi.

— Mulla yigit, tag'in asr namoziga kechikib qolmaylik, — dedi Xoja Ibn Sinoga yuzlanib.

Ibn Sino ketish vaqti yetibdi, deb Xojaga itoatkorona qulluq qildi, endi o'qiy boshlagan kitobini javonga qo'yib, xayr-xo'shlab uyiga jo'nadi.

Ertasi Ibn Sino barvaqt keldi, Xoja o'rnida, o'sha kitobni yana varaqlamoqda. Ibn Sino Xojaga quyuq salom berdi-yu, o'tirgan taxta supacha yoniga kelib:

— Yordamlashaymi, taqsir? — dedi. Xoja yalt etib Ibn Sinoga qaradi.

— Tashakkur, mullo, ko'p yashang, — dedi.

— Ibn Sino xontaxta ustidagi varaqlardan birini olib, o'qiy boshladi.

— Iye, bu al-Kindiyning risolasi-ku, taqsir! — dedi.

— Uzr ... darrov qaydan bila qoldingiz, — dedi taajjulanib Xoja.

Ibn Sino kutubxona sohibining yonginasiga o'tirdi-da, eskirgan varaqlarning mazmuniga qarab, bir necha daqiqa ichida joy-joyiga qo'ydi. So'ng:

— Oxirgi ikki varag'i yo'qolibdir, taqsir, — dedi Xojaga yuzlanib.

— Siz bu risolani o'qib erkansiz-da, — dedi. Uning horg'in yuzlariga biroz tabassum yugurgandek bo'lib.

Al-Kindiyning kitoblari menga tanishdir, uning asli ismi-sharifi Choraki, birinchi asrda qadimgi Kushon podshohi Kanishka davrida yashagan tabib, o'tkir didli alloma bo'lgan. Tabobatga doir kitoblari ko'p erur. Mening padarim Balxdan Afshonaga ko'chib kelganlarida kitoblari ichida mana shu risola ham bo'lgan.

— Afv etgaysiz meni, padaringiz kim bo'ladurlar?

— Abdulloh ibn Hasan, saroyda ishlaydurlar.

— Yana bir bor kechirgaysiz, o'zingizning ismi-sharifingiz-chi?

— Husayn, Ibn Sino, — dedi.

Xojaning yuzi yorishib ketganday edi. U, dast o'rnidan turib, endi Ibn Sino bilan chinakamiga samimiy ko'rishdi. Qarabsizki, mana shundan keyin hakimi zamonning ishlari yanayam yurishib ketdi.

Nega o'zimni kechayoq tanishtirmadim, Amir menga qo'shib yuborgan g'ulom ham g'oyat beta'sir xizmatkor ekan, o'shanda yaxshiroq tushuntirmay chiqdi-ketdi-ya, deb o'yladi Ibn Sino. Axir, saroy tabibi, Amirning o'zlari iltifot ko'rsatib, kutubxonadan foydalanishga ruxsat etdilar, hamma kitoblarni ko'rsatishingiz mumkin, deb aytmadi. Ibn Sinoning xayoliga yana bir fikr keldi:

Xoja baribir Amir aytganda ham kutubxonadagi kitoblarning barchasini ko'rsatmaydi. Xazinaga kirish uchun, hammadan avval Xojaning diliga yo'l topish kerak ekan, ha, haq gap shu!

— O'zingizni ilgariroq tanishtirmaysizmi, axir men tabib Ibn Sinoman demaysizmi?

— Endi, taqsir ...

— Bunaqa vaqtda kamtarlik joiz emas, buyoqqa yuring, — Xoja yonidagi kichkina temir sandiqchadan kalitlar shodasini oldida, tabibni zinapoya tomon boshladi.

Kalit solib, eshikni ochib, ikkovlon ikkinchi qavatga ko'tarilishdi.

Ikkinchi qavatda ham huddi pastdagiga o'xshash katta xona. Ammo uning qurilishi, shift, devor, ustunlarining ishlanishi, bezaklari, jihozlanishi boshqacharoq, hammasi alohida e'tibor bilan qilingan. Qo'ling dard ko'rmagur mohir ustalar shu qadar go'zal bezaklar ishlagan edilarki, ko'rib hayratda qolasiz. Devorlarning ichiga oyna qo'yib, keyin ganjdan jimjimador gullar solingan. Aql bovar qilmaydigan darajada go'zal san'at mo'jizasi. Bu yerda ham tokchalar, kumush, tilla, sadafdan bezab ishlangan sandiqlar.

— Shu sandiqlar ham kitobga to'lami, taqsir? — deb so'radi Ibn Sino.

— Bo'lmasa-chi! Axir, bu sandiqlar bu yerga havasga qo'yilibdimu, deysiz, — dedi Xoja jiddiy.

— Mana, siz uchun zarur bo'lgan risolalar shul sandiqlarda, ammo ularning ko'pi g'ayridiniy kitoblardur. Amir hazratlari uni o'qishga ruxsat etmaydurlar ... Ammo siz o'qisangiz bo'lur, axir siz hakimsiz, ilm-u hikmat odamisiz. Aytganday, hech bir odam kirmaydi bu xonaga. Ba'zan ajnabiy mehmonlar, hurmatli davlat arkonlari Buxoroga tashrif buyurishganda, Amir mehmonlarni ana shu kutubxonaga olib kirib, hamisha ushbu kitob durdonalarini ko'z-ko'z qilurlar.

Ibn Sino har kuni tong otarda kelib, ba'zan nonushtani ham shunda qiladigan bo'ldi. Erta-yu kech kitob mutolaasi bilan band bo'lar, dilida esa bitta orzu, lekin uni Xojaga aytishga negadir tili bormas, bunga „ziqna“ kutubxona sohibi rozi bo'lmasligini ham bilardi. Oqibat shunday bo'ldiki, bir kuni Ibn Sino mutolaaga berilib ketib, kech bo'lganini ham bilmay qolibdi. Xoja esa uni allaqachon ketib qolgan deb o'ylab, eshikni qulflab uyiga jo'nagan. Ertalab kelib, eshikni ochib kirsas, Ibn Sino kitob mutolaa etib o'tirgan ekan.

— Ma'zur tuting, taqdir, bilmay eshikni qulflab keta beribman.
— Sizga ko'p rahmat bu ishingiz uchun, — dedi kulib Ibn Sino. — Bundan keyin ham ustimdan qulflab ketabering. Ming-ming rozidurmen. Zero men bu kecha xazina ichida yotdim ...

Savol va topshiriqlar

1. Abu Ali ibn Sino haqida nimalarni bilasiz?
2. „Qonun“ qanday kitob? Nima sababdan u hozirgacha qadrl?
3. Sharq va G'arb tabobatida Abu Ali ibn Sinoning o'rni haqida gapirib bering.

BILIB OLING!

Buxoro buyuk Abu Ali ibn Sino vatanidir. Buxoro Movarounnahrda Samarqanddan keyingi ikkinchi katta shahar bo'lib, 2500 yoshga kirgan. Hududi 39 ming 400 kv. km. U Minorayi Kalon, Mir Arab madrasasi, Chor Bakr ansambli, Sitorayi Mohi Xosa saroyi kabi 1000 ga yaqin qadimiy obidalar bilan jahonga mashhur. Buxoroda zardo'zlik san'ati rivojlangan.

SUBYEKтни OLMOSHLAR VOSITASIDA IFODALASH

(Выражение субъекта местоимениями)

71-mashq. Gaplarni o'qing. Olmoshlarning turlarini va gapdagi vazifasini aniqlang. Ularning ishlatilishiga diqqat qiling.

1. **Har qanday** yong'inni kuchli suv va ko'pik yordamida o'chirish mumkin, ammo g'azab olovini faqat iroda daf eta oladi.
2. **Har bir** qiyinchilikdan so'ng bir rohat bor. 3. **Har** gulning o'z isi bor. 4. **Har kim** yursa yo'lini bilib, ketmas oyog'i toyilib. (*N. O.*)
5. **Hamma** narsaning otasi — mehnat. 6. **Hamma** narsa ham yo'qolgandan keyin aziz bo'ladi. 7. **Hech kim** churq etmadi. 8. Shipda **nimadir** qirs etdi, **allanima** uchib o'tdi. 9. Yig'ilishga **hech kim** kelmadi. 10. **Har biringiz** ushbu savolga javob bering.

72-mashq. Nuqtalar o'rniga olmoshlardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. ... birovga chuqur qazisa, ... yiqiladi. 2. Hayotda ... mashaqqatli mehnatsiz qo'lga kiritilmaydi. 3. ... o'qish, o'rganishga ishtiyoqi zo'r bo'lsa, ... kelajagi porloq bo'ladi. 4. ... boqma, so'ziga boq. 5. Bir

kishi ... uchun, ... bir kishi uchun. 6. ... va ... unutilmaydi. 7. ... kishilar bir xil emas: ... indamasa, ... urishib beradi.

Grammatika

Quyidagi olmoshlar gapda subyekt vazifasini bajarib kela oladi:

- Kishilik olmoshlari: *men, sen, u, biz, siz, ular.*
- So‘roq olmoshlari: *kim? nima?*
- Belgilash olmoshlari: *har kim, har nima.*
- Bo‘lishsizlik olmoshlari: *hech kim, hech nima.*
- Gumon olmoshlari: *allakim, allanima, kimdir, nimadir.*

Olmoshlar, ko‘pincha, shaxs otlarining o‘rnida kelib, o‘rinsiz takrorlardan qutulishga, nutqning ravon bo‘lishiga yordam beradi.

73-mashq. Matnni o‘qing. Qaysi so‘zlarni olmoshlar va unga sinonim so‘zlar bilan almashtirish mumkinligini ayting.

MENING VATANIM

Mening Vatanim O‘zbekistondir. O‘zbekiston — quyoshli o‘lka, Shuning uchun O‘zbekistonning yeri oltin, havosi beg‘ubor, suvi shirindir. O‘zbekistonning so‘lim bahori, jazirama yozi, serhosil iliq kuzi, kumush qishi insonning ko‘ngliga quvonch bag‘ishlaydi. O‘zbekistonning xalqi ulug‘vor, buyuk, donishmanddir. O‘zbekiston boylikka kon diyor. O‘zbekistonning bitmas-tuganmas zahiralari bizning faxrimiz. O‘zbekistonning tilni yorar qovun-tarvuzlari, xushta‘m olma-yu anorlari, uzumlari jahonga mashhurdir. Bugungi kunda O‘zbekiston kelajakka ishonch bilan qadam tashlamoqda va jahonga yuz tutmoqda.

74-mashq. O‘qing. Olmoshlarni topib, ularning qaysi so‘z turkumi o‘rnida kelganligini ayting.

Siddiqjonning onasi bir qiyiq behi olib keldi. U kun oqquncha o‘tirdi-yu, keyin: „Kechga qolmay“, — deb jo‘nadi. Siddiqjon uni kuzatib qaytib kelganida, tok ustidagi eski so‘rida sochilib yotgan behilarga ko‘zi tushdi. Behilar unga mung‘ayib qarab turganday tuyuldi. Siddiqjon hammasini yig‘ishtirib oldi-da, ayvonning tokchasiga eltib qo‘ydi. Behilar bu yerda ham unga g‘aribona nazar tashlab: „Bizni bu yerga nega ham olib keldi, nega tashlab ketdi, bizni bu yerda kim ham qo‘lga olar edi“, — deb

turganday tuyular edi. Siddiqjon behilardan birdaniga to'rttasini olib yedi. Uning ko'ziga uzundan-uzoq dala yo'li, unda yakka, horg'in-horg'in qadam tashlab borayotgan onasi ko'rindi. Nega uni otdami, aravadami eltib qo'ymadi? Avvali shuki, shuncha uzoq yo'ldan: „Bolam!“ — deb kelgan onasiga nega: „Bugun yotib qoling“, — demadi. Uning yuragi g'ash bo'ldi. (A.Q)

75-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Olmoshlarni topib, qaysi so'z o'rnida qo'llanganini aniqlang.

ДЛЯ ЧЕГО НУЖНЫ МУЗЕИ?

„Музей — учреждение, занимающееся собранием, хранением и выставкой для обозрения чего-нибудь (памятников искусства, предметов техники, научных коллекций, т. п.)“, — так определяется значение музея в "Словаре русского языка" С. И. Ожегова.

В каждой республике, крае, области, городе, селе бережно собирают всё, что связано с историей государства, с историей народа, его культуры, науки и техники. Свидетельство тому — музеи. В одних отражаются этапы борьбы народа за свою историю и независимость, в других собраны произведения искусства, в третьих — ремёсла и т. д. Но непременно в каждой республике есть Музей истории.

Музеи ежегодно посещают десятки тысяч жителей. На экскурсии в музеи ходят все — от мала до велика. Отправимся на экскурсию и мы с вами...

TEST TOPSHIRIQLARI

1. *Qaysi qatorda sodda yasama joy nomlari berilgan?*

- A. Bodomzor, Sebzor, daraxtzor
- B. Chinobod, Xonobod, Yunusobod
- C. Olmaliq, Bo'stonliq, borliq
- D. Toshkent, G'azalkent, Xo'jakent

2. *Qaysi qatorda sodda so'zlar berilgan?*

- A. tillaqo'ng'iz, oqqush, iskabtopar
- B. mingoyoq, qoramol, Chuqursoy
- C. atirgul, yerto'la, o'rinbosar
- D. serhosil, xushqomat, badfe'l

3. *Qaysi qatorda faqat qo'shma so'zlar berilgan?*
- beozor, sardor, qo'lma-qo'l
 - shifobaxsh, izzattalab, quvnoqtabiat
 - xushtabiat, shifokor, shifoxona
 - izzat-nafs, jonsarak, davlatmand
4. *Qaysi qatorda juft so'z mavjud?*
- Shu odam boshliq bo'ldi-yu, hamma narsa o'zgarib ketdi.
 - Bugun keladimi yoki kelmaydimi?
 - O'nta siz-u bizdan, bitta jiz-u biz yaxshi.
 - Tarjimayi holing bilan tanishdim.
5. *Qaysi qatorda ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar berilgan?*
- yor-u do'st, gul lola, hardam xayol
 - erk sevar, qat'iy nazar, sof dil
 - O'rta ovul, sarv qomat, Yetti qaroqchi
 - sher yurak, havo rang, bodom qovoq, nim pushti
6. *Qaysi qatordagi so'zlardan -liq qo'shimchasi yordamida joy nomlari yasash mumkin?*
- tapa, yaxshi, O'zbekiston
 - bor, qishloq, gul
 - qo'y, Bo'ston, Olma
 - Chimkent, bosh, jon

Adabiy o'qish

KELINLAR QO'ZG'OLONI

(asardan parcha)

S. Ahmad

Usta Mahkamning kichik qizi Inobat mahmadonagina chiqqan. Kelin ayalar ham, opalari ham undan zirillab turishadi. Shundoq gaplarni topib gapiradiki, naq jon-joningdan o'tib ketadi. Tili chiqqandan beri biron gapni javobsiz qoldirmagan. O'ziga o'xshagan shaddodgina ammasi doimo uning peshonasiga mushtlab turib gapirardi:

— Sen o'lgurga bo'shroq qaynona uchrasa, ajalidan besh kun oldin o'ldirasan, senga Hoji ona bas kelmasa, mundog'rog'i til tortmay o'ladi.

Inobat o'z kelin ayalari qolib, qo'shni kelinlarni ham turtkilab chiqardi.

Inobatning onasi ikki-uch sovchini qaytardi. Yoqmaganidan emas, rahmi kelganidan, insof yuzasidan qaytardi. Sovchi bo'lgan xotin halimdek yumshoqqina ekan. Inobat uni ikki kunda shaftoli qoqi qilib qo'yadi. Ikkinchisi farishtalikkina, har ikki gapning birida, o'zim o'rgilay deb turardi. Inobat unga bir shaqillasa, naq bechoraning ko'ngli ketib qoladi-ya.

Shunday qilib, necha sovchilarga yo'q degan ona o'zlaridan besh mahalla naridagi „Yetti og'ayni botirlar“ning kichigidan kelgan sovchilarga darrov „xo'p“ deb, opkelgan nonini ushatdi. „Yetti og'ayni botirlar“ ning onasi butun shaharga tanilgan, kelin zotini bodroq qilib qovuradigan „general kampir“ nomini olgan xotin edi.

Unashilgan kunining ertasiga ammasi Inobatning peshonasiga yana mushtlab dedi:

— Endi o'lding. Qaynonang tiriklayin yeb qo'yadi.

Inobat uni pisand qilmadi.

— Menimi? O'vora bo'ladi. Ignaning teshigidan o'tqazvoraman.

Xullasi unisi u dedi, bunisi bu dedi. To'y bo'ldi. Inobat jindek pardoz bilan oydekkina kelin bo'ldi. Ayniqsa, to'ying ertasiga gul-gul ochilib ketdi.

Shaharga doston bo'lgan to'y ham tugadi. Olti ovsin uch kun idish-tovoqlarni qatron qilishdi. Dasturxon, sochiqlarni qaynatib yuvib, dorga yoyishdi.

Qaynona ishga aralashmay, ayvonda tasbeh o'girib, kelinlarning ishlariga qarab o'tirardi. O'rtancha kelin tez-tez uning oldiga borib, orqasidagi yostiqni to'g'irlab, choyni yangilab berardi.

Inobat ularning oldida bekor turishga xijolat bo'lib, naridan-beri ovsinlariga qarashardi. O'rtancha kelin choy damlab ayvonga, kampiring oldiga ketdi. Inobatning oldida cho'nqayib o'tirgan kichik ovsini sekin turti:

— Ko'ryapsizmi, shpion o'lgurni! Shunga ehtiyot bo'ling. Shumkampirning agenti u.

Topshiriq

Yozuvchi S. Ahmadning tarjimai holi hamda ushbu asarning qolgan qismini mustaqil o'qish uchun berilgan materiallardan topib o'qing va taassurotlaringizni so'zlab bering.

SUBYEKTNI KASB OTLARI ORQALI IFODALASH

(*Выражение субъекта названиями профессии*)

76-mashq. Nuqtalar o'rniga mos qo'shimchalarni qo'yib, kasb-hunarga oid so'zlar yasang. So'z yasovchi qo'shimchalarning tagiga chizing.

San'at... oila
Tarix... olim
Etik... amaki
Paxta... do'stim
Somsa... yigit
Terim... qiz
Soat... usta
Temir... tog'am

Grammatika

O'zbek tilida turli kasb-hunarni bildirish uchun so'z o'zagiga mavhum ot yasovchi **-lik**, **-chilik** affikslari qo'shiladi.

Masalan: *paxtachilik*, *tikuvchilik*, *dehqonchilik*, *savdogarchilik* kabi.

Bular shaxs otlari:

o'qituvchi
shifokor
suvchi
usta
zargar

Bular kasb otlari:

o'qituvchilik
shifokorlik
suvchilik
ustachilik
zargarchilik

77-mashq. Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarni rus tiliga tarjima qiling va har ikki tildagi shaxs oti yasovchi qo'shimchalarni qiyoslang.

Kechqurun bobom bilan mening kim bo'lishim haqida suhbatlashib o'tirdik. Bobom **muhandis** edilar, dadam **san'atkor**, onam esa **tarbiyachilar**. Katta akam — **zargar**, opam esa **tikuvchi**. Men bobomga **shifokor** bo'lmoqchiligimni aytdim. Bobom xursand bo'ldilar, chunki bizning oilamiz turli kasb egalaridan bo'ladi-da. Bobom mevalarni, ekinlarni parvarish qilishni yaxshi ko'radilar. Ular yoshlikda **bog'bon** bo'lishni orzu qilgan ekanlar. Bobom ko'p vaqtlarini bog'da, polizda o'tkazadilar. Ularni tajribali **sohibkor** desa ham bo'ladi. Mening bobom juda mehribon va mehnatkash inson. Bobom hamisha: „Sizlarning yoshlik davringiz juda ham

baxtli zamonga to'g'ri keldi. Shifokor-u san'atkor, **ijodkor-u** sohibkorlar bo'lib yetishinglar, bolalarim“, — deb duo qiladilar.

Topshiriq

Sizning bobongiz bormi? Ular haqida gapirib bering.

78-mashq. Matni o'qing va o'zbek tiliga tarjima qiling. Shaxs otlari va kasb otlarini aniqlang va ularning o'zbek tilidagi talaffuz va imlosiga e'tibor bering.

БИЛАСИЗМИ? — ЗНАЕТЕ ЛИ ВЫ?

Врачевание в Средней Азии являлось очень древней и почетной профессией. Врачи табибы передавали свои знания из поколения в поколение. Каждый табиб занимался узкой специализацией, были такие, как табиб-терапевт, лечащий травами, костоправ и другие. Больные в зависимости от своей болезни ходили к тому или иному табибу. Врачами назначалась диета для больных. Многие приёмы лечения используются и по сей день.

79-mashq. Kasblarga ta'rif bergan holda matnlarni davom ettiring.

Mening otam — huquqshunos. Huquqshunoslik juda zarur kasb. Har qanday mamlakatda adolat o'rnatilishi kerak. Huquqshunos...

Mening onam — shifokor. Shifokorlik juda oliyjanob kasb. Shifokor...

Mening akam — uchuvchi. Uchuvchilik kasbi juda qiziqarli kasb. Uchuvchi ...

Men o'qituvchi bo'lmoqchiman. O'qituvchilik....

Mening do'stim esa tarjimon bo'lmoqchi. Tarjimonlik kasbi kishidan ...

Topshiriq

Siz yana qanday kasb-hunarlarini bilasiz? O'z oila a'zolaringizning kasblari hamda o'zingiz yoqtirgan boshqa kasblar haqida so'zlab bering.

80-mashq. Kasb-hunarning foydasi haqidagi maqollarni o'qing, mazmunini tushuntiring va ularning rus tilidagi muqobilini toping.

- Hunar, hunardan rizqing unar.
- Hunari yo'q kishining,
Mazasi yo'q ishining.

- Hunar oshatadi,
Mehnat yashnatadi.
- Hunar oltindan qimmat.
- Har kasbning o‘z gashti bor.
- Aql ko‘pga yetkazar,
Hunar ko‘kka yetkazar.
- Boylik tugar, hunar tugamas.
- Yoshlikda hunar olgin,
Qarigach, ishga solgin.

81-mashq. Matnni diqqat bilan o‘qing va so‘zlab bering.

ESKI SHAHAR

Toshkentning eng gavjum va markazi bo‘lgan eski shaharda katta bozor joylashgan. O‘zbekistonning barcha viloyatlaridan, hatto chet ellardan kelgan mehmonlar, albatta, bu yerga kelmay ketmaydilar. Bozorga kiraverishda kishini o‘ziga jalb qiluvchi qator savdo rastalari bor. Bu hunarmandlar rastalari bo‘lib, u beshikchilar rastasidan boshlangan. O‘zbek xalqi serfarzand xalq bo‘lgani sababli har bir xonadonda, albatta, beshik bo‘ladi. Beshikchilik qadimdan juda rivojlangan. Beshikchilar rastasi qatorida zargarlar rastasi joylashgan. Bu yerda siz turli-tuman mo‘jizakor jilvalar bilan yasalgan zeb-u ziynatlarni: zirak, uzuk, tillaqosh, bilakuzuklarni ko‘rasiz. Bu san‘at durdonalarini faqatgina toshkentliklar emas, balki chet ellik mehmonlar ham ko‘rgani keladilar. Zargarlik do‘konlaridan so‘ng miskarlik va temirchilik rastalari boshlanadi. Bu yerda ketmon, belkurak, tesha, o‘roq, pichoq, chovli, xokandoz kabi turli uy-ro‘zg‘or anjomlari sotiladi va ta‘mirlanadi. Ushbu rastalarning qarama-qarshi tomonida esa o‘zbek milliy choponlari, zardo‘zlik buyumlari sotiladi.

Topshiriqlar

1. Shaxs, kasb va narsa-buyum otlarini alohida ustunlarga ajratib ko‘chiring.
2. Ushbu kasblardan biri haqida kengaytirilgan matn tuzing.

ESHITISH MASHQI

Matnni diqqat bilan eshiting. Turli kasb-hunar va narsa-buyum otlarini ikki ustunga ajratib yozing. So‘ngra ularni tahlil qiling.

Gulchilar guli bilan,
Olim usuli bilan,
Ishchi mahsuli bilan,
Shoirilar she'ri bilan,

Gilamdo'z gilam bilan,
O'quvchi qalam bilan,
Xonanda maqom bilan,
Oshpazlar taom bilan,

Bog'bonlar uzum bilan,
Konchi qora gavhar-la,
Paxtakorlar oq zar-la

„Labbay“, deydi Vatan da'vatlariga
Savlat qo'shib, el-u yurtning savlatlariga.

Savol va topshiriqlar

1. She'rni ifodali o'qing va yod oling.
2. She'rda qaysi kasb egalari haqida gap boryapti? Ular nima bilan shug'ullanishi haqida so'zlab bering.

Adabiy o'qish

NAQQOSHLIK VA TASVIRIY SAN'AT

Qadimiy Sharqda naqqoshlik va o'ymakorlik san'ati juda rivojlangan edi. IX — XII asrlarda binolarni turli naqshlar bilan bezash juda keng tarqaldi. O'sha davrlarda ustunlar, eshiklar va boshqa yog'och buyumlarga o'yib naqsh solish rasm bo'lib, bu o'ymakorlik san'atini vujudga keltirdi. Bunday naqshlar devorlarga, idish-tovoqlarga ham tushira boshlandi. Shuningdek, naqsh bilan birgalikda, rasm chizish ham rivojlana boshlandi. Jumladan, Afrosiyobdagi binolardan birining devoriga kishilarning surati solingan. Samarqandning Registon maydonidagi Sherdor madrasasi peshtoqlaridagi sher tasviri ham bundan dalolat beradi. Umuman, naqqoshlik, o'ymakorlik va tasviriy san'at Sharqda binokorlik bilan barobar rivojlandi. Hozirgi kunda mamlakatimizda saqlanib qolgan barcha me'morchilik obidalari bundan dalolat beradi. Sharq me'morchiligining durdonalari bo'lgan Ulug'bek madrasasi, Go'ri Amir maqbarasi, Sherdor, Tillakori madrasalari, Bibixonim masjid, Ko'kaldosh madrasasi, Xiva shahridagi betakror obidalar naqsh va o'ymakorlik san'ati bilan hozirgi kungacha butun jahon ahlini hayratga solib kelmoqda.

Xuddi shuningdek, kulolchilik ishlarida ham sharq san'ati yaqqol ko'rinadi. Sirlangan va sirlanmagan sopol idishlarni yasash, ayniqsa, Samarqand, Toshkent va Zarafshon vodiysida juda keng rivojlangan. Ustalar qadimdan sirlangan idishlarga rangli bo'yoqlar bilan turli naqshlar va gullar solib bezaganlar. Bu san'at keyinchalik chinnisozlik sanoatida ham qo'llana boshlandi. Naqsh san'ati zardo'zlik kasbiga ham kirib bordi. Buxoro zardo'zlarining do'ppilari, turli kiyim-kechaklar, palaklarida, Xiva gilamlarida qadimiy naqsh san'ati hozirgacha saqlanib qolgan.

Savol va topshiriqlar

1. Matndan kasb nomlarini ajratib yozing va har bir kasb egalari qanday ish bilan shug'ullanishini tushuntirib bering.
2. Qadimiy shaharlarimizga kelgan sayyohlar nima uchun ko'proq sopol buyumlar, zardo'zlik buyumlari va Xiva gilamlarini xarid qiladilar?
3. Siz qadimiy obidalaridagi naqqoshlik va o'ymakorlik san'atini qanday baholaysiz?

SUBYEKTNI NARSA-BUYUM OTLARI ORQALI IFODALASH

(Выражение субъекта названиями предметов)

82-mashq. Ko'chiring. Narsa-buyum oti yasovchi qo'shimchalarning tagiga chizing. Ushbu so'zlarni ishtirok ettirib gaplar tuzing.

O'roq, kurak, qisqich, yotoq, kulgi, qiliq, to'siq, guldon, qirg'ich, chizg'ich, elak, suvdon.

83-mashq. Berilgan fe'llardan narsa-buyum oti yasang. Ayrim so'zlarda yuz bergan tovush o'zgarishlarini tushuntiring.

Bo'yamoq, chopmoq, qirmoq, sovutmoq, qismoq, yelpimoq, supurmoq, elamoq, taramoq, ochmoq.

Grammatika

Turdosh otlarning ko'pchiligi narsa-buyum otlaridir. Narsa-buyum otlari tub yoki yasama so'z bo'lishi mumkin. Masalan:

qalam
chelak
soat
daraxt

Bular tub
otlardir.

taroq
supurgi
o'chirg'ich
suzma

Bular yasama
otlardir.

Narsa-buyum otlari so‘z yasovchi affikslar yordamida yasaladi. Bunda ba‘zan turli tovush o‘zgarishlari yuz beradi. Masalan: $tara+q=taroq$, $bo‘ya+q=bo‘yoq$.

84-mashq. Yasama otlarning qaysi qo‘shimchalar bilan yasalganini aytib bering.

1. O‘roqda yo‘q, moshqda yo‘q, xirmonda hozir. 2. Otam elak bilan kurak olib keldi. 3. G‘afur ukasiga pirpirak yasab berdi. 4. Tilshunos olim o‘z to‘plamini nashr ettirdi. 5. Talabalar tinchlik, do‘stlik to‘g‘risida she‘r o‘qidilar. 6. O‘lchagich bilan suyuqlikning issiqligi o‘lchanadi. 7. O‘zbekistonda paxtachilik, chorvachilik, dehqonchilik keng rivojlangan.

85-mashq. Nuqtalar o‘rniga mos narsa-buyum otlaridan qo‘yib, gaplarni davom ettiring.

1. Nigora ... qovoq qirdi. 2. Nasiba ... yordamida kirlarni dorga yoydi. 3. Shohida ... bilan unni eladi. 4. Shohruh taxtalarni ... bilan tekisladi. 5. Shohjahon yerlarni ... yordamida chopib chiqdi. 6. Dehqon ... bilan ariq oldi.

86-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. Narsa-buyum otlarini aniqlab, ushbu buyumlarni qaysi kasbdagi odamlar yasashlarini tushuntiring.

Особое место среди многочисленных видов народного прикладного искусства Узбекистана занимает художественная керамика. Её первые образцы восходят к временам глубочайшей древности. Это блюда-лаганы, сферические чаши-пиалы и касы, вазы, кувшины разнообразных размеров, от огромных до миниатюрных, удобные для употребления и в то же время изысканные по форме. В течение многих веков и по сей день керамические изделия пользуются спросом среди широких масс населения.

Savollar

1. O‘zbekistonda chinnisozlik sanoati qanday rivojlangan?
2. Siz sopol buyumlardan foydalanasizmi?
3. Nima uchun Sharqda sopol idishlardan ko‘p foydalanilgan?

Qiziqarli grammatika mashqlari

Ushbu topishmoqlarni to'g'ri topsangiz, ayrim narsa-buyum otlari va ularni yasovchi qo'shimchalar bilan tanishasiz.

„Yut“ so'zi — „iq“ni olar,
„Uch“ so'zi — „qin“ni olar.
Imloda qo'shimchalar
O'ylang qanday yozilar.

Bosqich, tortqi, g'ildirak,
Chiziq, o'sma, pirpirak
So'zlaridan so'z yasovchi
Qo'shimchani toping-chi?

Bilak bo'lar bilagi,
Tilak bo'lar tilagi.
Toping-chi, ne sababdan
Qarmoq bo'lgan qarmog'i?

Paxta, osh, suv, bog' so'zlar
Kasbni bildirar qachon?
Qaysi qo'shimchalarni
Qo'shsak bo'lar namoyon?

87-mashq. „Uy anjomlari do'konida“ mavzusida ijodiy matn tuzing.
Tuzgan matningizdagi yasama otlarni tahlil qiling.

Adabiy o'qish

BOBUR VA KABUTAR

Mirzo Bobur yoshligidan ziyrak bola bo'lib o'sibdi. Kunlardan bir kun Umarshayx saroy a'yonlari bilan qasrda o'tirgan ekan, bir kabutar uchib kelib ayvon peshtoqiga qo'nibdi-da, „g'ulu-g'ulu-g'ulu“ qilaveribdi. Umarshayx a'yonlaridan: „Kabutar ne deydur?“ — deb so'rab qolibdi. Anchadan buyon urush ko'rmay, qilichlari qonsirab qolgan a'yonlar: „Oliy hazrat, kabutar qilichlarni sug'urmoq kerak, deydur“, — deb javob berishibdi.

Gapga qo'shilmay bir chekkada jim o'tirgan Mirzo Bobur: „Yo'q, kabutar unday demaydur. Ota, u qovun sayliga chaqiribdur. Jonivor xushxabarni keltiribdur“, — debdi. Umarshayx kabutarni tutib keltirishni buyuribdi. Kabutarni tutib kelib, oyog'idagi mis

halqani olib qarashsa, ichidan bir xat chiqibdi. Xatda: „Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo‘l urib bersalar“, — deb yozilgan emish. Mirzo Boburning gapi to‘g‘ri chiqqanidan hayratga tushgan Umarshayx o‘g‘lidan: „Bunchalik topqirligingga bois nedur?“ — deb so‘rabdi. „Ota, — debdi Bobur, — o‘tgan yili ham qovun sayli xushxabarini xuddi ana shu kabutar xabar qilgan erdi, ko‘zim uning o‘ng qanotidagi qora xolga tushgan zahoti uni tanidim va taxmin qildim“, — deb javob beribdi. Yosh Mirzoning hushyorligi, topqirligiga qoyil qolgan Umarshayx a‘yonlariga qarab: „Qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdir. Xabar qilinglar, barcha qovun sayliga otlansin!“ — deb farmoyish beribdi.

Savol va topshiriqlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur kim edi? Mustaqil o‘qish uchun berilgan qismdan Bobur tarjimai holi bilan tanishib, shu haqda so‘zlab bering.
2. „Boburnoma“ asari haqida nimalar bilasiz?
3. Bobur ruboiylaridan yod aytib bering.

SUBYEKTNI JOY NOMLARI ORQALI IFODALASH

(Выражение субъекта названиями места и местности)

Ushbu so‘zlarni bir-biriga qiyoslang va imlosiga e‘tibor bering!

paxtazor
daraxtzor
o‘tloq
Toshkent
Olmaliq

Qashqadaryo
Mirzacho‘l
Markaziy Osiyo
Yakkasaroy
Qorasuv

Bular sodda yasama otlardir.

Bular qo‘shma otlardir.

YODDA TUTING!

O‘zbek tilida o‘rin-joy nomlari **-zor, -kor, -don, -loq, -kent, -iston, -liq** qo‘shimchalari yordamida yasaladi.

88-mashq. Matnni o‘qing. Joy nomlarini aniqlab, sodda yoki yasama ekanligini izohlang.

Buxoro viloyati Amudaryoning sharqiy sohillaridan, ya‘ni Rusiya Pomiridan to Xivaning keng dashtlarigacha cho‘zilib boradi.

Rusiya bilan Buxoro o'rtasida bo'lgan urushdan oldin Buxoro shimol tarafdin Qizilqum sahrosi, G'arb tarafdin Sirdaryo hamda Xo'qand xonligi, janubdan Afg'oniston, Sharqdan turkman o'lkasi va Xiva dashti bilan chegaradosh bo'lgan. Buxoro aholisining asosiy qismi o'zbek, turkman, qirg'iz, qozoq, tojik, yahudiy va arablardan iborat. Uning Amudaryoga yaqin joylari ancha serhosil ekinzorlardir. Qashqadaryo, Surxondaryo, Zarafshon tevaragida dehqonchilik qilinadi.

Qadimiy madaniy yodgorliklar mavjud shaharlar, chunonchi, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, G'uzor, Buxoro, Karmana, Chorjo'y, Boysun, Qoratog', Ko'lob, Boljuvon, Sherobod, Hisor, Dushanba, Fayzobod va boshqalar hanuz mashhurdir.

89-mashq. Matni o'qing va o'zbek tiliga o'giring. Joy nomlarining talaffuziga va yozilishiga e'tibor bering hamda daftaringizga to'g'rilab ko'chirib yozing.

ТАШКЕНТ

В древности Ташкент имел названия: Бинкент, Бинкат, Чоч, Шош. Имеет он также и свою очень давнюю историю, уходящую вглубь веков. Археологами найдены предметы и строения, свидетельствующие о том, что город существовал ещё 3,5 — 4 тысячи лет назад. Территория города была намного меньше ныне существующей. Река Анхор была границей города. Город состоял из четырех районов (даха) — Кукча, Чигатай, Тахтапуль и Бешагач. Город был окаймлен городскими стенами. Выезд осуществлялся через ворота. В каждом районе было по трое ворот, итого двенадцать городских ворот были пограничными таможенными пунктами города. По сей день существуют названия ворот: Самарканд дарбаза, Чигатай дарбаза, Кукча дарбаза.

Topshiriq

O'zingiz yashayotgan joy nomlariga misollar keltiring, ularning to'g'ri yoki noto'g'ri yozilayotganini izohlang.

90-mashq. Ushbu atoqli otlardan kimning qayerlik ekanini bildiruvchi otlar yasang va ular ishtirokida ushbu savolga javob beradigan birikmalar tuzing. Joy nomlarining yozilishiga e'tibor bering.

Kim qayerlik?

Kim qayerda yashaydi?

Namuna: *Gulbahor andijonlik. U Andijonda yashaydi.*

Sveta, Chirchiq; Irina, Minsk; G'ayrat, Namangan; Sohiba, Shahrizabz; Vyacheslav, Navoiy; Ergash, Ohangaron; Gulruh, Buxoro.

Grammatika

Tarjimayi hol rasmiy ish qog'ozi hisoblanadi. U I shaxs nomidan quyida ko'rsatilgan namunadagidek yozilishi shart. Har bir fuqaro o'z tarjimayi holini bilishi va davlat tilida to'g'ri yoza olishi kerak.

91-mashq. Tarjimayi holning tuzilishiga e'tibor bering va shu asosda o'z tarjimayi holingizni yozing.

Men, kim?, qachon? qayerda? tug'ildim.

Otam — kim? qayerda? kim bo'lib? ishlaydi.

Onam — ...

Men qachon? qaysi? maktabga o'qishga bordim.

Maktabni qachon? qanday bitirdim.

Qachon? qaysi oliy o'quv yurtiga? o'qishga kirdim.

Hozir qaysi? fakultetda nechanchi? bosqichda o'qiyapman.

92-mashq. Ushbu matnni o'qing. Tarjimayi holning yozilish shakliga e'tibor qiling.

MAHMUD KOSHG'ARIY

Mahmud ibn Muhammad Koshg'ariy XI asrda yashab ijod etgan. Uning hayoti va ijodiyoti haqida yetarli ma'lumot saqlanib qolmagan. Uning tug'ilgan va vafot etgan yili ham noma'lum. Otasi Husayn Koshg'ardagi Beretan shahridan bo'lgan. Koshg'ariylar oilasi Bolosog'unga (hozirgi Qirg'izistonning To'qmoq shahri) ko'chib kelishganda, Mahmud yosh bola edi. Bo'lajak olim, tilshunos va insoniyat tarixi, madaniyatining ixlosmandi maktabda arab, fors tillarini chuqur o'rganadi. U xalq yaratgan hikmatli so'z, maqollarni yodlab yurar edi. Mahmud Koshg'ariy turkiy xalqlar tarixi, tili, urf-odatlarini puxta o'rganish maqsadida butun O'rta va Kichik Osiyoni kezib chiqdi. U „Javohirun nahv fi lug'atit turk“ („Turkiy tillarning nahv (sintaksis) qoidalari“) va „Devonu lug'atit turk“ („Turkiy so'zlar devoni“) asarlarini yozgan. Uning birinchi asari hozirgacha topilmagan.

1076—77- yillarda yozilgan „Devonu lug‘atit turk“ asarida O‘rta Osiyo xalqlarining tarixi, madaniyati, ta‘lim-tarbiyasi, urf-odatları, rasm-rusumlarining izohi bilan 300 dan ortiq she‘riy parchalar, maqollar, hikmatli so‘zlar va lavhalardan namunalər beriladi.

Savollar

1. Mahmud Koshg‘ariy qaysi asrda yashab ijod qilgan?
2. Mahmud Koshg‘ariyning qaysi asari topilmagan?
3. Mahmud Koshg‘ariyning „Devonu lug‘atit turk“ asarida nimalar bayon etilgan?

YODDA TUTING!

Yozuvchilar, mashhur shaxslarning tarjimai hollari odatda III shaxs nomidan yoziladi. Tarjimai hol matnining qisqa, kengaytirilgan va ijodiy tarzda yozilgan shakllari bo‘ladi.

93-mashq. Yozuvchi A. Qodiriyning „O‘tgan kunlar“ romanidan olingan quyidagi parchani o‘qing. To‘quvchilarning avvalgi va hozirgi mehnat faoliyatlari jarayoni haqida gapirib bering.

USTA OLIM HIKOYASI

Men o‘zim asli qo‘qonlikman. Ota-onamdan yoshlikda yetim bo‘lib, tog‘amning qo‘lida o‘sdim. Yoshim 17—18 larga borgandan so‘ng o‘z kunim o‘zimga qolib, bir o‘rtog‘imning kengashi bilan bundan 20 yillar burun to‘quvchilik hunariga shogird tushdim. To‘rt yil chamasi qilgan xizmatimdan so‘ng haligi ustakorga xalfa bo‘lib ishlay boshladim. Boshqa yigitlardek ortiqcha o‘rinsiz sarflarim bo‘lmagani uchun oz zamon ichida to‘rt tilla pullik ham bo‘ldim. Ishimga ixlos bilan qaraganim uchun mening to‘qigan ishlarim o‘zgalarnikidan qadrlı yurar va xalq orasida ham o‘tim „usta Olim kichkina“ bo‘lib shuhratlangan edim. Ma‘lumki, to‘quvchilar oldiga ko‘pincha xotin-qizlar yangi nusxa qidirib keladilar. Mening to‘qigan ishlarim va chiqargan yangi nusxalarim hammaga maqbul, ayniqsa, xotin-qizlar uchun mashhur bo‘lib, har doim to‘quv do‘konim yonidan xotin-qizlar arimas edilar...

Topshiriq

Ushbu matn tarjimai hol matnining qaysi turiga kirishini ayting.

94-mashq. O‘zbek yozuvchilarining tarjimai hollari bilan tanishing va ulardan birini yozib keling.

BILIB OLING!

O‘zbekiston Respublikasining poytaxti Toshkent shahridir. Toshkent viloyati respublikaning shimoli sharqida joylashgan bo‘lib, hududi 15 ming 600 kv.km. Viloyat tarkibiga 15 ta tuman va 17 ta shahar kiradi. Toshkent shahri 1930-yildan beri O‘zbekiston poytaxti hisoblanadi. Uning hududi 300 kv.km., aholisi 2500 mln. dan ortiq. Toshkent Markaziy Osiyodagi eng katta shahar va ilm-fan, sanoat markazidir.

Adabiy o‘qish

OTAM HAQIDA

H. Qodiriy

Avgust oyi keldi. Imtihon topshirib Toshkent Meditsina institutiga kirdim. Birinchi sentabrda o‘qishlar boshlanib ketdi. Biroq ikki oy o‘qir-o‘qimas bel og‘rig‘i kasalim zo‘rayib ketdi. Ba‘zi doktorlarning maslahati bilan mashhur rus professori (xirurg) Voyno-Yasenitskiy qabuliga kirdim. Voyno-Yasenitskiy juda qarib qolgan, salobatli kishi edi. Meni tekshirib ko‘rib, „Ertaga dadang bilan kel“, deb buyurdi. Ertasiga dadam bilan qabulga bordik. U, meni tashqariga chiqarib, dadamga: „O‘g‘lingizning kasali og‘ir, unda umurtqa suyak sili xastaligi bor. Agar oldi olinmasa, bukr bo‘lib qolishi mumkin. Davosi faqat taxtakach (gips)da kamida olti oy yotish...“ debdi.

Professor maslahati bo‘yicha o‘qishdan yana bir yilga kasallik otpuskasi olib, noyabr oylaridan gips taxtakachga yotdim. Taxtakachda yotish albatta og‘ir edi. O‘rindan turmay, o‘tirmay, yonboshlamay faqat osmonga qarab olti oy yotish... Ammo bunga majbur edim.

Dadam uyimizning birinchi qavatida turar, men ikkinchi qavatida yotar edim. U kishi tez-tez chiqib mendan xabar olar, zerikmasin deb turli badiiy, tarixiy, ilmiy kitoblar keltirib berar, yonimda suhbatlashib o‘tirar edilar. Shu suhbatlarning birida u kishi menga, dalda berish uchun bo‘lsa kerak, shunday bir voqeyiy hikoyani so‘zlab bergan edilar (chamasi u kishi bu hikoyani eski tibbiy kitoblardan menga davo izlab o‘qigan bo‘lsalar kerak):

Yosh bukr bir podshoh bo‘lar ekan. U o‘zining hukmdor podshoh bo‘la turib bukr bo‘lishidan hamisha g‘amgin yurar ekan.

Bir kuni u „dunyo“ga shunday e’lon tarqatadi: „Kimda-kim bukrimni tuzatsa, xazinamning yarmini unga hadya qilaman...“ Shunda Muhammad Zikriyo ismli mashhur bir hakim uzoq mamlakatdan kelib, podshohni taxtakachga yotqizib turli nodir dori-darmonlar bilan muolaja qila boshlaydi. Ko’p vaqt o’tmay shohning qaddi rostlanadi, asta turib o’tiradigan, tik yuradigan bo’ladi. Muhammad Zikriyo hakim shohga deydi: „Mana, podshohi olam, endi tuzaldiringiz, o’zingizni ehtiyot tutib, manavi dorilardan iste’mol qilib yursangiz, asta-asta suyaklaringiz yaxshi qotib, mustahkamlanib, baquvvat tortib ketasiz. Endi menga ruxsat...“

Podshoh tabibga rahmat aytadi, vazirini chaqirib, va’daga muvofiq yarim xazinasini berib yuborishni buyuradi. Shunda vazir deydi: „Podshohi olam, tabib sizni oz kunda ortiqcha mehnatsiz tuzatdi. Unga chorak xazinangizni bersangiz ham kifoya“, deydi. Bu maslahat shohga ma’qul tushadi, xazinasining choragini tuyalarga ortib berib, tabibni vataniga kuzatadi. Tabib xayrlasha turib podshoh qo’liga yana bir xil dori beradi: „Podshohim, manavi dorini uch kundan so’ng nahorga iste’mol qilsinlar“, deydi va xayrlashib yo’lga tushadi.

Podshoh uch kunni o’tkazib, haligi dorini ichadi. Ichishi hamono unda shunday ketma-ket aksirish paydo bo’ladiki, podshoh o’zini to’xtata olmaydi va aksirish zarbidan endi bitib kelayotgan umurtqa suyaklari qattiq-qattiq silkinib, eski holiga keladi, podshoh yana bukr bo’lib qoladi. Shoh o’z xatosini anglasa ham, biroq endi vaqt o’tgan, Muhammad Zikriyo hakim uzoqqa ketib qolgan edi...

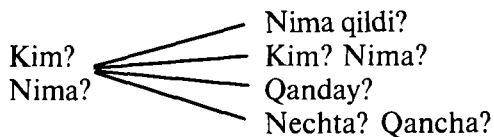

Savol va topshiriqlar

1. Matndagi joy nomlarini aniqlang va ularning ma’nolari va yozilishiga e’tibor bering.
2. Habibullo Qodiriy kim?
3. Mustaqil o’qish uchun berilgan qismdan yozuvchi Abdulla Qodiriy tarjimaiy holini topib o’qing va u haqda so’zlab bering.

PREDIKATNI IFODALASH

(Выражение предиката)

Predikat har bir gapdagi hukm bildiruvchi bo‘lak — kesim bo‘lib, asosan, fe‘llar, shuningdek, boshqa so‘z turkumlari bilan ham ifodalanadi va gapning oxirida turadi. Masalan:

O‘qituvchi mavzuni tushuntirib berdi.
Gullar ochildi. Akmal aka— zargar.
Havo iliq. Kitoblar— o‘nta.

Kesim — predikat uchun eng mos so‘z turkumi fe‘llardir. - *moq* qo‘shimchasi fe‘llarning bosh va noaniq shaklini ko‘rsatadi. Fe‘llardan -*moq* qo‘shimchasi olib tashlansa, fe‘lning o‘zagi yoki negizi qoladi va unga grammatik shaxs-son, zamon, nisbat qo‘shimchalarini qo‘shish orqali subyektning ish-harakati ifodalanadi. Masalan:

o‘qimoq: o‘qi+sa
o‘qi+di+m
o‘qi+ma+di+m
o‘qi+ylik
o‘qi+sh+sin

Fe‘llarni subyektning harakati yoki holatini bildirishiga ko‘ra quyidagicha guruhlash mumkin:

Harakatni bildiruvchi fe‘llar	Holatni bildiruvchi fe‘llar	Biologik jarayonni bildiradigan fe‘llar
<i>yugurmoq</i>	<i>mudramoq</i>	<i>gullamoq</i>
<i>sakramoq</i>	<i>turmoq</i>	<i>qovjiramoq</i>
<i>ko‘tarmoq</i>	<i>o‘ylamoq</i>	<i>o‘smoq</i>
<i>bukmoq</i>	<i>mulohaza yuritmoq</i>	<i>so‘limoq</i>

95-mashq. Berilgan fe‘llardan harakat va holat ma‘nosini ifodalovchi fe‘llarni aniqlab, alohida guruhlariga ajrating va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Ayblamoq, achinmoq, buyurmoq, bag‘ishlamoq, olib bor-moq, olib ketmoq, ranjimoq, yaratmoq, suzmoq, bog‘lamoq, mudramoq, qizarmoq, uyg‘onmoq, nutq so‘zlamoq, muyassar bo‘lmoq, o‘ylamoq, hushdan ketmoq, ko‘karmoq, parvarish-lamoq, ruhlanmoq, zavqlanmoq.

96-mashq. Quyidagi soʻzlardan feʼllar yasang va ular ishtirokida soʻz birikmalari tuzing.

ong	}	rivojlanmoqda
davlat		
tez		
mustaqil		

Rivoj..., ragʻbat..., himoya..., qadr..., yangi..., baho..., shakl..., taʼminot..., tabaqa..., harakat... .

97-mashq. Nuqtalar oʻrniga maʼlumot uchun berilgan feʼllarga zarur qoʻshimchalar qoʻshgan holda gaplarni koʻchiring. Kesimning gapdagi oʻrniga eʼtibor bering.

1. Mart oyi... Kunlar Bahor qushlari ham... . Dalalarda, bogʻlarda bahorgi ishlar Guruhimiz talabalari turli xil daraxt koʻchatlari Ustozimiz koʻchatlarni oʻtqazishni Biz koʻchatlarni oliygohimiz bogʻiga Koʻp vaqt oʻtmay daraxtlar yashil barglar Biz ularni parvarish qilishga....

2. Milliy oʻzlikni anglash ... (talab etilmoq). Tariximiz necha-necha ming yilliklarga borib ... (taqalmoq). Mustaqil davlatimizda maʼnaviy qadriyatlar ... (tiklanmoq). Biz oʻzbek millatining milliy qadriyatlari madaniyati va tarixini, ... (tiklamoq).

Maʼlumot uchun feʼllar: *oʻtqazmoq, kelmoq, kirishmoq, uchib kelmoq, koʻrsatib turmoq, olib kelmoq, chiqarmoq, isimoq, boshlamoq.*

98-mashq. Matnni oʻqing va soʻzlab bering. Matndagi feʼllarni harakat, holat va biologik jarayonni ifodalashiga koʻra guruhlab koʻchiring.

TABIATNI KUZATING

Siz hech tabiatni, oʻsimliklar dunyosini kuzatganmisiz? Daraxt yaproqlari qanday paydo boʻlishini, gul butoqlaridan mevalar qanday hosil boʻlishini, gullarning qanday ochilishini bilasizmi?

Men gullarni juda sevaman. Uzoq vaqt oʻtirib ularni kuza-taman. Namozshomgullarning ochilib-yopilishi, atirgul gʻunchalarining sekin-asta kattalashishini koʻrish kishiga betakror zavq bagʻishlaydi. Gullar, albatta, koʻzlarini yummaydi, mushaklari charchamaydi, ammo ular ham biz kabi dam oladi. Ular ham

tunda uxlashadi. Kun bo'yi quyosh nurlaridan oziq oladi va shu oziq bilan o'sadi. Quyosh bo'lmasa, tunda o'simliklarda hech qanday jarayon yuz bermaydi. Ular kunni kutib uxlaydi.

Topshiriqlar

Tabiatni kuzating, o'simliklar dunyosi bilan yaqinroq tanishing. Yana nimalarni aniqlaganingizni yozib boring.

YODDA TUTING!

Ishonchnoma muassasa va shaxslarning o'z nomidan ish ko'rish uchun ikkinchi bir shaxsga vakolat beradigan yozma hujjat. Ishonchnoma 2 xil bo'ladi: rasmiy ishonchnoma va shaxsiy ishonchnoma. Rasmiy ishonchnoma biron-bir idora, muassasa nomidan belgilangan qoidalar asosida yoziladi. Shaxsiy ishonchnoma esa ayrim shaxslar nomidan erkin yoziladi.

99-mashq. Ishonchnoma namunasini o'qing va qanday yozilishiga e'tibor qiling. Ajratib ko'rsatilgan so'zlar va grammatik vositalarni eslab qoling.

ISHONCHNOMA

Men, O'ZDJTU rus filologiyasi fakultetining I bosqich talabasi Gamletova Shohista noyabr **oyi uchun stipendiyamni olishga** ukam Gamletov Shohruhga **ishonch bildiraman**. (Pasport **ma'lumotlari: ...**)

18.11.2004 (imzo)

(Sh. Gamletova)

100-mashq. Namuna asosida o'zingiz ishonchnoma yozing.

101-mashq. O'ng tomondagi fe'llardan chap tomondagi fe'llarning sinonimlarini topib, sinonimik qator tarzida yozing va ma'nolaridagi farqlarni tushuntiring.

istamoq
ko'nikmoq
solishtirmoq
kuchaymoq
titramoq
quvonmoq

qaltiramoq, sevinmoq, taqqoslamoq,
shodlanmoq, zo'raymoq, xohlamoq, tilamoq,
qiyoslamoq, odatlanmoq, orzu qilmoq,
xursand bo'lmoq

102-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. Fe’llarning rus va o‘zbek tillarida ifodalanishi va qo‘llanishiga e’tibor qiling.

ОХРАНА ВОДЫ

Вода — это жизнь. Она нужна и для людей, и для живой и неживой природы. Поэтому человек должен следить за чистотой воды и водоёмов. Чистая вода нужна для питья. В воде, загрязнённой сточными водами фабрик, заводов и жилищ, гибнут растения и животные. Большой вред водоёмам приносит загрязнение нефтепродуктами. От них погибают рыбы и другие животные, которые служат им кормом. Нефть смачивает оперение водоплавающих птиц. Оно теряет воздух и птицы погибают от охлаждения тела. Закон об охране природы запрещает спускать в водоёмы вредные отбросы и сточные воды.

Savollar

1. Nima uchun „Suv — hayot manbayi“ deyiladi?
2. Suvning tozaligini saqlash va uni isrof qilmaslik uchun nima qilish kerak?
3. Siz ariqlar, anhorlar va ko‘llardagi suvni toza saqlash bo‘yicha qanday takliflar bera olasiz?

Adabiy o‘qish

О‘ТGAN KUNLAR

(romandan parcha)

...Marg‘ilonga to‘rt qo‘nib kirar edi, bu gal oltinchi qo‘nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni eshitilgan vaqtda otdan qo‘ndi. Otini qutidorning yo‘lagiga yetaklar ekan, negadir yuragi o‘ynab ketdi. Bu gal o‘z odatidan o‘n kunlar chamasi kechikkani uchun, „balki kutib o‘tirgandir“ deb o‘ylab, haligi yurak o‘ynog‘isi tag‘in ham kuchaydi va yo‘lakdan mehmonxona hovlisiga chiqqach, ixtiyorsiz otining bo‘yniga suyalib to‘xtamoqqa majbur bo‘ldi.

Chindan ham u ayvonning oldida kutib o‘tirgan edi. Xayolot ichida Otabekning kelib kirganini sezmay ham qoldi. Nihoyat, qora ohu ko‘zlarini to‘ldirib bunga qaratib olgach, o‘rnidan turdida, ichkari hovlisiga burilib keta berdi. Bu burilish ma’nosiga Otabek allaqachon tushunib qolgan, bu o‘zining kechikib uni zoriqtirgani

uchun... Kechikish uchun bunchalik araz qilgan bu go‘zalning kundosh uchun qandog‘ holga tushmog‘i ma‘lum edi. Otabek tamom bir esankirashda qoldi. Otini axtaxonaga bog‘lab, sovg‘a to‘ldirib kelgan ipak xurjunni ko‘tarib, ichkariga kirdi. Sevikli kuyovni yo‘lakda ko‘rgan Oftob oyim, qilib turgan yumishini uloqtirib Otabekning oldiga yugurdi, jonini ming tasadduq qilib ko‘rishgach, kechikkani uchun nechog‘liq tashvishlar tortib va qandog‘ tushlar ko‘rganini labi-labiga tegmay so‘zlay ketdi. Allaqayoqlarda yurgan To‘ybeka ham yugura kelib, so‘rashmoqqa uyalsa ham „chiroyli yigit“ning qo‘lidagi xurjunni oldi.

Oftob oyim yugura-yugura qat-qat ko‘rpachalar solib kuyovni o‘tirishga taklif qildi va qarshilashni har galgidan ham oshirib yubordi. Lekin Otabek bu qarshi olinishlarga juda ishonchsiz qarar, bu kun bo‘lmasa ertaga „ota-ona orzusi“ bilan bu siylanishlarning birdan o‘zgarib ketmagiga imon keltirib, qaysi yo‘sinda o‘tirib olganini ham payqamas edi. Oftob oyimning bir qancha yaxshi tilaklar bilan qilgan duosiga ham ishonchsiz qo‘l ko‘tardi va mash‘um „orzu“ning bundog‘ yaxshi duolarni ost-ust qilishini o‘yladi. Fotihadan keyin Oftob oyim tovoqni xurmaga, xurmani tovoqqa urishtirib kuyovga qatiq olib chiqdi va Otabekning ichmaganiga ham qo‘ymay, „ichingiz, yo‘l g‘uborini oladir“ deb qistay boshladi. So‘ngra To‘ybekani choy qaynatishga buyurib, o‘zi kuyov bilan so‘rashdi:

- Otangiz, onangiz salomatlarmi?
- Shukr, sizga salom aytdilar.
- Hasanali otam sog‘mi, nega siz bilan kelmadi?

— Shukr, sog‘! Ba‘zi ishlar bilan bo‘lib kelolmadi, — bu javobni berish hamona ko‘nglidan kechdi: „...Nega yolg‘on gapirasan, Hasanali to‘y harakatlari bilan mashg‘ul emasmi?..“

HARAKAT BILDIRUVCHI SO‘ZLARNING MA‘NOLARI

(Виды значений слов, выражающих действие)

103-mashq. Qavs ichida berilgan fe‘llarni gapning mazmuniga mos shaklda qo‘llab, gaplarni ko‘chiring.

1. Kutubxonada hayot (qaynamoq). 2. O‘qish zalidagi katta stol atrofida bir necha kishi gazeta va jurnal (o‘qimoq). 3. Amir Temur muzeyi shahar markazida (joylashmoq). 4. Qirdan g‘ir-g‘ir shabada (esmoq). 5. Daryo suvini bahor (toshirmoq), odam qadrini mehnat

(oshirmoq). 6. Do'st do'stni kulfatda (sinamoq). 7. Tog' yerdan o'sib (chiqmoq), odam— ota-onadan. 8. Kishiga ikki narsa hurmat (keltirmoq): biri—kamtarlik, ikkinchisi — mehnatsevarlik.

Grammatika

Fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra 3 xil turga bo'linadi: mustaqil fe'llar, ko'makchi fe'llar va to'liqsiz fe'llar.

Mustaqil fe'llar leksik va grammatik ma'no ifodalay oladigan va gapda kesim vazifasida kela oladigan fe'llardir. Masalan: *yozmoq, ishlamoq, ketmoq, o'ylamoq, gullamoq* kabi fe'llar bir so'zdan iborat bo'ladi va sodda fe'llar hisoblanadi.

Ko'makchi fe'llar boshqa bir so'zga qo'shilib kelib, zamon, shaxs-son kabi grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan fe'llardir. Masalan: *yordam bermoq, qo'l qo'ymoq, xursand qilmoq* kabi fe'llarining ikkinchi qismi ko'makchi fe'llar hisoblanadi. Shuningdek, ko'makchi fe'llar turli fe'l shakllariga qo'shilib kelib, harakat-holatning turli darajasini ifodalashga ham xizmat qiladi. Masalan: *o'qib bermoq, o'qib bo'lmoq, o'qib yurmoq, o'qiy boshlamoq, o'qib tugatmoq, o'qib chiqmoq* kabi. Bunday fe'llar ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi bo'lib, murakkab fe'llar hisoblanadi.

To'liqsiz fe'llar esa faqat o'tgan zamon shakllarini hosil qilishda va bog'lama vazifasini bajarishda qo'llanadi. Ularga **emoq** fe'lining **edi, ekan, emish, emas** shakllari kiradi. Masalan: *xursand ekan, talaba edi, bajarayotgan ekan, aytgan emish*. Bunda *edi* aniqlikni, *ekan, emish* eshitilganlikni, *emas* inkor ma'nosini bildiradi.

104-mashq. Berilgan fe'llar qanday so'zlar bilan birika oladi? So'z birikmalarini tuzishda bog'lovchi vositalarga e'tibor bering va eslab qoling.

ilm (-ni)	}		}		
kasb (-ni)				fikir (-ni)	
dadillik (bilan)				shior (-ni)	
...				...	
...				...	
...		egallamoq		e'tirof etmoq	

Davlat (-ni)	} barpo qilmoq	o'qishga kirish (-ni)	} mo'ljallamoq
...		qabul qilish (-ni)	
...		...	
...		...	
Farovon hayot (-ga)	} xizmat qilmoq		
Ifodalash (-ga)			
...			

105-mashq. Matnni o'qing va so'zlab bering. Fe'llarni mustaqil, ko'makchi va to'liqsiz fe'llarga ajrating.

INSONIYAT VA GO'ZALLIK

Insoniyat qadimdan boshlab go'zallikni ulug'lab kelgan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Jaloliddin Manguberdi, Ulug'bek, Bobur, Alisher Navoiy singari buyuk yurtdoshlarimiz haqida gap ketganda, biz hech qachon jismoniy go'zalliklarni qidirmaymiz, balki ulardagi ma'naviy go'zalliklardan bahra olamiz.

Har qanday go'zallik zamirida mehnat yotadi. Inson o'zining hayotiy kuchini mehnat qilish jarayonida ko'rsatadi, mehnatni quvonch va baxt manbaya deb biladi, yayrab-yayrab ishlaydi. Ana shundagina mehnat insonga huzur bag'ishlaydi. Insoniyat baxti yo'lida ter to'kmay turib, haqiqiy go'zallikka erishib bo'lmaydi. Inson o'zi qilayotgan ishning atrofdagi odamlarga nafi tegishini bilsa, shunday savob ishlarni ko'p qilsa, ma'naviy go'zal insonga aylanadi. Ma'naviy go'zallik komillikning belgisidir. Ma'naviy go'zal insonlar abadiy yashaydilar.

Topshiriqlar

1. Go'zallik deganda nimani tushunasiz?
2. Ma'naviy go'zallik qanday bo'ladi?
3. Go'zallik haqida o'zingiz bilgan she'rlar va hikmatli so'zlardan misollar keltiring.

106-mashq. O'qing, berilgan namunadagi ko'makchi fe'llarning ma'nolariga e'tibor bering. O'zingiz ham berilgan fe'llar yordamida murakkab fe'llar hosil qiling va ma'nosini tushuntiring.

Namuna:

Ko'rdi: ko'rib chiqdi, ko'ra boshladi, ko'rib turdi, ko'rib o'tirdi, ko'rib oldi, ko'rib bo'ldi, ko'rib berdi, ko'rib qoldi, ko'rib qo'ydi, ko'rib ketdi, ko'rib o'tdi, ko'ra boshladi, ko'ra boshlagan edi.

yozdi —
aytdi —
o'qidi —
ko'rsatdi —

107-mashq. Gaplarni o'qing va ma'nolaridagi farqlarni izohlang. Bunga qaysi so'z sabab bo'lyapti? Matndagi shaxs otlari va kasb otlarini 2 ustunga ajratib yozing.

Shuhrat duradgorlik to'garagiga qatnashar edi. Shuhrat duradgorlik to'garagiga qatnashar ekan. Shuhrat duradgorlik to'garagiga qatnashar emish.

Anvarning akasi etikdo'z ekan. Anvarning akasi etikdo'z emish.

Devoriy gazetaga rasmlarni rassom chizgan edi. Devoriy gazetaga rasmlarni rassom chizgan emish. Devoriy gazetaga rasmlarni rassom chizgan ekan.

Kashtachilik o'zbeklar orasida azaldan keng tarqalgan sevimli hunar edi. Kashtachilik o'zbeklar orasida azaldan keng tarqalgan sevimli hunar ekan. Kashtachilik o'zbeklar orasida azaldan keng tarqalgan sevimli hunar emish.

Farg'ona, Toshkent, Buxoro, Samarqand zargarlari tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari Turkistonning hamma joyida juda katta qiziqish bilan xarid qilinar edi. Farg'ona, Toshkent, Buxoro, Samarqand zargarlari tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari Turkistonning hamma joyida juda katta qiziqish bilan xarid qilingan ekan. Farg'ona, Toshkent, Buxoro, Samarqand zargarlari tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari Turkistonning hamma joyida juda katta qiziqish bilan xarid qilingan emish.

108-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Joy nomlarining ruscha va o'zbekcha atalishini qiyoslang.

ДРЕВНЯЯ ХИВА

Хива — древнейший город Средней Азии. Она была одним из её самых богатых торговых центров. В конце XVI века Хива стала столицей ханства и превратилась в жемчужину градостроительства. Стройные башни, цветные минареты, величественные мавзолеи, неповторимая красота узоров создавали впечатление удивительного города из восточной сказки. Город состоял из двух частей: Ичан-кала — внутренний город и Дишан-кала — внешний город. Главные сооружения находились в Ичан-кале.

Savollar

1. Xiva shahri O'zbekistonning qaysi viloyatida joylashgan?
2. Nima uchun Xiva XVI asrda shaharlar durdonasi deb atalgan?
3. Siz Xivada bo'lganmisiz?

Adabiy o'qish

KITOB BIZGA NIMA BERADI?

Kim kitob o'qishni har kungi odatga aylantirsa, o'qish madaniyati ko'nikmasini hosil qilib, uni tobora o'stirib borsa, unday kishi albatta o'qimishli bo'lib yetishadi. Chunki ko'p o'qish, o'qiganda ham kitob o'qish madaniyatiga amal qilgan holda ish tutilsa, bu hol do'stlikka, mehnatsevarlikka, matonatli bo'lishga, fan va madaniyat boyliklarini egallashga, insoniyat tarixi va hozirgi hayotini tushunib olishga yordam beruvchi haqiqiy vositaga aylanadi. Xo'sh, kitob o'qish madaniyati deganda biz nimalarni tushunamiz?....

Yaxshi kitob har qanday sinovga ham bardosh bera oladi va u bir umrga eng jiddiy murabbiy sifatida xotirada saqlanib qoladi. Kitob hamisha hammaga ezgulik ulashadi, yaxshi maslahat beradi, lekin evaziga hech narsa talab qilmaydi. Biroq qanday kitoblarni o'qishni ham tanlay bilmoq lozim. Har kim o'z yoshiga mos, tanlagan kasbini chuqur egallashga yordam beradigan, fikrlash qobiliyatini va dunyoqarashini o'stirishga ta'sir qiladigan kitoblarni o'qishi kerak. Bundan tashqari har bir inson o'z xalqining vakili sifatida o'z vatandoshlari, ajdodlari yaratgan asarlarni, ayniqsa, mumtoz asarlarni hurmat qilishi va bilishi lozim.

Yaxshi kitoblar ta'sirida har qanday yomonlik va yovuzlikdan g'olib bo'la olish mumkin. Inson uchun butun umr sadoqatli yagona do'st kitob bo'lib qoladi. Kitob shunday jahonki, unda butun olamni ko'rasan. Ko'p kitob o'qigan inson bilan so'zlashganda, siz ham shu olamdan munavvar bo'lasiz. Kimda-kim ana shu xazinadan bahramand bo'lsa, unday kishi hayotda hech ham qoqilmaydi, iqbollari bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Kitob va uning inson hayotidagi o'rni haqida bilganlaringizni qo'shib matnni davom ettiring.
2. Kitob to'g'risida qanday hikmatli so'zlar bilasiz? Bilganlaringizni daftaringizga yozing.
3. O'rtog'ingiz bilan qaysi yozuvchi va shoirlarni yaxshi ko'rishi, qaysi kitob va obrazlarni sevishi haqida o'zaro suhbatlashing.

BILIB OLING!

Xorazm viloyati respublikamizning shimoli-g'arbida joylashgan. U 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Xorazm viloyati tarkibiga 9 ta qishloq tumani, 3 ta shahar va 7 ta shaharcha kiradi. Viloyat markazi Urganch shahridir. Viloyatdagi eng qadimiy shahar Xiva bo'lib, u 2,5 ming yoshda. Xorazmdagi Ichan qal'a Markaziy Osiyodagi noyob yodgorliklardan hisoblanadi. Bu yerdagi saroy, madrasa, maqbara, masjidlarni ko'rish uchun butun dunyodan ko'p sayyohlar keladi.

PREDIKATNI FE'LDAN BOSHQA SO'ZLAR BILAN IFODALASH

(Выражение предиката словами, не выражающими действие)

109-mashq. Matni o'qing. Har bir gapdagi predikatning ifodalashiga e'tibor bering.

SHIFOKOR QANDAY BO'LISHI KERAK?

Kelgusida shifokor bo'lishga ahd qilgan odam qanday fazilatlarga ega bo'lishi kerak? Keling, bir o'ylab ko'raylik-chi.

Shifokor odamlarni sevishi va mehribon bo'lishi zarur, chunki uning vazifasi bemorlarning dardini yengillashtirish va ularni o'limdan saqlab qolishdir. U dovyurak bo'lishi kerak va o'ziga kasallik yuqishidan qo'rqmasdan shu dardga chalingan bemorlarni davolashi kerak. Shifokor har doim tashqi qiyofasi bilan xotirjam ko'rinishi zarur. Uning xotirjamligi va o'ziga bo'lgan ishonchi bemor ruhini ko'taradi va uning tuzalishiga yordam beradi. Ayni paytda u doimo g'amxo'r va hushyor bo'lishi lozim, chunki beparvo shifokorga bemor ishonmaydi. Shifokorning ehtiyotsizlik bilan aytgan har bir so'zi uni cho'chitib qo'yadi va u tuzalishiga bo'lgan ishonchini yo'qotadi, kasallik ham cho'zilib ketadi. Shuningdek, shifokorlik sirlarini gapirib qo'ymasligi ham kerak.

Shifokor qiziquvchan va mehnatsevar bo'lishi lozim. U doimo o'z bilim doirasini kengaytira borishi, zamonaviy davolash usullarini qo'llashi va tibbiyotning yangi kashfiyotlaridan foydalanishi zarur. Bir so'z bilan aytganda, shifokor fidokor insondir.

Savol va topshiriqlar

1. Siz shifokor bo'lishni xohlaysizmi?
2. Matndagi shifokorlik kasbiga oid eng asosiy xislatlarni yozib chiqing.

N a m u n a : *Shifokor ... bo'lishi kerak.*

Grammatika

Predikat fe'ldan boshqa so'z turkumlari bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunda ularga kesimlik affikslari yoki bog'lama so'zlar (*bo'lmoq, emoq* fe'li) qo'shilib keladi. Masalan: *Men o'qituvchiman. Men o'qituvchi bo'lmoqchiman. Shohruh tarjimon(dir.) Shohruh tarjimon bo'ladi.*

Bunday so'zlar affikssiz yoki bog'lamasiz kelganda, ega va kesim o'rtasiga —(tire) qo'yiladi. Masalan: *Onam — shifokor.*

Bunday hollarda ega va kesimning o'rni qat'iy bo'ladi, ularning o'rnini almashtirish gap mazmunini o'zgartirib yuboradi. Qiyoslang:

Kitob — yaxshi.

Yaxshi kitob.

Shohista — a'lochi.

A'lochi Shohista.

Shuningdek, *kerak, darkor, zarur, shart, bor, yo'q* kabi modal so'zlar ham kesim bo'lib kela oladi.

110-mashq. Berilgan shaxs otlaridan foydalanib, gaplar tuzing.

N a m u n a : *Men talabaman. Xolam — tikuvchi. Siz filologsiz.*

Chevar, tilshunos, haydovchi, muhandis, sardor, sotuvchi, xaridor, hamshira, shifokor, farrosh, zargar, konchi, to'qimachi, oshpaz, talaba, ip yigiruvchi.

Topshiriq

O'zaro sinonim bo'lib qo'llana oladigan so'zlarni alohida ajratib yozing.

111-mashq. Nuqtalar o'rniga mos ko'makchi yoki to'liqsiz fe'llarni qo'yib, matnni ko'chiring.

Kuz Dalalarda paxta terimi Dehqonlar yil bo'yi yetishtirgan mo'l hosilni Ularga shaharlik ishchilar ham

Terilgan paxtalar xirmonga to‘planib, so‘ng mashinalarda paxta zavodlariga U yerda paxta tolasi chigitidan Ajratilgan tolalardan to‘qimachilik kombinatida to‘quvchilar ip ... Yigirilgan iplardan tikuvchilar turli kiyim-kechaklar Paxta chigiti esa yog‘ zavodlariga Ulardan paxta yog‘i

112-mashq. Maqollarni o‘qing. Fe‘ldan boshqa so‘zlar bilan ifodalangan predikatlarning qo‘llanishini tushuntiring.

1. Bilmaganin so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim.
2. Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt.
3. So‘nggi pushaymon — o‘zingga dushman.
4. Yer — don, dehqon — xazinabon.
5. Novvoyga non aziz, tegirmonchiga — un.
6. Millatni sevmqlik — baxt, kurashib yashamoq — saodat.
7. Har bir bajarilgan ish uquv bilan go‘zal.
8. Yalqovlik bor yerda — ko‘z bo‘yash bor.
9. Mehnatning ko‘zini topgan rohatning o‘zini topadi.
10. Mehnatsiz buyuklik yo‘q.

113-mashq. Matni o‘zbek tiliga o‘giring. Predikat va uning subyektini daftaringizga ko‘chirib yozib, har ikki tilda ifodalanishini qiyoslang. Uning yasalish usuli va so‘z yasovchi affikslerini ko‘rsating.

БИЛАСИЗМИ? — ЗНАЕТЕ ЛИ ВЫ?

Сколько людей участвуют в изготовлении текстильной продукции? Для начала возьмём дехканина-хлопкороба, который засекает поля семенами хлопка, обрабатывает и поливает землю, ухаживает за всходами. Благодаря хлопкоробам коробочки хлопка попадают в руки людям, занимающимся очисткой хлопка. Из очищенного хлопка на текстильной фабрике прядильщики изготавливают пряжу, и только после этого ткачи ткют ткань. Из полученного материала закройщицы выкраивают какую-либо модель и затем портнихи их шьют. Так готовая одежда попадает в магазины продавцам, затем в руки покупателей. Раньше люди делали всё вручную. Сейчас во всём им помогают машины, которые облегчают труд рабочих.

ESHITISH MASHQI

Matnni diqqat bilan eshiting. Matnda uchragan fe'llarni yozib boring va ularni ifodalanishiga ko'ra guruhlarga ajrating.

Tog' ortiga o'tib ketdi kun,
Sekin cho'kdi toza, salqin tun,
Men deraza ochganim chorbog',
Sokin uxlar tun ko'rpasida.

Mayin qo'shiq yoyilar har yon

Esib o'tgan yel sharpasida.

Suv oqadi allalab tunni,

Hamma uxlar, men uyda uyg'oq.

Parcha qog'oz, kichik bir qalam,

Boshim uzra porlaydi chiroq.

114-mashq. Savollarga yozma javob bering.

1. Dehqon kim? U nima ish bilan shug'ullanadi?
2. Dehqon — paxtakor. Dehqon yana kim bo'lishi mumkin?
3. Ip yigiruvchi kim? U qayerda ishlaydi?
4. To'qimachilik kombinatida kimlar ishlaydi?
5. Bichuvchilik va tikuvchilik kasbi bilan shug'ullanadiganlarni kim deb ataydilar?
6. Do'konlarda kimlar ishlaydi? Mahsulotlarni xarid qiluvchilarni kim deb ataydilar?

115-mashq. „O'zbekistonning qishloq xo'jaligi“, „O'zbekistonda to'qimachilik sanoati“ mavzularida ijodiy matn tuzing.

Adabiy o'qish

USTOD MUSIQACHI

(hikoyat)

Bir vaqtlar Mavlono Tanburiy degan ustod musiqachi o'tgan ekan. U kishi tanbur, dutor, nay, changni shunday mahorat bilan chalar ekanki, eshitgan kishi sel bo'lib ketarkan. Ustod ko'plab shogirdlar tayyorlagan ekan. Ammo u kishining shogird tanlashda qiziq bir odatlari bo'lib, kim shogird bo'laman desa, darrov qo'liga cho'p yo hassalarini tutqazar ekanlar. Bir boy o'z o'g'lini qobiliyatli zo'r musiqachi bo'ladi deb, ustoz Tanburiyga

olib kelibdi. Tanburiy bergan hassani bola bir qarich, ikki qarich deb o'Ichayotganini ko'rgan ustoz: „Yo'q, bolangizdan musiqachi emas, savdogar chiqadi“, — debdi.

Yana bir kishining bolasi berilgan yog'ochni kesa boshlaganini ko'rgan ustod undan musiqachi emas, duradgor chiqajagini aytibdi. Boshqa savdogarning o'g'li hassasini ot qilib minishini ko'rib, undan chavandoz chiqishligini aytibdi. Shunday qilib, ustoz shogird bo'laman deb kelgan bola sinash uchun berilgan cho'pni yerga tiqsa — bog'bon, qilich qilib o'ynasa — sarboz deb jo'natib yuboraveribdi. Keyin bolalarni yig'ib, qo'llariga bittadan hassa berdirib poylab o'tiribdi. Ulardan biri hassani yana qilich qilib o'ynabdi, ikkinchisi ot qilib minibdi ...

Faqat bir usti yupun bola hassani nayga o'xshatib chala boshlabdi. Buni ko'rib, Tanburiy xursand bo'libdi—da, bolani o'ziga shogird qilib olib, unga bor hunarini qunt bilan o'rgata boshlabdi. Bola ham zehnli ekan, ustozning aytganini darrov anglab olib, qayta-qayta takrorlab, keyinchalik ustoz mehri tufayli mashhur naychi bo'lib yetishibdi.

Savollar

1. Musiqachilik qanday kasb? Siz musiqani sevasizmi?
2. Ustod musiqachi bolalarni shogirdlikka qay tarzda tanlaydi?
3. Siz yoshligingizda kim bo'lishni orzu qilgansiz?

SUBYEKT VA PREDIKAT O'RTASIDAGI MUNOSABATNI IFODALASH

(*Выражение отношений субъекта и предиката*)

Grammatika

Subyekt va predikat o'rtasidagi munosabat fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari yordamida ifodalanaadi. Fe'llarning shaxs va son qo'shimchalarini olib o'zgarishi **tuslanish** deyiladi. Masalan: o'qimoq fe'lining o'qidim, o'qiding, o'qidi, o'qidik, o'qidingiz, o'qiyapsiz shakllari tuslangan shakllardir va ular bajaruvchi shaxs yoki predmet, ya'ni subyekt-ni ko'rsatib turadi.

Odatda, kesim subyekt bilan shaxs va sonda moslashadi. Masalan:

Men o'qidim.

Biz o'qidik.

Sen o'qiding.

Siz o'qidingiz.

Anvar (u) o'qidi

Talabalar (ular) o'qidilar.

Ba'zi hollarda jamlikni bildiruvchi hamda narsa-buyumni bildiruvchi subyektlar predikat bilan sonda moslashmaydi. Masalan: *Xalq to'plandi. Gullar ochildi.*

O'zbek tilida 3 xil tuslanish bor.

	I tuslanish		II tuslanish		III tuslanish	
	birlik	ko'plik	birlik	ko'plik	birlik	ko'plik
1-ish	-m	-k	-man	-miz	-y (-ya)	-ylik (-aylik)
2-ish	-ng	-ngiz	-san	-siz	—	-ng, -ing
3-ish	—	-lar	-di	-dilar	-sin	-sinlar

Bular shaxs-son qo'shimchalarini o'tgan zamon fe'llariga qo'shiladi.

Bular hozirgi va kelasi zamon fe'llariga qo'shiladi.

Bular buyruq va istakni anglatish uchun qo'shiladi.

ESLANG VA YODDA TUTING!

O'tgan zamon fe'llari, asosan, I tuslanishda tuslanadi. Uzoq o'tgan zamon fe'lining **-gan** shakli va o'tgan zamon hikoya fe'lining **-b, -ib** shakli II tuslanishda tuslanadi.

116-mashq. Nuqtalar o'rniga ma'lumot uchun berilgan fe'llardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalarini ko'rsating. Subyekt va predikatlarining moslashuviga e'tibor bering.

Tong Hammayoq nurga 2. Men bichish-tikish to'garagiga... , ukam esa shaxmat to'garagiga... . 3. Odamlar g'ayrat va ishonch bilan ish..., ular cho'l-u biyobonlarni bog'-rog'larga..., daryolarni, to'g'onlarni ... , o'z mehnatlari bilan yangilik... . 4. Bahorda dala, qirlar maysalar bilan... va tabiat chiroyli

Ma'lumot uchun fe'llar: *aylantirmoq, qatnashmoq, yaratmoq, boshlamoq, yozilmoq, otmoq, o'tlanmoq, qurmoq, to'lmoq, tus olmoq, qoplanmoq.*

117-mashq. Matnni o'qing. O'zaro moslashmagan subyekt va predikatlarni aniqlab yozing.

MEN O'ZBEK XALQI NOMIDAN SO'ZLAYMAN

H. Olimjon

Mening xalqim or va nomusni biladi. O'z o'g'il-qizlarini nomus va hayo bilan tarbiya qiladi. Mening xalqim birlik va ahillikni, hamjihatlikni yaxshi ko'radi. Tirik ekan, bir-birini qo'llab-quvvatlaydi. U o'z xalqidan bo'lgan kishining ko'chada qolganini ko'rsa, uyaladi, yuzi qizaradi. Ona o'z farzandlari uchun parvona bo'ladi, ota o'z bolalarini doim qanoti ostiga olib yuradi. Mening xalqim do'stlik, birodarlikning qadrini biladi. U o'z qo'shnilarini hurmat qiladi.

118-mashq. „Mening orzuyim“ mavzusida yozilgan ushbu inshoni o'qing. Fe'llarning tuslanishini aniqlang va shaxs-son qo'shimchalarini ko'rsating.

Men rasm chizishga juda qiziqaman. Uy ishlariga qarashib bo'lganimdan so'ng turli rasmlar chizaman. Ko'proq tabiat ko'rinishlarini, hayvonlarning rasmlarini chizaman. Chizgan rasmlarimni o'rtoqlarim ko'rib: „Juda yaxshi“, — deyishadi.

Kitob o'qishni ham juda yaxshi ko'raman. Mening birdan-bir orzuyim shoir va yozuvchilarning portretlarini chizishdir. Inson qiyofasini tasvirlash, portret yaratish juda murakkab va og'ir ish ekanligini bilaman. Shu bois portret yaratish janrini o'rganyapman va orzuyimga yetishish uchun hozirdan harakat qilyapman.

Savol va topshiriqlar

1. Siz nimaga qiziqasiz?
2. Inson o'z orzusiga yetishish uchun nima qilishi kerak?
3. O'zingiz ham shu mavzuda insho yozing.

ESHITISH MASHQI

She'rni diqqat bilan tinglang. Predikat bilan subyektning o'rmini kuzating. Inversiyalarni izohlang. Oxirgi baytdagi jamlovchi subyekt (*har narsa*)ni yakka holdagi subyektlar bilan kengaytirib yangi gap tuzing.

Dalalarda boshlanadi ish
Boshlanadi ijod va turmush.
Kundan-kunga o'sadi paxta,

Barg chiqadi har bir daraxtda.
Olmazorlar gulin to'kadi,
Meva bog'lar shoxin bukadi.
Shaharlarda ishga chiqib el,
Odam bilan to'lar Tekstil
Hammasining bir istagi bor,
Hammasi ham xursand, baxtiyor.
Bu o'lkada har narsa bordir,
Ko'rmaganlar doim xumordir.

H. Olimjon

119-mashq. A. Qodiriyning „Mehrobdan chayon“ romanidan berilgan parchani o'qing. Har bir gapdagi predikatning ifodalanishi, fe'llarning ma'nolari, shaxs-son shakllarini aniqlang.

Shu yergacha barcha sahifalarni Mahdumning ta'rifi bilan to'ldirdik, ehtimolki, domlani g'iybatini ham qildik va qilarmiz. Lekin shunidan xotirjammizki, yo'qni yo'ndirmadik, Mahdumning sha'niga bor gaplarnigina yozdik va yozamiz. Bir jumladan so'ng yana o'z ishimizda bo'lamiz: nima bo'lganda ham Mahdum o'z zamonasining eng oldingi domlalaridan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Matnda ta'riflangan shaxs kim?
2. Mustaqil o'qish uchun berilgan qismdan ushbu romandan keltirilgan parchani o'qib, mazmunini so'zlab bering.
3. O'zbek romanchiligining asoschisi A. Qodiriy tarjimai holini so'zlab bering.

120-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Rus tilidagi fe'llarning o'zbek tilida berilishidagi farqlarni aniqlashga harakat qiling.

ПЕЙЗАЖ

Человек начал изображать природу очень давно. Но почти всегда эти изображения служили фоном для портрета или какой-нибудь сцены. И только в XVII веке появились пейзажи-картины.

Сначала их стали создавать голландские художники. Они писали картины, на которых изображали свою родину.

По-разному художники рисовали природу. Есть пейзажи, удивительно точно передающие какие-либо уголки природы,

а есть такие, которые придумал сам художник. Поэтично передавали талантливые мастера природу в разное время года. Пейзаж помогает нам лучше узнать свою родину, по-новому смотреть на окружающие деревья, траву, поля, горы.

Adabiy o'qish

MEHROBDAN CHAYON

(romandan parcha)

A. Qodiriy

Mahdumning hovlisi uch qavat edi. Ko'chadan birinchi qavatda mehmonxona, maktabxona va mashqxonada edi. Ikkinchi qavat murabba', yarim tanob chamasi bog'cha, bunda shaftoli, olma, anjir kabi mevali daraxtlar va bir necha keksha so'ri toklar qulf urib o'sgan edilar.

Mahdumning bolalar kuchidan yaxshi foydalangani uchun bo'lsa kerak, bog'chaning hech bir qarichi bo'sh qolmagan, unda har turli ko'katlardan bor edi. O'rtadagi so'rining osti bir yarim gaz ko'tarilib ishlangan supa, supaning uch tarafiga yoz gullari ekilgan, rayhon va boshqa chechaklar atrofga o'z atriyotlarini anqitib yotar edilar. Birinchi qavatdan kirgach, bog'chaning supasiga hamda ichkariga yuriladigan yo'laklar bor edi.

Hozir mezon oyining haftalari, bog'chaning mevalari yetilinqiragan, ayniqsa, so'ridagi qora husayni uzumlardan go'yo bol tomib yotar edi. Yo'laklarga suv sepilgan, supaga gilam solinmasa ham, gulli kigiz to'shalib, uch tarafiga ko'rpachalar yozilgan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Matndagi fe'llarni zamoni va tuslanish shakllariga ko'ra tahlil qiling.
2. Mahdum obrazi haqida nimalarni bilasiz?
3. O'zbek xalqining birinchi romannavis yozuvchisi A. Qodiriyning qaysi romanlarini o'qigansiz? Shu haqda so'zlab bering.

HARAKATNING ZAMONINI IFODALASH

(Выражение времени действия)

121-mashq. Ushbu savollarga javob bering. Payt ma'nosini ifodalovchi so'zlar va fe'lining zamon shakllarining o'zaro munosabatini tushuntiring.

Kecha ... (nima bo'ldi?)
 O'tgan kuni ... (nima bo'lgan edi?)
 Har yili .. (nima bo'lar edi?)
 Bugun ... nima bo'ldi?)
 Shu yil ... (nima bo'ladi?)
 Hozir ... (nima bo'lyapti?)
 Har doim ... (nima bo'ladi?)
 Ertaga ... (nima bo'ladi?)
 Kelasi yili ... (nima bo'lmoqchi?)
 Indinga ... (nima bo'lar?)

Grammatika

O'zbek tilida fe'lining 3 xil zamon shakllari mavjud: **o'tgan zamon, hozirgi zamon va kelasi zamon.** O'tgan zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan avval sodir bo'lganini, hozirgi zamon fe'li esa ish-harakatning nutq jarayonida sodir bo'layotganini, kelasi zamon fe'li ish-harakatning nutq jarayonidan so'ng sodir bo'lishini bildiradi. Masalan:

keldik, kelganman, kelar edik (o'tgan z.)

kelyapmiz, kelaman, kelmoqda (hozirgi z.)

kelmoqchi, kelarmiz (kelasi z.)

Har bir zamon o'z ma'nolariga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi va ma'lum grammatik shakllar bilan ifodalanadi. Odatda, fe'lining zamon shakllari vaqt bildiruvchi so'zlar bilan birgalikda qo'llanadi.

O'tgan zamon fe'l shakllarini yodda tuting!

Yaqin o'tgan zamon fe'li	<i>o'qidim</i>
Uzoq o'tgan zamon fe'li	<i>o'qigan edim</i>
	<i>o'qigandim</i>
	<i>o'qiganman</i>
O'tgan zamon davom fe'li	<i>o'qir edim</i>
	<i>o'qirdim</i>
O'tgan zamon hikoya fe'li	<i>o'qibman,</i>
	<i>o'qib edim</i>
O'tgan zamon maqsad fe'li	<i>o'qimoqchi edim</i>

122-mashq. Qavs ichidagi fe'llarning noaniq shakllarini matn mazmuniga mos tarzda qo'yib ko'chiring va matnni davom ettiring.

Har bir inson o'z vaqtini to'g'ri taqsimlashni (bilmoq) kerak. Men buni universitetda o'qib yurganimda (tushunmoq). Avval menga ancha qiyin (bo'lmoq). Yarim kechasi (yotmoq). Ba'zan darslarga (kech qolmoq), uy vazifalarini bajarishga (ulgurmoq). Bo'sh vaqt topolmay (qiynalmoq). Keyin vaqtni to'g'ri taqsimlashni (o'r-ganmoq).

Soat 7 da (uyg'onmoq), badantarbiya bilan (shug'ullanmoq). Keyin (yuvinoq) va (ovqatlanmoq). Dars tayyorlashga ham (ulgurmoq) ...

123-mashq. Matnni o'qing, o'tgan zamon hikoya fe'llarini toping.

YETMISH TIL SOHIBI

Shom shahrining amiri o'z huzuriga olim, shoirlarni to'plabdi. U Al-Forobiyini sinamoq bo'lib: „O'z joyingni topib o'tir“, — debdi. Al-Forobiy to'g'ri amir taxtiga borib o'tiribdi. Shunda amir vaziriga notanish tilda:

— Bu turk odob saqlashni bilmas ekan, — debdi.

Bu tilni ham biladigan Al-Forobiy:

— Taqsir, men yetmish xil tilni bilaman, — debdi.

Noqulay vaziyatda qolgan amir va xalifalar: „Kechiringiz, ikkinchi ustoz ekaningizni bilmabmiz“, — deb unga tan berishgan ekan.

124-mashq. Shoir H. Olimjonning „Oygul bilan Baxtiyor“ dostonidan keltirilgan parchani o'qing. O'tgan zamon fe'l shakllarini daftaringizga ko'chirib yozing va har birining turini, hosil bo'lishini tushuntiring.

Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda
Ko'p ertak eshitgandim
So'ylab berardi buvim....
Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi,
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.
Tinglar edim betinim,
Uzun tunlar yotib jim,
Seza olardim kuchin
Ko'pi yolg'on, ko'pi chin.

Ammo Oygul-Baxtiyor
Ertagini u takror
Qilar edi har kechin...

125-mashq. A. Qodiriyning „Mehrobdan chayon“ romanidan berilgan ushbu matnni o‘qing. Fe’llarda zamon shaklining ifodalanishiga e’tibor bering.

ANVAR MIRZONING BOLALIGI

Nodira onasi o‘rnida Anvarning boshini siladi, yuvib-taradi va Anvarning istiqboli uchun qayg‘urdi. Otasi va o‘z erining kasblariga yaxshi baho bermagani uchun Anvarni boshqa kishi qilmoq fikriga tushdi. Uni o‘qitmoqchi, hatto madrasalarga yubormoqchi va shu yo‘sin mullalik darajasiga yetkazib, otasining uyiga chiroqchi qilmoqchi edi. Anvarni o‘zlari turgan mahalladan bir guzar nari bo‘lgan Solih Mahdumning maktabiga berdi.

126-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. Fe’lning zamon shakllari har ikki tilda qanday berilishiga diqqat qiling.

ТУТОВЫЙ ШЕЛКОПРЯД

Разведением тутового шелкопряда впервые начали заниматься в Китае. На территории нынешнего Узбекистана шелководство возникло около двух тысяч лет назад и относится к наиболее старым отраслям хозяйства.

Раньше кокономотальной промышленности в Узбекистане не существовало. Коконны разматывали кустарным способом или вывозили в Италию и Францию. Первая в республике шелкомотальная фабрика была пущена в Фергане в 1921 году. Затем были построены фабрики в Самарканде, Маргилане и Бухаре.

Сейчас Узбекистан — основной поставщик шёлкового сырья.

BILIB OLING!

Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘zbekistonning shimoli g‘arbida joylashgan. Uning hududi 164 ming 700 kv.km. Qoraqalpog‘iston tarkibida 15 ta tuman va 12 ta shahar bo‘lib, markazi Nukus shahridir.

Qoraqalpog'istonda Nukus davlat universiteti, Pedagogika instituti, Toshkent oliy o'quv yurtlarining bir nechta filiallari mavjud. Qoraqalpog'iston Respublikasida ta'lim qoraqalpoq, o'zbek va rus tillarida olib boriladi.

Adabiy o'qish

XIYONAT

(afsona)

Guldursun bir zamonlar Guliston deb atalgan ekan. Bu joy yer-suvi mo'l, gullab-yashnagan, boy shahar ekan. Shaharni qari bir podshoh so'rar, uning Guldursun nomli go'zal qizi bor ekan. Kunlardan bir kuni shaharning boshiga kulfat tushibdi: sahrodan kelgan bosqinchi qalmiq galalari o'z yo'lida uchragan hamma narsani bosib-yanchib, nihoyat shaharga yaqinlashibdi. Qalmiqlar gullab-yashnagan dala va bog'larni yer bilan yakson etib, so'ng shaharni qamal etibdi. Aholi shaharni mardonavor mudofaa qilibdi, xalq qarshiligini yengishga dushmanning kuchi yetmabdi. Shu tariqa oylar o'tibdi, baxtga qarshi yanada xavfliroq dushman—ochlik bosqinchlarga yordamga kelibdi. Oziq-ovqat jamg'armalari tugab, odamlar ko'chalarda o'la boshlabdi. Saflari siyraklashib qolgan shahar himoyachilari qurollarini qo'llarida zo'rg'a ushlab turar ekanlar. Podshoh shunda o'zining amaldor va lashkarboshilarini maslahatga chaqiribdi. Bularning ichida bir odam topilib, u so'nggi najot chorasini sinab ko'rishni taklif qilibdi. Bu — juda ayyorona reja ekan. Qamaldagi gulistonliklar qolgan bir necha ho'kiz ichidan eng semizini maxfiy yo'l bilan saroyga keltirib, uni podshoh omboridagi oxirgi bug'doy bilan to'ydirishibdi va shahardan tashqariga chiqarib yuborishibdi. Faqat qamaldagilar emas, balki qamal qilganlar ham ochlikdan azob chekishayotgan ekan. Qalmiqlar bir necha oy davomida nimani yeyish mumkin bo'lsa, hammasini yeb bitirgan ekan. Ularning qarorgohida qamaldan voz kechish to'g'risida gap-so'zlar boshlangan ekan. Och qalmiqlar ho'kizni tutib olib so'yishibdi, shunda ular ho'kizning oshqozoni sara bug'doyga to'la ekanligini ko'rishib, sarosimaga tushibdi. „Agar ular molni shunchalik boqsa, g'amlagan oziq-ovqati behisob ekan-da?“ — deb baqirishibdi jangchilar. — Qamal qilishdan foyda yo'q, shaharni olib bo'lmaydi, ochlikdan qirilib ketmasdan jo'nab qolaylik“.

Qalmiqlarning lashkarboshilari ham shu fikrga kelishib, qaytishga hozirlik ko'ra boshlashibdi. Biroq podshohning qizi Guldursunning xayoli boshqa narsada ekan. U uzoq oylar davomida qalmiqlarning mard, pahlavon, yosh va xushqomat lashkarboshisi — qalmiq podshohning o'g'lini devordan kuzatib yurar ekan. Qizning qalbida xalqning dushmanlari yo'l boshchisiga nisbatan cheksiz ehtiros alanga olibdi. Qiz qamaldagilarning hiylasi ish berganini, yuk ortilgan tuyalarning bo'kira boshlagani, qalmiqlarning o'tovlari birin-ketin yo'qalayotganini ko'rib, bir necha soatdan keyin ularning bu yerda qolmasligiga, ular bilan birga go'zal shahzoda ham abadiy ketishiga ko'zi yetgach, inson nomiga nomunosib ish tutibdi: o'zining kanizagidan qalmiq bahodiriga xat berib yuboribdi. Xatda qiz yigitga bo'lgan muhabbatini izhor qilib, gulistonliklarning sirini ochib beribdi. „Yana bir kun kut, — deb yozibdi u, — shaharning taslim bo'lishini o'zing ko'rasan“.

Qalmiqlar tuyalardan yuklarini tushirishibdi, tunda qarorgohda yana son-sanoqsiz gulxanlar yonibdi.

Shahar talanib yondirilibdi, aholining bir qismi qirib tashlanibdi, qolganlarini esa qul qilib olib ketishibdi. Sotqin Guldursunni shahzoda oldiga keltirishibdi. Shahzoda unga qarab shunday debdi: „Vatani dushmaniga bo'lgan nomunosib ehtirosi tufayli xalqiga va o'z otasiga xiyonat qilgan ekan, menga vafod qilarmidi? Uni yovvoyi otlar dumiga bog'lang, toki bundan keyin hech kimga xiyonat qilolmasin“.

Ot dumiga bog'langan Guldursunning tanasi parcha-parcha bo'lib, cho'l-u biyobonlarda qolib ketibdi. Xon qizining qoni to'kilgan bu yer xarobaga aylanib, endi Guliston emas, Guldursun deb atala boshlandi.

Savol va topshiriqlar

1. Xiyonat va sadoqat deganda nimani tushunasiz?
2. Siz o'z vataniga xiyonat qilgan Guldursunga qanday munosabat bildirasiz?
3. Vatan va vatanparvarlik, vatanga sadoqat tushunchalari haqida o'z fikringizni bildiring.

Hozirgi zamon fe'l shakllarini yodda tuting!

Hozirgi-kelasi zamon

*o'qiyman
boraman*

Hozirgi zamon davom fe'li

o'qiyapman

o'qimoqdaman

o'qiyotirman

O'zbek tilida *yotmoq, turmoq* ko'makchi fe'llari ish-harakatning hozirgi zamonda bajarilayotganligini bildiradi.

Qiyoslang:

o'qib yotibdi — o'qiyapti

o'qib turibdi — o'qiyapti

O'zbek tilida hozirgi-kelasi zamon shakli ish-harakatning hozirgi zamonda boshlanib, kelasi zamonda ham birmuncha vaqt davom etib turishini anglatadi. Shu bois bu fe'l shakli boshqa tilga kontekstdan kelib chiqib, yo hozirgi, yo kelasi zamon shaklida tarjima qilinadi. Qiyoslang:

Men hozir universitetda o'qiyapman. — Я сейчас учусь в университете.

Kelajakda chet tillari bo'yicha yaxshi mutaxassis bo'laman.
— В будущем стану хорошим специалистом по иностранным языкам.

127-mashq. Berilgan fe'llarning noaniq shaklidan o'tgan va hozirgi zamon fe'l shakllarini hosil qiling.

Yugurmoq, sakramoq, chizmoq, salomlashmoq, supurmoq, qaror qilmoq, ont ichmoq, sayr qilmoq.

128-mashq. Nuqtalar o'rniga ma'lumot uchun berilgan fe'llardan hozirgi zamon shakliga mosini qo'yib ko'chiring.

MEHNAT INSONNI ULUG'LAYDI

Mehnat insonni ... , **kamolotga** Inson mehnat tufayli Demak, **mehnatsiz** hayotni Kishining hurmati, obro'si uning mehnatga bo'lgan munosabati bilan **Mehnatsevarlik** kishining eng yaxshi fazilatlaridan biri Kishi **o'zining** butun orzu-umidlariga faqat tinimsiz mehnat bilan ... , halol mehnati bilangina Mehnatni ..., mehnatning natijalarini ... , uning **lazzatini** Hozirgi **baxtiyor** go'zal hayotimiz ham ota-bobolarimizning **ulkan** mehnatlari mevasi

Ma'lumot uchun fe'llar: *o'smoq, kamol topmoq, erishmoq, hisoblanmoq, qadrlamoq, yetishmoq, ulug'lamoq, tasavvur qilmoq, yotmoq.*

Savol va topshiriqlar

1. Ajratilgan soʻzlar qaysi soʻz turkumiga mansub?
2. Mehnat toʻgʻrisida qanday maqol va hikmatli soʻzlarni bilasiz, misollar keltiring.
3. Matn mazmunini gapirib bering va oʻz fikringizni yozma bayon qiling.

129-mashq. Matnни oʻqing. Oʻtgan zamon maʼnosini ifodalayotgan hozirgi-kelasi zamon feʼllarini aniqlab, daftaringizga koʻchiring.

NONGA HURMAT

Sulton Ulugʻbek navbatdagi safaridan Samarqandga qaytayotib, koʻcha oʻrtasida yotgan bir burda nonni koʻribdi. Shoshib otdan tushadi va nonni qoʻliga olib, uni peshonasiga suradi. Buni koʻrgan mulozimlaridan biri:

— Hazrat, oʻzingiz otdan tushmasdan, bizga aytsangiz boʻlmasmidi? — debdi.

Shunda Ulugʻbek:

— Nonga eng oldin mening nazarim tushdi, binobarin, nonni yerdan men olishim kerak. Boshqa kimsaga aytsam, nonga nisbatan hurmatsizlik qilgan boʻlaman, — deb javob beradi.

130-mashq. Matnни oʻzbek tiliga oʻgiring. Rus tilidagi hozirgi zamon feʼl shakllarining oʻzbek tilida qanday ifodalanishiga eʼtibor bering.

ОДУВАНЧИК

У больших проезжих дорог, в широких зеленых лугах все лето цветут одуванчики. Все знают эти простые цветы, похожие на маленькое солнце, с золотыми лепестками-лучами. Все лето цветут одуванчики, а созревшие их семена собраны в легкий пушистый шарик. Дунешь на шарик — поплывут, полетят в воздухе легкие летучие семена. Потому и называется цветок одуванчиком.

Весь день следом за солнцем поворачивают одуванчики золотые свои головки. Вечером, когда скроется солнце, одуванчики свертывают свои лепестки. Всю ночь крепко закрыты золотые корзинки одуванчика. Только с восходом солнца они открываются, как бы радостно улыбаясь, широко раскрывают золотые свои головки.

В солнечный летний день золотую кажется лесная поляна, на которой растут и цветут одуванчики.

131-mashq. Gaplarni o‘qing. Subyekt, predikatlarni aniqlang va tahlil qiling. Matndan doimiy bo‘lib turadigan harakatni ifodalagan fe‘llarni toping. Matnni davom ettiring.

AMUDARYO

Amudaryo Pomir tog‘laridan boshlanadi. Yo‘lda bir necha soylar unga qo‘shiladi. U yo‘l-yo‘lakay Buxoro viloyatini, Chorjo‘y yerlarini sug‘orib, Denov, Darxonota orqali Xiva, Toshovuz va Qoraqalpog‘istonga yetadi, so‘ng Orol dengiziga borib quyiladi...

Savol va topshiriqlar

1. Amudaryo hozir ham Orol dengiziga quyiladimi?
2. Yana qaysi daryo Orol dengiziga quyilar edi?
3. Daryolarimiz va Orol dengizi haqida so‘zlab bering.
4. Ushbu savollarga javob bergan holda matnni o‘tgan zamonga aylantirib yozing.

Adabiy o‘qish

ODAM BO‘LISH QIYIN

(qissadan parcha)

O‘. Umarbekov

Shoh Muslim dunyodagi eng dono, eng odil podsholardan edi. Uning mamlakati go‘zal, shaharlari obod, xalqi tinch, farovon turmush kechirardi. Ammo podshoning farzandi yo‘q edi. Bu faqatgina uning o‘zini emas, butun xalqni tashvishga solib qo‘ygan edi. Oradan ko‘p yillar o‘tdi. Podsho qarib, bir oyog‘i yerda, bir oyog‘i go‘rda turgan paytda farzand ko‘rdi. Sevinchi ichiga sig‘may qirq kecha-yu, qirq kunduz xalqqa osh berdi. Qirq birinchi kuni esa yetti iqlimdagi barcha dong‘i ketgan odamlar, fozil-u fuzalo, olim-u ulamolarni yig‘ib o‘g‘lini ko‘rsatdi va o‘z xalqining odaticha uning kelajagini aytib berishni so‘radi.

Hamma jim. Hammaning boshi quyi solingan... Podsho hayron bo‘ldi.

— Bu jimlikning boisi nima?

Yana hech kimdan sado chiqmadi. Oradan ancha vaqt o‘tdi. Og‘ir sukunatni Suqrotdek keksa bir olim buzdi.

— Shohim, ro‘parangizda bosh egib turganlar mendan yosh. Men esa dunyoga qachon kelganimni unutganman, dunyoning

barcha achchiq-chuchugini totgan odamman. Shularning qonidan kechsangiz, men aytay.

— Ayt!

Shunda keksa olim dedi:

— O‘g‘lingizning dunyoda tengi bo‘lmaydi. Na kuchda, na aqlda. Ikki oyligida ikki yoshlik bolaning ishini qiladi, ikki yoshida esa yigirma yoshlik yigitday bo‘ladi. O‘n yoshida o‘zini fir‘avn e‘lon qiladi. Uning dastidan vayron bo‘lmagan uy, mamlakat qolmaydi. Shuning uchun ham umrining ikkinchi yarmi pushaymonda, azobda o‘tadi.

— Jallod! — qichqirdi shunda shoh va tizzasida o‘ynab o‘tirgan o‘g‘lini bag‘riga bosdi. Qirq kunlik bola birdan otasining soqoliga chang solib, yarmini yulib oldi.

— Gapimning birinchi isboti bu! — dedi keksa olim.

Shoh quloq solmadi. Olimni olib chiqib ketishdi.

Oradan ko‘p yillar o‘tdi. Shoh Muslim keksa olimning gaplarini ham, o‘zini ham unutdi. Shahzoda olim karomat qilganidek kun sayin, soat sayin o‘sib, o‘n yoshga to‘lganda ajoyib yigit bo‘ldi. Shoh ham, xalq ham uning husniga qarab, gaplarini eshitib to‘yishmasdi. Ammo shahzoda hech kimga parvo qilmas, o‘z aqliga, o‘z kuchiga mahliyo edi, ko‘p vaqtini otasining taxtida o‘tkazardi.

Bir kuni osmoni falakni qora bulut qopladi. Qattiq shamol turdi. Bo‘ron boshlandi. Sel na odamni ayadi, na dov-daraxtni! Birpasda gullab turgan mamlakat vayron bo‘ldi. Shaharlar, dalalar, tog‘lar suv ostida qoldi. Bo‘ron tingach, shoh va shahzoda o‘zlarini suvda qalqib turgan yog‘och ustida ko‘rdilar. Yog‘och shunday ingichka ediki, kimdir ozgina qimirlasa, ikkalovi ham ag‘darilib halok bo‘lardi. Shahzoda otasiga dedi:

— Ota, bu yog‘och ustida ikkalamiz jon saqlolmaymiz. Sen mening tug‘ilishimni istagan eding. Endi qo‘yib ber, men yashashim kerak.

Shunday deb shahzoda otasini suvga itarib yubordi. Shoh g‘arq bo‘ldi.

Shahzoda o‘zga bir mamlakatga suzib kelib, o‘zini fir‘avn e‘lon qildi. Uning zulmidan, uning qahridan yarim xalq qochib qutuldi, yarim xalq o‘ldi. Mamlakatda fir‘avnning o‘zidan boshqa hech kim qolmadi. U uzoq yashadi, ammo na tushida, na o‘ngida hayot lazzatini surdi. Butun umri yolg‘izlikda, azob-uqubatda o‘tdi.

Aytishlaricha, bunday odamlar yuz yilda bir tug‘ilar emish...

Savollar

1. Matnda qanday fikr ifodalangan?
2. Siz shahzodaning otasiga qilgan munosabatini qanday baholaysiz?
3. „Olim bo‘lish oson, ammo odam bo‘lish qiyin“ deganda nimani tushunasiz?

BILIB OLING!

Andijon viloyati Farg‘ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. U 1941-yil 6-martda tashkil topgan. Viloyat hududi 4 ming 200 kv. km. ga teng. Andijon viloyati tarkibiga 14 ta tuman va 11 shahar kiradi. Uning poytaxti Andijon shahridir.

Kelasi zamon fe‘l shakllarini yodda tuting!

Kelasi zamon gumon fe‘li *o‘qirman*
 Kelasi zamon maqsad fe‘li *o‘qimoqchiman*

Birlik

I sh. *o‘qirman, o‘qimoqchiman*

II sh. *o‘qirsan, o‘qimoqchisan*

III sh. *o‘qir o‘qimoqchi*

Ko‘plik

I sh. *o‘qirmiz, o‘qimoqchimiz*

II sh. *o‘qirsiz, o‘qimoqchimiz*

III sh. *o‘qirlar, o‘qimoqchilar*

132-mashq. Berilgan fe‘llarni kelasi zamon fe‘llariga aylantirib yozing.

Foydalanmoq, o‘rnak olmoq, tatib ko‘rmoq, nishonlamoq, mehmon kutmoq, oshirmoq, yetishtirmoq, tanlamoq, xizmat qilmoq, yakunlamoq, aylanmoq, dimlamoq.

133- mashq. Matnni o‘qing. Gaplardagi fe‘llarning zamon shaklini aniqlang.

MENING ORZUYIM

Maktabni bitirib, O‘zbekiston davlat jahon tillari universitetiga o‘qishga kirmoqchiman. Xorijiy tillarni yaxshilab o‘rganmoqchiman. Kelajakda rivojlangan xorijiy mamlakatlar ish tajribalarini

o'rganib, o'z yurtimizga tatbiq etmoqchiman va vatanimizning taraqqiyotiga o'z hissamni qo'shmoqchiman. Balki, kelajakda men o'ylagan ishlar amalga oshar. Respublikamiz rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilar. Bunga, albatta, ishonaman, chunki biz buyuk ajdodlarning vorislarimiz.

134-mashq. Gaplarni o'qing va rus tiliga tarjima qiling. Kelasi zamon fe'llarining ifodalanishini bir-biriga qiyoslang.

1. Bu yil kuz yaxshi kelar. 2. Maktabimizdagi shaxmat musobaqasida Mirg'ani birinchilikni olar. 3. Sinfimizning futbol jamoasi bu o'yinda ham g'alaba qilar. 4. Ertaga yomg'ir yog'mas. 5. Ertaga mehmonlar kelmas. 6. Majlisda Ahmedov gapirar. 7. Dam olish kuni baliq oviga borarmiz.

135-mashq. Savollarga yozma javob bering. Javoblaringizdagi fe'llarning qaysi zamon shaklidaligini izohlang.

1. Siz o'tgan dam olish kunida qayerda dam oldingiz? Keyingi yakshanbada qayerga bormoqchisiz? Balki xotira maydoniga borarsiz?

2. Siz qaysi o'zbek yozuvchilarining badiiy asarlarini o'qigan-siz? Hozir qaysi asarlarni o'qiyapsiz? Yana qaysi kitoblarni o'qimoqchisiz? Balki she'rlar ham yod olgandirsiz?

3. Qishki ta'til kunlarida nimalar bilan shug'ullandingiz? „O'zbek tili“ fanidan qaysi mavzularni mustaqil o'qimoqchisiz?

136-mashq. „Kecha, bugun va ertaga“ sarlavhasi ostida bajargan, bajarayotgan va bajarimoqchi bo'lgan ishlaringiz tartibini yozing. Fe'llarning turli zamon shakllarini qo'llashga harakat qiling.

137-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Har ikki tildagi fe'l zamonlarining hosil bo'lish shakllarini izohlang. O'zbek tilidagi hozirgi-kelasi zamon shaklining rus tilida qaysi zamon bilan berilishini izohlang.

МОДА И НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА

Часто меняется мода на одежду, особенно на женскую. В ней появляются европейские мотивы. Но всё же традиции остаются. В Узбекистане сохраняется национальное просторное женское платье и мужская рабочая одежда. И стар и млад в нашей республике любят узбекские чапаны.

Девушки любят национальные ювелирные украшения. Опять начинают носить вышитые золотом разнообразные тюбетейки. В народном костюме нет ничего лишнего. Он красив и соответствует нашему жаркому климату.

Adabiy o‘qish

RASHKIM

E. Vohidov

Seni yotlar tugul hatto —
 Qilurman rashk o‘zimdan ham,
 Uzoqroq termulib qolsam
 Bo‘lurman g‘ash ko‘zimdan ham.
 Ko‘zim yongay senga nargis —
 Ko‘zin tiksa chamanlarda,
 Yashirmam lolaga rashkim
 Ayon bo‘lgay yuzimdan ham.
 Degaylarki, charos-u ol
 Gilos olmish labingdan rang.
 Labing tegsa hasad qilgum
 Gilos birlan uzumdan ham.
 Seni jonim dedim yolg‘iz,
 Seni qalbim dedim tanho,
 Chimirding qosh, pushaymonman
 Qo‘pol aytgan so‘zimdan ham.
 Visol onida ko‘z ochsa,
 Ne tong, tongdan ko‘ngilda ranj,
 Judo qilgay meni oy yuz
 Xumor ko‘z yulduzimdan ham.
 Senga o‘n to‘rtida bog‘landim,
 Hanuz erkin bo‘lolmas dil,
 O‘zim dog‘man, aql kirmas,
 To‘zimsiz o‘ttizimdan ham.

HARAKATNING VOQELIKKA MUNOSABATINI IFODALASH

(Выражение отношения действия к реальности)

Grammatika

Harakatning vaqtga, voqelikka munosabati fe‘l mayllari orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida fe‘lning quyidagi mayllari mavjud: **aniqlik mayli**, **buyruq-istak mayli**, **shart mayli**.

Aniqlik mayli — harakatning ma‘lum bir zamonda bajarilganini bildiradi. Masalan: *o‘qidim* (o‘. z.),

o'qiyman, o'qiyapman (h. z.), o'qimoqchiman (k. z.) kabi.

Aniqlik maylidagi fe'llar I, II tuslanishda tuslanadi.

138-mashq. Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan fe'llarning mayl shakllar qiyoslang.

DONISHMANDLAR O'GITLARI

Agar farzand aqlli va dono **bo'lsa**, ota-onaning mehr-muhabbatini ado qilishdan **bosh tortmaydi**. Sen ota-onaning haqiga aql va muruvvat nuqtayi nazaridan **rioya qil, ko'rgil**, ota-ona seni jon-dili bilan **parvarish qilmishlar**. Agar sen ularga nisbatan xato **ish qilsang**, sen hech yaxshilikka **sazovor emassan**, chunki har kishi ota-onaning yaxshiligini **bilmasa**, bironing yaxshiligiga **baho bera olmaydi**. O'z farzanding seni hurmat qilishini **istasang**, sen ham ota-onangni **hurmat qil**, chunki sen ota-onang uchun nima ish qilsang, farzanding ham shunday ish **qiladi**.

Odam mevaga, ota-ona daraxtga **o'xshaydi**. Agar daraxt yaxshi bo'lsa, mevasi yaxshi va shirin bo'ladi.

(„Qobusnoma“dan)

Topshiriqlar

1. „Qobusnoma“dan farzandlik burchlari haqida o'qib, gapirib bering.
2. Hurmat to'g'risida buyuk allomalarimizning hikmatli so'zlari va o'gitlaridan daftaringizga yozing va yod oling.

139-mashq. Insonning ijobiy va salbiy fazilatlarini ifodalaydigan fe'llarni ikki ustunga ajratib yozing va ulardan turli zamon shakllarini hosil qiling.

Do'st tutinmoq, maqtanmoq, kibrlanmoq, takabburlik qilmoq, jonkuyarlik qilmoq, tirishmoq, noinsoflik qilmoq, g'azablanmoq, dilozor bo'lmoq, yordam bermoq, hurmat qilmoq.

140-mashq. Gaplarni o'qing. Aniqlik maylidagi fe'llarni topib, tuslanishi bo'yicha ikki ustunga ajratib yozing.

1. Xalqimiz madaniyatini qunt bilan o'rganyapmiz.
2. Vaqtin-gizni foydali ishlar qilishga sarflang, pushaymon tortmaysiz.
3. Insonning hamma vaqti ham ish, o'qish bilan band bo'lavermaydi.
4. Tarixda o'tgan buyuk shaxslar — adiblar, shoirlar,

olimlarning iste'dodlari yoshlikdan namoyon bo'lgan. 5. Xayrli va savobli ishlar insonni turli falokatlardan saqlaydi. 6. Men-ku bir mehmon edim, shod edim, shodmon edim. Umidli inson edim.

141-mashq. Matnni o'qing va o'zbek tiliga tarjima qiling. Fe'l shakllarining har ikki tilda berilishiga e'tibor qiling.

Люди могут по-разному определять смысл жизни. Но цель должна быть. Каково же главное правило в жизни? Надо жить с достоинством, чтобы не стыдно было потом вспомнить. Достоинство требует доброты, великодушия, умения не быть эгоистом, быть правдивым, хорошим другом, находить радость в помощи другим. Ради достоинства жизни надо уметь извиняться. Признать перед другими ошибку лучше, чем юлить и врать. Обманывая, человек прежде всего обманывает самого себя. У людей особое чувство подсказывает — врут им или говорят правду.

ESHITISH MASHQI

Matnni diqqat bilan eshiting. Fe'llarni yozib boring. So'ngra ushbu fe'llar yordamida matnni tiklab, qayta hikoya qiling.

Xitoyliklar uchun nilufar musaffolik va oliyjanoblik ramzi hisoblangan. Balchiq va loyqa suvda o'sgani bilan u hech qachon bulg'anmaydi. Og'ir qismatga tan bermagan, yomonlik oldida tiz cho'kmagan, o'ziga gard yuqtirmagan odamlarni nilufarga qiyoslashadi. Nilufar sokin hovuzlarda iyul-avgust oylarining eng issiq kunlarida gullaydi. O'zining barglari, toza va nafis guli, yirik gultojilari bilan bu gul unutilmas taassurot qoldiradi. Xitoyliklar ayollarning orastaligini nilufarga qiyoslashgan. Nilufar faqat uch kun gullab turadi: ertalab ochiladi, kechqurun yopiladi. Nafaqat xitoyliklar, balki butun dunyo xalqi nilufarni go'zallikda tanho, tengi yo'q gul deb hisoblaydi.

Adabiy o'qish

OTA NASIHATI

Bir donishmand o'g'liga shunday maslahat qilibdi:

— O'g'lim, xalqning o'zingga xayrixoh bo'lishini xohlasang, avval o'zing xalqqa xayrixoh bo'l. O'z mehnating bekorga ketishini

tilamasang, xalq mehnatini bekorga ketkazma, zoye qilma. Obro‘li bo‘lishni istasang, tavozeli bo‘l. Odamlar seni masxara qilib kulishlarini istamasang, yurish-turishingni tuzat. Qadr-qimmatim oshsin desang, boshqalarning qadr-qimmatlarini bil. Hammani o‘zingga do‘st bo‘lishini istasang, odamlarga qo‘ling va tiling bilan ozor berma. Izzat-hurmat egasi bo‘lishni xohlasang, mumkin qadar muhtojlardan yordamingni ayama. Mukammal bir inson bo‘lishni orzu qilsang, o‘zingga maqbul bo‘lmagan bir ishni boshqalarga ravo ko‘rma. Beg‘am bo‘lishni istasang, hasadchi bo‘lma. Do‘st-oshnolarning ko‘payishini xohlasang, ochiq yuzli, shirin so‘zli bo‘l, hech kimdan gina-advovat saqlama. Siring oshkor bo‘lishini xohlamasang, do‘stingga ham aytma.

Topshiriq

Matndan harakat bildiruvchi so‘zlarni topib, mayl shakllarini aniqlang. Har bir mayldagi fe‘llarning tuslanishini ko‘rsating.

BUYURISH, MASLAHAT VA ISTAK MA’NOLARINI IFODALASH

(Выражение значения приказа, совета и желания)

Grammatika

O‘zbek tilida harakat bajaruvchisining buyrug‘i, xohish-istagi, maslahat-iltimosi kabi ma’nolar buyruq-istak mayli orqali ifodalanadi. Masalan: *o‘qiy, o‘qing, o‘qisin, o‘qiylik* kabi.

Ushbu mayldagi fe‘llar III tuslanishda tuslanadi.

O‘zbek tilida II shaxs ko‘plikdagi **-ng, -ing** qo‘shimchasi birlik shaklida ham qo‘llanib, hurmat ma’nosini ifodalashga xizmat qiladi.

Buyruq-istak maylidagi fe‘llarning tuslanishini eslang va yodda tuting!

	Birlik		Ko‘plik	
I shaxs	<i>o‘qiy,</i>	<i>boray</i>	<i>o‘qiylik,</i>	<i>boraylik</i>
II shaxs	<i>o‘qi,</i>	<i>bor</i>	<i>o‘qing,</i>	<i>boring</i>
III shaxs	<i>o‘qisin,</i>	<i>borsin</i>	<i>o‘qishsin,</i>	<i>borishsin</i>

142-mashq. Qavs ichida berilgan fe'llarni buyruq maylidagi fe'llarga aylantirib ko'chiring.

Hamisha vaqtdan to'g'ri (foydalanmoq), bilimni puxta (egallamoq). Kitob (o'qimoq) bilimingizni (boyitmoq). Yaxshi kitobxon (bo'lmoq). Bilimli va madaniyatli (bo'lmoq). Kitob o'qish madaniyatini yaxshilab (egallab olmoq). O'qigan kitobning asosiy mazmunini talqin qilishga (harakat qilmoq). O'qigan kitobingizni do'stlar bilan (o'rtoqlashmoq).

143-mashq. Savollarga javob bering. Javoblaringizdagi fe'llarning maylini aniqlab, buyruk-istak maylidagi fe'llarni tahlil qiling. Qaysi javobda hurmat ma'nosi ifodalanganini qayd qiling.

1. Siz kitob o'qishni yaxshi ko'rasizmi?
2. Kitobni qachon, qay tarzda o'qiysiz?
3. Eng sevikli shoir, yozuvchigiz kim?
4. Qaysi obrazga o'xshashni orzu qilasiz? Nima uchun?

144-mashq. Matnni diqqat bilan o'qing va unga sarlavha qo'ying. Buyruq va shart maylidagi fe'llarni aniqlab, qo'shimchalarini ko'rsating.

Otam menga shunday deb nasihat qiladilar:

— O'g'lim, o'rtoqlaring bilan do'stona yashashni o'rgan. Ishda, o'qishda do'stlaringga yordamingni ayama. Haqiqiy do'st topsang, unga xiyonat qilma. Unga sodiq bo'l, uning sirlaridan boshqalarni voqif etma. Do'stingga hech qachon yolg'on so'zlama, uning dushmani bilan do'stlashma. Do'stingning boshiga mushkul ish tushsa, ham qo'ling, ham tiling bilan yordam ber. Do'stlikning qadriga yet. Haqiqiy do'st topsang, unga xiyonat qilma, sodiq bo'l. Mehr-u muhabbatingni ham qo'ling, ham tiling bilan ko'rsat. Uning sirini mahkam tut, birovlarining oldida uni g'iybat qilma. Do'sting muhtojlikda qolsa, darhol yordam ber. Unga biror aybing ko'rinsa, chekka yerda aytsa, minnatdor bo'l. Do'sting boshiga biror mushkul ish tushsa, uni musibatdan qutqarishga jon-u diling bilan kirish. Do'sting ota-onasiga, oila a'zolariga karamli va shafqatli bo'l.

Yuzaki do'stlarga ham qo'lingdan kelgancha yaxshilik qil, lekin sir-u asroringdan xabardor qilma. Ular oldida tilingni tiy, har xil gaplarni aytni. Yuzaki bo'lsa ham yaxshi muomala qilib, ularni ham xursand et. O'z tarafingga moyil qil, ulardan biri ko'rinmay qolsa, boshqalardan uning ahvolini so'ra.

1. Sizning yaqin do'stingiz bormi?
2. Siz do'stlashishning ana shu shartlariga rioya qilasizmi?
3. Nasihatlarni hurmat shakliga o'girib, daftaringizga ko'chirib yozing.

Ushbu maqollarni yod oling

Olim bo'lsang, olam seniki.

Yer yaxshi ishlansa, hosil mo'l bo'ladi.

Yaxshilik qila olmasang, yomonlik ham qilma.

Oltin olma duo ol,
Duo oltin emasmi.

145-mashq. Yuqoridagi maqollarni rus tiliga o'giring yoki rus tilidagi ekvivalentini toping. Buyuruq-istak maylidagi fe'llarning har ikki tilda ifodalanishini qiyoslang.

146-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Fe'llarni topib, mayllarini aniqlang va har ikki tilda ifodalanishini ko'rsating.

БУДЬ ДОСТОЙНЫМ ГРАЖДАНИНОМ СВОЕЙ СТРАНЫ

Всё, что тебя окружает, создано трудом человека. И сам ты, сегодняшней студент, завтра встанешь в ряды тех, кто трудится на благо своего народа. Ты, как и каждый из нас, являешься членом большого коллектива. Поэтому тебе очень важно уметь вести себя в обществе, быть ему полезным, приносить счастье людям, бороться за него.

Тебе предстоит строить будущее. Учись быть достойным его строителем. Постоянно работай над собой, помогай другим, вырабатывай в себе необходимые нравственные качества, стремись быть скромным, волевым, решительным и мужественным человеком. Стремись знать как можно больше, овладевай своей специальностью, чтобы принести пользу своему народу.

При этом не забывай помогать товарищам, потому что сила каждого из нас — в неразрывной связи с коллективом. Помни, что человек человеку — друг, товарищ и брат. Будь

всегда отзывчивым, внимательным к людям, заботясь о них, уважай их. Но если ты видишь, что твой товарищ поступает неправильно, смело говори ему. Этим ты ему поможешь.

Будь требовательным и к самому себе: умей признавать свои ошибки, исправляй их, не обижайся на справедливую критику, старайся быть вежливым и скромным. Помни, что скромность украшает человека. Постоянно контролируй своё поведение, воспитывай в себе волю, решительность, мужество.

Помни об этом и будь всегда достойным имени гражданина, патриота, человека!

Adabiy o'qish

DONO AYOL

(rivoyat)

Qo'qon xoni shoir va fuzalo Umarxon bilan uning umr yo'ldoshi shoira va oqila Nodirabegim juda inoq, ahil yashar ekanlar. Bir-birlarini qattiq sevishganidan gap-so'z, savol-javobni she'r bilan qilishar ekanlar. Kunlardan bir kun Umarxon kechki bazmi jamshiddan mastligi bir-muncha me'yoridan oshgan holatda kelibdilar. Shoir, fuzalo va xonning tunda ichib, sarmast yurishlarini ko'rgan Nodirabegimdek dono malikaga bu ahvol ma'qul tushmabdi.

Shunda shirakayf Umarxonning jahli chiqib:

— Begim, biz bir-birimizni tushunmaydigan ko'rinamiz. Men shunday qarorga keldim, saroydan o'zingizga yoqqan, ma'qul bo'lgan, ko'nglingiz xush ko'rgan narsalarni oling-da, tong sahar ota-onangiznikiga jo'nang. Men sizning ra'yingizga qarshi bormasman, hech qanday qarshilik qilmasman, — debdi. Umarxon shu so'zlarini aytibdi-da, yotog'iga kirib, dong qotib uxlab qolibdi.

Nodirabegim Umarxonning aytgan so'zlaridan qaytmaydigan, bir so'zligini bilganligidan tunni tongga yetkizguncha g'am-qayg'uda iztirob chekibdi. Tong ota boshlagach, nima qilishni bilmay boshi qotibdi. Ketay desa, Umarxon yurtga xon, ulug' boshini xam qilib, ikki dunyoda orqasidan borib olib kelmaydi. Ketmasdan, saroyda qolay desa, aytilgan so'z — otilgan o'q. Qolaversa, xon amri vojib... Shunday og'ir sarosima bir holatda malika uzoq o'ylab qolibdi. Keyin o'tkir farosati-yu, zukko aql-idroki ish berib qolibdi. Nodirabegim darrov qirq kanizaklarini birma-bir uyg'otibdi.

Xonaravaga tulpor otni qo'shtirib, uni nikoh kunlarida yasatilgan-day yasattiribdi, eng yaqin kishilari yordamida bo'za ta'sirida qattiq uyquda yotgan Umarxonni tashqariga olib chiqib, aravaga solingan joyga yotqizibdi. So'ngra Andijon qaydasan, deb ota-onasining uylari tomon ravona bo'libdi.

Yo'l yarimlab qolganda aravalarning taqir-tuquri, otlarning dupur-dupuri-yu kishnashlaridan uyg'onib ketgan Umarxon hayron bo'libdi. Keyin tepasida kulimsirab o'ziga termulib turgan go'zal Nodirabegimga ko'zi tushibdi. Hayron bo'lib, malikadan so'rabdi:

— Malikam, bu ne shovqin, bizga yo'l bo'lsin? Qaysi muzo-ftodamiz o'zi?

Xonning savollariga Nodirabegim tabassum bilan:

— Andijonga yaqinlab qoldik, begim. Andak sabr qilsangiz, yetamiz, — debdi.

— Nechuk, ne sababdan Andijonga? Qo'qon-chi?! — taajjub bilan so'rabdi Umarxon. Shunda Nodirabegim odob bilan:

— Begim, bir qoshiq qonimdan kechsangiz, aytay. Sabab shulki, kechqurun siz bazmi jamshiddan xafaholroq kelgan ekansiz. Buni men ojizangiz sezmasman. Oramizda biroz tushunmaslik sodir bo'lib, menga: „Saroydagi o'zingizga yoqqan, ma'qul bo'lgan, ko'nglingiz xush ko'rgan narsalarni oling-da, tong-sahar bilan ota-onangiznikiga jo'ng. Men sizning ra'yingizga qarshi bormas-man, hech qanday qarshilik qilmasman“, dedingiz. Mening esa saroyda... Sizdan boshqa hech qanday boyligim ham, davlatim ham, shon-shavkatim ham yo'q. Shu boisdan erta tongdan ana shu men uchun har qanday boylikdan ortiqroq, dur-u gavhardan a'loroq, hayot-mamotim, borlig'im bo'lmish Sizni olib, ota-onamnikiga, Andijonga ketyapman, — debdi.

Umarxon tepasida termulib turib, mayin erkalik bilan ta'zim bajo keltirayotgan malikasining donoligi va aql-idrokiga qoyil qolib, tan berib:

— Mendan aql qochibdi, begim. Mening ham sizdan boshqa na davlatim va na shon-shuhratim bor. Siz men uchun hamma narsa, meni afv etgaysiz, — debdi. Xon shunday deb, ot boshini Qo'qonga burishni aytibdi.

Savol va topshiriqlar

1. Nodirabegim haqida nimalarni bilasiz?
2. U qanday taxalluslar bilan g'azallar yozgan?

3. Mustaqil o'qish uchun berilgan qismdan Nodirabegim tarjimai holini topib o'qing va u haqda so'zlab bering.
4. Nodirabegim g'azallaridan birini yod oling.

BILIB OLING!

Farg'ona viloyati Farg'ona vodiysining janubida joylashgan. U 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan. Viloyat hududi 7 ming 100 kv. km. Farg'ona viloyati tarkibiga 15 ta tuman va 9 ta shahar kiradi. Viloyat markazi — Farg'ona shahridir. Farg'ona viloyatida Qo'qonda XVIII asrda qurilgan Madrasayi Mir, XIX asrda qurilgan Xudoyorxon o'rdasi kabi me'moriy yodgorliklar bor.

HARAKATNING BAJARILISH SHARTINI IFODALASH

(Выражение условия действия)

Grammatika

O'zbek tilida harakatning bajarilish sharti, u haqdagi istak **-sa** qo'shimchasi orqali ifodalanadi. Shart maylidagi fe'llar ham 1-tuslanishda tuslanadi. Masalan: *o'qisam, o'qisam edi, o'qiganimda edi* kabi. Shart maylida *agar, mabodo, basharti* so'zlari qo'llanishi ham mumkin. Shart maylidagi fe'llardan ko'pincha maqollarda foydalaniladi. Masalan: *Nima eksang, shuni o'rasan.*

O'zbek tilida shart maylidagi fe'llar o'tgan zamonga taalluqli I tuslanish qo'shimchalarini olib keladi.

Shart maylidagi fe'llarning tuslanishini eslang va yodda tuting!

Birlik		Ko'plik
I shaxs	<i>o'qisam</i>	<i>o'qisak</i>
II shaxs	<i>o'qisang</i>	<i>o'qisangiz</i>
III shaxs	<i>o'qisa</i>	<i>o'qishsa</i>

147-mashq. Qavs ichidagi fe'llarni shart mayliga qo'yib, gaplarni to'ldiring.

1. Yaxshilik (qilmoq), yaxshilik qaytadi. 2. Nima (ekmoq), shuni o'rasan. 3. Ko'p (o'qimoq) yutarsan, oz (o'qimoq) yitarsan. 4. Yerni (boqmoq) bog' bo'ladi. 5. Kamtar (bo'lmoq) osh ko'p, manman (bo'lmoq) tosh ko'p. 6. Mehnat bilan (inoqlashmoq), tan og'rig'in ko'rmassan. 7. Erta (turmoq) — soz havo, kech (turmoq) — bedavo. 8. Yaxshi (so'zlamog), asal tomadi, yomon (so'zlamog), zahar tomadi.

148-mashq. She'rni ifodali o'qnig. Har bir misrasini o'z so'zingiz bilan ayting va shart ma'nosining ifodalanishiga e'tibor bering.

KIMDA IQTIDOR YO'QDIR ...

E. Vohidov

Kimda iqtidor yo'qdir,
Ilm ila hunar zoye,
Iqtidor berurman deb
Chekma ranj, ketar zoye.

Kimda asli tole yo'q,
Naqdi ham ketar qo'ldan,
Berganing bilan bo'lmas
Oltin-u guhar zoye.

Kimki behamiyatdir,
Chetdadir nazardin ham,
Chunki behamiyatga
Solganing nazar zoye.

Kimki muz yurak bo'lsa
O'ylama eritmakni,
Ming quyosh yoqib qo'ysang
Qilmagay asar, zoye.

Gar quyon yurakli er
Jazm etar bahodirlik,
Unga arg'imchoq essiz,
Tilla naqsh kamar zoye.

Grammatika

Shart mayldagi fe'llar sodda gaplarda ham, qo'shma gaplarda ham uchraydi. Ushbu fe'llar sodda gaplar tarkibida istak ma'nosini bildirishga, qo'shma

gaplar tarkibida esa shart ma'nosini bildirishga xizmat qiladi. Bunda qo'shma gap tarkibida *agar*, *mabodo*, *basharti* so'zlarini qo'llash mumkin. Masalan:

Seni katta qilsam, rohatini ko'rsam deyman.
Agar qarshi bo'lmasang, nabirang biznikida qolsa va yashab tursa.

149-mashq. Ushbu donolar o'gitlarini o'qing. Shart ma'nosini bildiruvchi gaplarning ifodalanishiga e'tibor bering. Qaysi gaplarga *agar* bog'lovchisini qo'yish mumkin?

Farzandlaringizni begona kishilar yonida urushib, ta'zirini bermang. Do'stlaringiz mehmondorchilikka chaqirsalar, bolalaringizni birga olib bormang. Uyingizga mehmonlar kelsa, yosh bolalaringizni ularning yoniga o'tkazib, dasturxonga qo'l uzattirmang. Farzandlaringizga biror xizmat buyurar ekansiz yaxshi so'zlab, muloyimlik bilan buyuring. Begona kishilar oldida oilangizdan shikoyat qilmang. Shunday qilsangiz, oilangiz va do'stlaringiz oldida o'z hurmatingizni saqlaysiz.

150-mashq. Berilgan gaplarni davom ettiring. Shart maylidagi fe'llarning qanday ma'no ifodalayotganligini izohlang.

Kim yaxshi o'qisa, ...
Birovga yaxshilik qilsang, ...
Bo'sh vaqtingiz bo'lsa, ...
Havo ochiq bo'lsa, ...
Faxriylarni tabrikلامoqchi bo'lsangiz, ...
..., Samarqandga borishingiz kerak.
..., hurmatga sazovor bo'lasiz.
..., o'zing jabr tortasan.
..., yomonlik ko'rasan.
..., Chimyon tog'larida dam olaman.

151-mashq. Matnni o'qing. Har bir gapdagi fe'llarning mayl shaklini aniqlang va ifodalanishini tushuntiring.

Agar siz ertalab o'rmonga sayrga otlansangiz, ayrim gullar hali o'z qalpoqchalarini ochmaganini ilg'ab olasiz. Mana shu paytda ba'zi o'simliklar o'yg'onib, tong quyoshi tomon talpinadi. Ba'zilari esa uyqusini buzmagani bo'ladi. Siz ularni bir necha kun kuzatsangiz, o'zingiz uchun ajoyib kashfiyot qilasiz. Quyosh

chiqishi bilan gullar bir vaqtda ochilavermaydi. Darvoqe, odamlar buni qadim zamonlardayoq kashf etishgan. Ular gullarni kuzatib, ularning hayoti ma'lum biologik maromga bo'ysinishini anglab olganlar. Ayrim gullar o'z gulchambarini erta tongdayoq ochadi va quyosh tik ko'tarilganda yopadi, boshqalari esa kunduzi yoki kechga yaqin uyqudan turadi.

Siz gullarni sevasizmi? Eng sevgan gulingiz qaysi? Siz uning ochilishini hech kuzatganmisiz?

152-mashq. Matnni tarjima qiling. Shart ma'nosining o'zbek va rus tillarida berilishini qiyoslang.

ЦВЕТЫ-СИНОПТИКИ

Некоторые растения, словно синоптики, могут предсказывать перемену погоды. Вот, например, желтовато-белая жимолость, которая цветет с конца апреля до середины июля, рассказывает человеку: „Если подойдешь ко мне и почувствуешь сильный запах, жди дождя вечером или ночью“. А бело-розовые цветки вьюнка раскрываются между 7 и 8 часами утра, если же они закрыты — будет дождь.

Мокрица, садовое растение с белыми цветами, говорит: „Если я еще не проснулась в 9 часов — быть непогоде“. А дрёма предсказывает: „Если у моих розовых цветов летает много ночных бабочек, будет дождь“. Если же вы сломаете хвощ и на изломе будет капелька, то пойдет дождь. Вот так, с помощью растений можно узнать, какая будет погода в ближайшее время.

Adabiy o'qish

YAXSHILIK QILSANG, YAXSHILIK QAYTADI

(rivoyat)

Mansab, boylik — bularning barchasi o'tkinchi narsalardir. Qaysi bir ko'ngli shikastaga yaxshilik qilsangiz, o'sha sizni umrbod eslab yuradi. Yomonlik esa yomonlik bilan eslanadi.

Bir odam ko'chadan o'tib ketayotib, keksa kishining yo'lda qoqilib ketganini ko'ribdi. Unga hech kim e'tibor bermayotgan ekan. Shunda haligi rahmdil odam darrov o'sha qariyaga yordam beribdi. Uni uyigacha kuzatib qo'yibdi. Bu holatni ko'rib turganlar, bu qariya umr bo'yi birovga yaxshilik qilmagan, hatto, ota-onasiga

ham deyishib, qariyaga yordam bergan kishiga tanbeh berishibdi. Shunda rahmdil kishi: „Men buni bilardim, biroq otam qo‘lingdan kelsa, mening dushmanimga ham yaxshilik qil, deganlar“, — debdi.

Qariya esa bu insonning yaxshiligini ko‘rib: „Men umr bo‘yi yaxshilikni darig‘ tutgandim, jumladan, otangga ham yomonlikni ravo ko‘rgandim. Sen esa menga yordam berding. Shuncha yil yashab yomonlik yaxshilik bilan qaytishini endi ko‘rib turishim. Menga hech kim yordam bermagandi, sen esa meni uyimgacha kuzatib qo‘yding. Bo‘lmasa menga biror kor-hol bo‘lishi aniq edi. Sog‘ligim joyida emas. Meni o‘limdan saqlab qolding. Buning uchun sendan minnatdorman“, — debdi. Ana shunday qilib u umrini behuda o‘tkazganidan afsuslanibdi va bor bisotini yigitga qoldiribdi.

Bu bir rivoyat bo‘lsa-da, buning zamirida hayotiy haqiqat bor. Siz ana shu yaxshilik tushunchalarini izohlang. Hayotda kimdan qanday yaxshilik ko‘rgansiz, kimga qanday yaxshilik qilgansiz?

Topshiriq

Rivoyatni o‘qib, qanday xulosaga kelganingizni yozma bayon eting.

HARAKATNING BAJARILISHI YOKI BAJARILMASLIGINI IFODALASH

(Выражение положительности или отрицательности действия)

154-mashq. Matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan fe‘llarga e‘tibor bering. Bo‘lishsizlikning qanday vositalar bilan ifodalanayotganligini ayting.

OTA-ONA ORZUSI

(A. Qodiriydan)

O‘g‘lim, san onangning gapiga **achchig‘lanma**. Ul har narsa desa faqat Marg‘ilondan uylanganingga qarshilig‘idan **aytadir**. Ammo mendan **so‘rasang**, Marg‘ilondagi na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajh bilan **kamsita olmayman**, balki bizga quda bo‘lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli o‘g‘lim, deyman. Saning tinib-tinchishing, o‘sib-unishing uchun quvonmag‘an ota-ona sog‘ **hisoblanmaydir**. San bunga yaxshi **ishon**. Ammo bizning hozirgi ba‘zi bir ra‘ylarimiz sanga yotishib **kelmas ekan**, bunga **haqqing ham hor**, lekin ikkinchi tarafdin bizni ham haqsiz **tashlab qo‘yma**.

O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'on barcha orzu-havasimiz faqat sangagina qarab qolg'an.

Savol va topshiriq

1. Ota va o'g'il suhbatini tahlil qilib, sharqona muomala odobiga e'tibor bering.
2. Ota-onaga hurmat va farzandlik burchi haqida nimalar deya olasiz?

Grammatika

Har qanday fe'l bajariladigan va bajarilmaydigan harakatni bildiradi. Bajarilmaydigan harakatni ifodalovchi fe'llar **bo'lishsiz fe'l** deb atalib, u quyidagi grammatik shakllar bilan hosil qilinadi.

-ma affiksi: o'qi — o'qima, aytib ber — aytib berma
emas **to'liqsiz fe'li:** borgan emas, aytib bermoqchi emas.

yo'q so'zi: kelgani yo'q, eshitgani yo'q.

na bog'lovchisi: na o'qidi, na yozdi.

E s l a t m a: **-ma** affiksi qo'shma fe'l tarkibining har ikkala qismiga qo'shilsa, tasdiq ifodalanadi. Masalan:

olmay qo'ymaydi — oladi

o'qimagan emas — o'qigan

yozmagani yo'q — yozgan.

Emas to'liqsiz fe'li fe'ldan boshqa so'zlarga qo'shilib kelganda ham inkor — bo'lishsizlik ma'nosini bildiradi.

Masalan: *katta emas, yaxshi emas* kabi.

154-mashq. Nuqtalar o'rniga qavs ichida berilgan fe'llarni zarur shaklda qo'yib, maqollarni ko'chiring. Har bir maqolning mazmunini izohlang.

1. O'zingga ehtiyot (bo'lmoq), qo'shningni o'g'ri (tutmoq).
2. Egri (ozmoq), to'g'ri (o'zmoq).
3. El og'ziga elak (tutib bo'lmoq).
4. Shamol (bo'lmoq) daraxtning uchi (qimirlamoq).
5. Uzumini (emoq), bog'ini (surishtirmoq).
6. Achchiq savol (bermoq), shirin javob (kutmoq).
7. Oyni etak bilan (yopib bo'lmoq).
8. Odamning husniga (boqmoq), aqliga (boqmoq).
9. Ko'za kunda (emoq), kunida (sinmoq).
10. Yomon urug'dan yaxshi meva (kutmoq).

155-mashq. Berilgan fe'llarni namunadagi kabi 3 ta bo'lishsiz shaklga qo'yib, har biri ishtirokida gaplar tuzing.

N a m u n a : *Ko'rmog: ko'rma, ko'rgan emas, ko'rgani yo'q.
Men ko'chada hech kimni ko'rmadim.
Ko'chada hech kimni ko'rganim yo'q.
Bu odamni avval hech ko'rgan emasman.*

Suyanmoq, ma'qullamoq, tinchlanmoq, yashnamoq, ardoqlamoq.

Bel bog'lamoq, yetkazib bermoq, tajriba orttirmoq, hozirlab turmoq, rozi bo'lmoq.

156-mashq. Matn mazmunini o'zbek tilida so'zlab bering. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarning har ikki tilda ifodalanishini qiyoslang. Matndan o'zingizga xulosa chiqaring.

Цветок этот, пожалуй, из скромных скромный, не выбирает себе лучшего места, не выпячивается, не бросается в глаза, как, к примеру, ромашка, медуница. Незабудки... Имя-то какое ласковое! Заслужил. Цветок этот с пятью лепесточками. Незабудки не выгорают, не выцветают, не тускнеют на горячем солнышке лета. Свечение от цветка мягкое, чистое, доверчивое. Поглядишь — и не забудешь. В цветке этом как бы совмещены вместе и красота, и простота, и вечность. Если б (допустим на мгновение) на земле не было никаких других цветов, кроме этого, мы всё равно знали, судя по незабудкам, как прекрасны цветы.

157-mashq. Quyidagi hikmatli so'zlarni o'qing va mazmunini aytib bering. Inkor ma'nosining ifodalanishiga e'tibor bering.

1. Nonni qilmasang uvol, aslo ko'rmasan zavol.
2. Cho'ktirma hech vaqt ona ko'nglini,
Suyanchig'i bo'l, bukma belini.
3. To'g'ri odamning hech qachon oyog'i qaltiramaydi.
4. Aqlli kishisi bo'lmagan uy quyoshsiz osmonga o'xshaydi.
5. Bilimsiz kishida kasallik bo'lar,
Kasal emlanmasa, yashamas, o'lar.
6. Qanoat buloqdir — suvi olingan bilan qurimaydi, xazina-
dir — sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir — urug'i izzat va
shavkat mevasini beradi, daraxtdir — shoxi tortinchoqlik va hurmat
mevasini yetkazadi.

ESHITISH MASHQI

Alisher Navoiyning ushbu ruboiysini diqqat bilan eshiting. Fe'llardagi bo'lishsizlik shaklining ifodalanishini tushuntiring.

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltin qafas ichra gar qizil gul bitsa,
Bulbulga tikandek oshyon bo'lmas emish.

Adabiy o'qish

NASIHAHAT

E. Vohidov

Qo'lni ishga mohir etma,
Tilni gapga usta qil.
Ishni bir qilgan joyingda,
Gapni albat yuzta qil.
Boshlig'ing oldida topmoq,
Istasang sen e'tibor,
Qomating yuz turli bukkin,
So'zni ham ming tusda qil.
Jilmayib tur yonida, hech
Ochma tanqidga og'iz,
Taklifing bo'lsa o'ziga
Asta-yu ohista qil.
Tur desa tur, yot desa yot,
Chiqma zinhor izmidan
Hech fikr qilma o'zingcha,
Qilma bir ish mustaqil.
Boshlig'ing ko'nglini bil sen,
Ketma pinjidan nari,
Paytini topsang mabodo,
Birga yuzta-yuzta qil.
Bil, senga bu besh nasihat,
Eng asosiy qoida:
Qo'lni ishga mohir etma,
Tilni gapga usta qil.

Topshiriqlar

1. She'rdagi bo'lishsiz fe'llarni bo'lishli shaklga aylantiring va haqiqiy muomala odobi qanday bo'lishi kerakligini aytib bering.
2. Mustaqil o'qish uchun berilgan qismdan she'rning davomini topib o'qing va mazmunini so'zlab bering.

BAJARUVCHISI ANIQ HARAKATNI IFODALASH

(*Выражение действия конкретным субъектом*)

158-mashq. Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan fe'llarning shakli va qanday ma'no ifodalashiga e'tibor bering.

O'zbekistonni, undagi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni o'zbek xalqi o'z mehnati, aql-idroki bilan **yaratgan**. Ushbu qadriyatlar tinimsiz xatti-harakat va mehnat bilan, o'tkir aql va bilim bilan **bunyod etilgan**. O'zbekistonni qadimiy obidalar yurti **deb atashadi**.

Uning 2000—3000 yillik tarixga ega ko'hna shaharlari, o'z salobati, hashamatli bezaklari bilan barchani lol qoldirgan masjid va madrasalari jahonga mashhur. Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlariga har yili minglab sayyohlar **kelishadi**. O'zbekistonga kelgan mehmonlar ushbu shaharlarni **ko'rmay qaytmaydilar**.

Grammatika

Harakatning bajaruvchisi aniq yoki noaniq bo'lishi, shuningdek, harakat birgalikda bajarilishi yoki boshqalarga bajartirilishi mumkin. Bu fe'l nisbatlari orqali ifodalanadi. Fe'l nisbatlari harakatning subyekti bilan obyekt orasidagi munosabatni bildiradi. O'zbek tilida 5 ta nisbat bor.

Aniq nisbat obyekt va subyekti aniq bo'lgan harakatni ifodalaydi. Bunda fe'l hech qanday affiks olmaydi. Masalan: *Talabalar imtihon topshirdilar*. Birgalik nisbati harakatning birdan ortiq subyekt tomonidan birgalikda bajarilishini bildiradi va fe'l negiziga **-sh(-ish)** affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi: *Talabalar o'zaro suhbatlashishdi* (*suhbatlashmoq* fe'lidan hosil qilingan).

159-mashq. Nuqtalar o'rniga zarur nisbat qo'shimchalarini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Fe'llarning nisbati va maylini aniqlang.

Mehmonlar yana uzoq o'tir...di, musiqa va g'azallar tingla...di. Navoiy bu kech forsiyda yozgan g'azallarini o'qidi. Uni yana o'qib

bering deb qayta-qayta qista...di. Alisherning kayfiyati yaxshi edi, u murakkab muammolar aytdi. Davrada o'tirganlar muammolarning javobini aytishib, o'zlari ham muammolari bilan javob qildilar. Majlis juda qiziqarli va serfayz o'tdi.

160-mashq. Matnni o'qing. Fe'llarni o'zi bog'langan so'zlar bilan ko'chirib yozing.

MEHNATNING NONI SHIRIN

Mehnat, halollik haqida ibratli rivoyat bor. Bir bola ulg'aygach, otasi unga ishlab pul topib keltirishni buyuradi. Lekin ko'ngilchan ona „O'g'lim qo'lini qavartirib qiynalib yurmasin“ deya, eridan o'g'rincha unga pul beradi. Sezgir ota o'g'li keltirgan pulni o'tga tashlaydi. Bola beparvo, loqayd turaveradi. Bu hol yana takrorlanadi. O'g'lining uchinchi marta olib kelgan pulini o'tga otmoqchi bo'lganida, bola uning qo'lga yopishib, yondirmasligini so'raydi. Ota shundagina bu safar o'g'lining haqiqiy peshona teri bilan pul topganiga ishonadi.

Mehnat bilan topilgan pul qadri mashaqqat bilan qo'lga kiritilgan barcha narsalar singari aziz bo'ladi. Bel og'ritmasdan, jon koyitmasdan topilgan pul esa kishini odamgarchilikdan chiqaradi, halol mehnatga bo'yni yor bermaydigan, xudbin qilib qo'yadi. Shu bois „Mehnatning noni shirin“, deydilar.

161-mashq. Savollarga javob bering. Javoblaringizda yuqoridagi matn ma'lumotlaridan foydalaning.

1. Nima uchun ota o'g'li keltirgan pulni o'tga otmoqchi bo'ldi?
2. „Bel og'ritmasdan topilgan pul“ deganda siz nimani tushunasiz?
3. To'g'rilik va halollik nima?
4. Mehnat, mehnatsevarlik haqida qanday maqol va aforizmlar bilasiz?
5. Savollarga yozma javob bergan holda qissadan hissa chiqarib, matnni qayta hikoya qiling.

162-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Rus tilidagi fe'llarni o'zbekcha ekvivalentlari bilan solishtiring.

ХАШАР

Трудовому народу всегда присущи взаимная помощь и поддержка. Давно родилась на земле Узбекистана традиция

проводить хашары. В кишлаке и махалле жители вместе строили дом молодой семье, убирали улицу к празднику, сажали деревья, выполняли другую работу.

Живёт эта традиция и в наши дни. В городах, посёлках, кишлаках жители махаллей выходят на субботники, чтобы привести в порядок тротуары, арыки, разбить цветники. Каждый крестьянин, рабочий, инженер, врач, учитель, каждый студент и школьник считает большой честью для себя участвовать в хашаре.

Сейчас обычай хашара получил новую форму и большой размах. Вспомните стихийные бедствия: землетрясения в Ташкенте, Таджикистане, Армении. В такие дни все почувствовали, что такое дружба и взаимопомощь.

Mehnat haqidagi maqollarni o‘qing va ma’nosini tushunib oling!

Halol mehnat yaxshi odat, berur senga saodat.

* * *

Olamda mehnat bilan topilgan nondan shirin narsa yo‘q.

* * *

Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo‘lar chiroylik.

* * *

Mehnat qilsang yasharsan, katta-katta osharsan.

* * *

Yoshlikdagi mehnat qarilikda davlat keltirar.

* * *

Oltin o‘tda chiniqar, odam — mehnatda.

* * *

Mehnatda topishgan do‘st ajralmas.

BILIB OLING!

Navoiy viloyati eng yosh viloyat bo‘lib, respublikamizning markaziy qismida, Zarafshon daryosi havzasida joylashgan. Viloyatning hududi 110 ming 800 kv. km. Navoiy viloyatining tarkibiga 8 ta qishloq tumani va 6 ta shahar kiradi. Viloyatning markazi — Navoiy shahri.

Adabiy o‘qish

AQLLI BOG‘BON

(rivoyat)

Bir bog‘bonning uch o‘g‘li bor ekan. Lekin bolalar dangasa va ishyoqmas bo‘lib o‘sgan ekanlar. Otadan ularga meros qoladigan tanga-tillolar yo‘q ekan. Bu ketishda esa ularning ko‘p o‘tmay xor-zor bo‘lishi aniq edi. Ota umri tugayotganini bilib, farzandlari taqdiridan tashvishga tushadi. O‘ylab-o‘ylab shunday ish tutadi. Har uchala o‘g‘lini yoniga chaqiradi. „O‘g‘lonlarim, — deydi u, — mening ajalim yetganga o‘xshaydi. Ko‘zim ochiq ekan, vasiyatimni sizlarga aytib ketay. Mehnat-u mashaqqat bilan bir ko‘za oltin yig‘ganman. Uni mana shu bog‘ga, toklardan birining tagiga ko‘mganman. U sizlarniki. Biroq bu ishga ko‘p yil bo‘ldi. Harchand urinsam ham, ko‘za ko‘milgan joyni xotirlay olmadim. Uni o‘zlarinigiz izlab topinglar va o‘zaro bo‘lishib olinglar“. Ko‘p o‘tmay chol jon beribdi. Bir ko‘za tilla daragini eshitgan uch ishyoqmas uni izlashga tushib ketadilar. Bog‘ning hamma yerini kavlab chiqadilar. Sirli ko‘za chiqmaydi. Yana erinmasdan kavlashga tushadilar. Kutilgan natija esa hamon yo‘q. Shu taxlit bog‘ ichi bir necha marta ag‘dar-to‘ntar qilinadi. Yerlar qazilaverib, tuproqlari kulga aylanib ketadi hamki, oltinli ko‘za topilmaydi. Bu orada uzumzordagi toklarning eng chuqur ildizlarigacha ochib ko‘miladi va bog‘da o‘sha yili shunday hosil bitadiki, undan bir necha ko‘za to‘ldirgulik oltin oladilar, uch dangasa ota gaplarining asl ma‘nosini — oltin mehnatda ekanligini tushunib yetadilar.

Topshiriqlar

1. Matnni diqqat bilan o‘qing va asosiy fikrni aniqlang.
2. Matndan harakat-holatni bildiruvchi so‘zlarni topib, yasalishi va tuzilishini izohlang.

BAJARUVCHISI NOANIQ HARAKATNI IFODALASH

(Выражение действия неконкретным субъектом)

163-mashq. Matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan fe’llarning ma‘nosi va ifodalanishiga e‘tibor bering.

TALABALAR SAFIGA QABUL

O'zDJTuning madaniyat saroyi bayramona **bezatilgan**. Sahnaga buyuk ajdodlarimiz surati tushirilgan stendlar, turli tillarda yozilgan „Biz—O'zbekistonning kelajagimiz“ shiori **ilingan**. Birozdan so'ng bu yerda yigit-qizlarni tantanali vaziyatda „Talabalar safiga qabul qilish“ marosimi **boshlanadi**. Bu marosim universitetda har yili **o'tkaziladi**. Shu tantanada yigit-qizlarga talabalik guvohnomasi **topshiriladi**. Oliy o'quv yurti talabalaridan biri „Talabalar qasamyodi“ni o'qib **eshittiradi**.

Sizning oliygohingizda „Talabalikka qabul qilish“ bayrami qachon va qanday **o'tkaziladi**?

Grammatika

O'zbek tilida o'zlik va majhul nisbat shakllari bajaruvchisi noaniq bo'lgan harakatni ifodalaydi.

O'zlik nisbat subyektning o'ziga qaytgan harakat-holatni bildiradi, ya'ni bunda harakatning obyekti ham, subyekti ham bitta bo'ladi, asosan **-n (-in)**, shuningdek, **-l (-il)** affiksini fe'l o'zak-negiziga qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan:

Talabalar yuvindilar. (Talabalar o'zini-o'zi yuvdi.)

Majhul nisbat subyekti—bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakatni bildiradi va fe'l negiziga **-l (-il)**, ba'zan **-n (-in)** affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan:

Xat yozildi. Topshiriq bajarildi.

Bu gapda grammatik jihatdan *xat* so'zi ega, biroq u aslida to'ldiruvchi, xatni yozgan shaxs esa noma'lum.

164-mashq. Quyidagi fe'llardan nisbat shakllarini hosil qiling va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Bermoq, bajarmoq, kurashmoq, sug'ormoq, kulmoq, jo'namoq, shakllanmoq, yaratmoq, ishonmoq, suyanmoq, hayratlanmoq, kechmoq, bunyod etmoq, rioya etmoq, qaror qilmoq, ahd qilmoq, jalb etmoq, ont ichmoq.

165-mashq. Nuqtalar o'rniga nisbat qo'shimchalaridan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring, imlosiga e'tibor bering.

1. Dunyoda oqilona so'z va yaxshi nomdan boshqasi unut...adi.
2. Tarbiyasiz odam jonsiz jasadga o'xsha..di.

3. Bilim bilan saodat yo‘li och...di.
4. Tashqarida shamol kucha...di.
5. Ko‘kda miltillagan yulduzlar ko‘r...di.
6. Qandaydir ovoz eshit...di.
7. Bilimdon talabalar kuch sina...di.
8. Dugonalar uzoq suhbatla...di.

166-mashq. Matnni o‘qing. O‘zlik va majhul nisbatdagi fe’llarni aniqlab, ma’nolarini izohlang.

„O‘ZBEK“ ATAMASI TARIXI

„O‘zbek“ atamasi tarixda ilk bor XII asrda Rashiddinning „Mo‘g‘ullar tarixi“ asarida atoqli ot ma’nosida tilga olinadi. O‘zbek degan so‘zning „o‘ziga bek“, „otliq“, „qo‘shin“, „to‘g‘ri“, „insofli“, „saxiy“, „diltortar“ kabi ma’nolari mavjud. O‘zbeklarning mustaqil elat bo‘lib tanilishi XI—XII asrlarga bog‘liq. Biroq bu elat o‘sha davrda „o‘zbek“ deb nomlanmagan. Bu elatning dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi qismi „sartlar“, chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi qismi esa „turklar“ deb atalgan. „O‘zbek“ so‘zining millat atamasi shaklida keng qo‘llanishi XVI asrda Shayboniyxon boshchiligidagi qipchoq o‘zbeklarining O‘rta Osiyoga ommaviy ko‘chib kelishi bilan bog‘liqdir. Shuning uchun ba’zi tilshunos olimlar „o‘zbek“ so‘zining yuzaga kelishi XVI asrga to‘g‘ri keladi deb hisoblaydilar.

Topshiriqlar

1. Matnni diqqat bilan o‘qing va so‘zlab bering.
2. Matn bo‘yicha savollar tuzing va ularga yozma javob bering.
3. Fe’llarning nisbatini aniqlang va obyekt yoki subyektini ko‘rsating.
4. O‘zbeklar haqida yozilgan qaysi asarlarni bilishingizni aying.

167-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring va so‘zlab bering. Nisbat shakllarining har ikki tilda ifodalanishini qiyoslang.

ШЕДЕВРЫ САМАРКАНДА

Особую страницу в летопись культуры народов Востока вносят архитектурные памятники Самарканда. До наших дней в Самарканде сохранились редчайшие по своей форме и изумительные по красоте памятники средневекового зодчества. Среди выдающихся многочисленных архитек-

турных памятников особое восхищение вызывают величественная мечеть Биби-Ханым, искусно отделанный ансамбль Шахи-Зинда и неповторимая по красоте площадь Регистан, состоящая из трех медресе: Улугбек, Шердор, Тилла-Кари. Регистан не только музей архитектуры, но и центральная площадь города. Здесь проводятся смотры национального искусства, выступления прославленных народных ансамблей.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonda qanday me'morchilik obidalari bor?
2. O'zbekistonning qaysi shaharlarida bo'lgansiz?
3. O'z shahringiz, undagi me'moriy obidalar haqida hikoya qilib bering.

YODDA TUTING

Majlis bayonnomasi va bayonnomadan ko'chirma rasmiy ish qog'ozi bo'lib, unda yig'ilishda ko'rilgan masalalar va ular yuzasidan qabul qilingan qarorlar aks ettiriladi. Bayonnomalar quyidagi qismlardan iborat bo'ladi:

1. Qatnashuvchilar
2. Kun tartibi
3. Eshitildi
4. Qaror qilindi

168-mashq. Quyidagi majlis bayonining ko'chirmasini o'qing. Shaxssiz gaplarni topib, kesimi qanday ifodalanishini aniqlang.

O'zDJTU rus filologiyasi fakultetining 14-guruhi talabalarining 2004-yil 20-noyabr kuni o'tkazgan 4-yig'ilishi qaroridan

KO'CHIRMA

Yig'ilish raisi — guruh sardori B. Aliyev

Kotibi — G. Mavlonova

Qatnashdilar — guruh talabari va guruh rahbari O. Karimova

KUN TARTIBI:

1. Davomat va intizom masalasi.

ESHITILDI:

1. Guruh sardori V. Aliyev soʻzga chiqib, talabalardan Kim Oleg va Petrova Yekaterinalarning muntazam dars qoldirishi tufayli guruhning davomat koʻrsatkichi pasayib ketayotganligi va dekanatdan ogohlantirish berilganligi haqida gapirdi.

2. Guruh rahbari O. Karimova soʻzga chiqib, Kim Oleg va Petrova Yekaterinaga qattiq ogohlantirish berish taklifini ilgari surdi. Muhokamaga chiqqan talabalar ham buni tasdiqladilar.

QAROR QILINDI:

1. Muntazam dars qoldiruvchi va darslarga kechikib keluvchi Kim Oleg va Petrova Yekaterinaga qattiq ogohlantirish eʼlon qilinsin.

Yigʻilish raisi:

B. Aliyev

Kotibi:

G. Mavlonova

169-mashq. Oʻzingiz navbatdagi guruh yigʻilishi qaroridan koʻchirma yozing.

Adabiy oʻqish

OʻZBEKISTON JAHONGA YUZ TUTMOQDA

Oʻzbekistonning mustaqil respublika boʻlganiga koʻp vaqt boʻlgani yoʻq. Shu oʻtgan qisqa tarixiy davrda respublikani suveren davlat sifatida qaror toptirish yuzasidan ulkan ishlar amalga oshirildi. Hozir Oʻzbekistonni 165 ta davlat tan olgan. Dunyodagi 120 dan ortiq mamlakat bilan rasmiy diplomatik munosabatlar oʻrnatilgan. Toshkentda 35 ta mamlakat oʻz elchixonalarini ochgan.

Oʻzbekiston 1991-yil 2-martda Birlashgan Millatlar Tashkiloti aʼzoligiga qabul qilindi.

Shuningdek, Oʻzbekiston bir qator yetakchi xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning ham toʻla huquqli aʼzovidir. Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlari bilan oʻzaro munosabatlarni yanada yaxshilashga intilish Oʻzbekiston tashqi siyosatining muhim yoʻnalishi hisoblanadi. Oʻzbekiston rahbariyati Osiyo, Yevropa va Tinch okeani mamlakatlarining koʻpchiligida rasmiy xizmat safarida boʻlib, oʻzaro hamkorlik toʻgʻrisida bitim tuzdilar. Janubiy Koreyaning DAEWOO nomi bilan mashhur boʻlgan korporatsiyasi

tomonidan Asakada qurilgan avtomobil zavodi ana shu hamkorlikning samarasidir.

Respublikamiz milliy mustaqillikka erishgach, o'z iqtisodiyotini to'g'ri izga solish, mamlakatni qishloq xo'jaligi mamlakatidan sanoati rivojlangan davlatga aylantirish yuzasidan o'ziga xos dasturi asosida ish olib bormoqda. Bozor iqtisodiyotiga o'tish, albatta, ayrim qiyinchiliklarga olib keladi. Ammo xalqimiz mehnatkash, taraqqiyotga intiluvchan xalq va bu qiyinchiliklarni yengishga qodir.

Biz yashayotgan zaminda tarixda ulug' allomalar, sarkardalar yashab o'tganlar. Biz Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'beklar avlodimiz va kelajakda o'zimiz orzu qilgan rivojlangan davlatni barpo qilamiz. Shu bois farzandlarimizni kelajakka ishonch bilan qaraydigan, mustaqil fikrlay oladigan, ilm va fan cho'qqilarini egallashga intiladigan qilib tarbiyalash bizning hozirgi kundagi eng asosiy vazifalarimizdan biridir.

Savol va topshiriqlar

1. Matndan aniq, o'zlik va majhul nisbatdagi fe'llarni topib, uch ustunga bo'lib yozing.
2. O'zbekistonning tarixi, buguni va ertasi haqidagi o'z tasavvuringizni bayon eting.
3. Avlodlarimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalar haqida nimalarni bilasiz? Shulardan biri haqida so'zlab bering.
4. Siz Vatanimizning taraqqiyotiga o'z hissangizni qanday qilib qo'shmoqchisiz?

O'ZGALARGA BAJARTIRILGAN HARAKATNI IFODALASH

(Выражение действия выполненного другими лицами)

170-mashq. Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan fe'llarning nisbatini va ifodalanishini aniqlang.

MIRZO ULUG'BEK

Samarqandda muttasil qirq yil hukmronlik qilgan Ulug'bek zamonida talaygina yangi binolar **qad ko'tardi**. Ammo bobosi asosan machit, maqbaralar **qurdirgan bo'lsa**, Ulug'bek fan saroylari qurdirish bilan shuhrat topdi. U harbiy shon-shavkat ketidan quvmadi. Ulug'bekni ko'proq matematika va astronomiya **qiziqtirardi**. Bu fanlar sohasida u beqiyos yuksaklikka **ko'tarildi**, osmon

sayyorolari harakatini sharhladi va astronomik jadval **yaratib**, butun jahonga **dong taratdi**. O'zi kabi fanga sodiq do'stlari bilan birgalikda osmon sayyoralari kuzatadigan asboblar **yaratdi**. Kishilarda ilmu ma'rifatga muhabbat uyg'otishga **intildi**. Qo'l ostidagi shaharlarda maktab va madrasalar **qurdirdi**.

Grammatika

Orttirma nisbat harakat boshqa bir subyektning ta'siri natijasida sodir etilganligini bildiradi. Bunda harakatning haqiqiy bajaruvchisi gapda obyekt bo'lib, yordamchi subyekt esa ega vazifasida keladi. Masalan: *O'qituvchi talabalarga topshiriqni tushuntirdi*.

Orttirma nisbat fe'llarning o'zak — negiziga **-dir (-tir)**, **-giz (-kiz, -qiz, -g'iz)**, **-gaz (-kaz, -qaz, -g'az)**, **-ir (-iz)**, **-sat, -t** affikslarini qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan: *kestirmoq, turg'izmoq, kirgizmoq, tutqizmoq, ketkizmoq, ko'rgazmoq, o'tqazmoq, yurg'azmoq, ichirmoq, ko'rsatmoq, uxlatmoq* kabilar.

Eslatma: **-giz, -gaz, -g'az** affikslari jarangli tovushlardan, **-tir, -kiz, -qiz, kaz, -qaz** affikslari esa jarangsiz tovushlardan keyin qo'shiladi.

171-mashq. Quyidagi o'zakkodosh fe'l shakllari orasidagi farqni tushuntiring va yozilishiga e'tibor bering.

Yasadi, yasandi, yasaldi, yasashdi, yasatdi, yasattirdi;
Yutdi, yutishdi, yutqizishdi, yuttirdi, yutildi;
Ko'rildi, ko'rishdi, ko'rsatdi, ko'rindi, ko'rди, ko'rgazdi;
Kiydi, kiygizdi, kiyindi, kiyildi, kiyishdi, kiyirdi;
So'radi, so'ratdi, so'rashdi, so'raldi, so'rattirdi.

172-mashq. Gaplarni ko'chiring. Fe'llarning qaysi nisbatda ekanligini aniqlang. Har bir nisbatdagi fe'lning ma'nosini izohlang.

1. Baxilni saxiylik bilan uyaltir.
2. Ilmli bo'l, bilim orttir.
3. Yoshlik va sog'liqning qadriga yo'qotilgandan keyin yetiladi.
4. Inson doimo o'zini qurshab turgan olamni bilishga intiladi.
5. Bir kalima shirin so'z qilichni qinga kiritar.
6. Har qanday minora ham yerdan ko'tariladi.

173-mashq. Maqollarni o‘qing. Ortirma nisbatdagi fe’llarni toping, yasalishini tushuntiring. Maqollarning ma’nosini izohlang.

1. Aql va mehnat insonni o‘stirib, balog‘atga yetkazadi.
2. Mehnat — tanga quvvat, kishiga shuhrat keltiradi.
3. Tirishqoqlik mehnatni yengillashtiradi.
4. Yaxshi so‘z temir darvozalarni ochdirar.
5. Farovonlik istasang, baxtli bo‘lganingda ham yor-do‘stlar orttir.

174-mashq. Matnni o‘qing va o‘zbek tiliga o‘giring. Fe’l nisbatlarining rus va o‘zbek tillarida berilishini qiyoslang.

ВРЕМЯ ДОРОЖЕ ДЕНЕГ

Потерянный гривенник можно заработать снова, а вот упущенная минута исчезнет навсегда. И нет на свете ни сил, ни средств, способных вернуть самое крошечное мгновение.

Минута! Чего стоит эта шестидесятая доля часа? Двадцать вздохов? Семьдесят два удара сердца?

Сколько тебе надо времени, чтобы прочесть одну страницу? Две-две с половиной минуты. Значит, за пять минут ты можешь прочесть две страницы. А трудно ли сберечь пять, всего пять минут в день? Совсем не трудно. Но если это время выразить в страницах, которые можно прочесть за год, то выйдет семьсот тридцать страниц! Иными словами — три книги.

Подумай, пожалуйста, насколько же можно стать образованнее, прочитав сто пятьдесят — двести „лишних“ книжек в жизни. И только за счёт такой пустяковой экономии времени — пять минут в день.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Bo‘lishsiz fe’l ishtirok etgan gapni aniqlang.

- A. Otaqo‘zi bog‘da ziyofat berdi.
- B. Hurriyat xola bu tushni hech kimga aytmedi.
- C. Majlis ahli uni maqtadi.
- D. Bo‘lgan voqeani aytib berdi.

2. Orttirma nisbatdagi fe'llar qatorini aniqlang.

- A. o'stirmoq, yuvinmoq, surkalmoq
- B. yurgizmoq, uqtirmoq, terilmoq
- C. ko'paytirmoq, qaytarmoq, ketkizmoq
- D. uxlatmoq, bahslashmoq, qarashmoq

3. O'zlik nisbatidagi fe'l qo'llangan gapni aniqlang.

- A. Vazifasidan ozod etildi.
- B. Mix qoqildi.
- C. Kiyim-kechak keltirildi.
- D. Kelinchak yasandi.

4. Buyruq-istak maylidagi fe'llar qatorini aniqlang.

- A. boray, o'qisam, keldim
- B. boringiz, o'qiy, aytsinlar
- C. borsin, yuring, yala
- D. gapirsam, yig'ladi, bajarsa

5. Hozirgi zamon fe'llari berilgan qatorni aniqlang.

- A. o'qiyotir, aytmoqchi edi, so'zladi
- B. borayotirman, yozmoqdaman, bajaryapman
- C. yozmoqchi edi, bajardi, aytmoqda
- D. tuzmoqda, rasm soldi, kuladi

6. Qaysi javobda bo'lishsiz fe'l tasdiq ma'nosini ifodalagan?

- A. Muzaffar, qishloqqa yo'li tushsa, xolasini ko'rmay qaytmaydi.
- B. Mashrab kulmaydi, kulolmaydi.
- C. Bu haqiqatni u hazm qila olmadi.
- D. Davrim keldi, o'ynayman.

7. I tuslanishdagi fe'llar berilgan qatorni aniqlang.

- A. yozdi, gapirayotir, bajarmoqchi
- B. tuzayotir, uchrashamiz, kurashmoqda
- C. bormoqchi edi, borganman, o'qir edi
- D. uxlayapti, aytmoqchi edi, tushayapti

8. II tuslanishdagi fe'llar berilgan qatorni aniqlang.

- A. o'qiyapti, aniqlagan, olmoqchi
- B. ko'rsatmoqda, yodlayotir, ko'rayapti
- C. mudramoqda, kezman, yodlamoqchi
- D. bormagan, chopayotir, o'rgatar

9. III tuslanishdagi fe'llar berilgan qatorni aniqlang.

- A. so'ragan, borilmoqchi, qiynalmoqda
- B. qaytsin, shoshilaylik, o'tkaz
- C. pishirmoqchi, sug'oryapti, to'qishdi
- D. ekmoqchi, kiyinar, borajak

Adabiy o'qish

VAQTING KETDI — BAXTING KETDI

Bir donishmanddan: „Siz umringizda hech xato qilganmisiz?“ deb so'radilar. „Qilganman, — debdi donishmand. — Uch marta xazinamni yo'qotganman. Avval ne mashaqqat bilan to'plagan boyligimni yo'qotdim. Lekin bunda men aybdor emasdim, halol mehnat qilib, yana boylik orttirdim. So'ng do'stimni yo'qotdim. U haqiqiy do'st emas ekan, boshimga tashvish tushganda tashlab ketdi, do'stligimizga xiyonat qildi. Modomiki, senga xiyonat qilgan ekan, u haqiqiy do'st bo'la olmaydi, deb o'zimni yupatdim. Keyin boshqa chinakam do'st topdim. Ammo bu orada shunday bir xazinamni yo'qotdimki, buning uchun o'zimni hech kechira olmayman. Men uni o'z qo'lim bilan yo'qotib qo'ydim. Bu bekor o'tgan kunlarim, bekor kechgan oylarim, bekor o'tgan yillarim. Mana shu xazinani endi hech qachon topolmayman. Agar yangidan tug'ilganimda edi, o'sha o'tgan damlarimni ham foydali ishlarga — o'qishga, mehnatga sarflagan bo'lardim...“

Qissadan hissa shuki,...

Topshiriqlar

1. Matnni diqqat bilan o'qing.
2. Matndagi asosiy fikrni toping va o'z munosabatingizni bildiring.
3. Matn mazmunidan foydalangan holda „Vaqt oltindan ham qimmat, dur-u gavhardan ham a'lo“ mavzusida matn tuzing. Unda vaqtni qadrlash, undan unumli foydalanish to'g'risida o'z fikringizni bayon eting.
4. Matnni xulosalang. Siz xatoga yo'l qo'rganmisiz?

OBJEKTNI IFODALASH

(Выражение объекта)

175-mashq. Gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga savol qo'ying va qaysi so'z turkumi bilan ifodalanayotganini hamda gapdagi vazifasini aniqlang.

Namuna: *Qarindoshingda qayg'u bo'lmasin.* (Kimda? Ot bilan ifodalangan to'ldiruvchi)

Yaxshidan ot qolar, yomondan dod. (Kimdan? Sifat bilan ifodalangan to'ldiruvchi)

1. **Beshni** o'nga qo'shsak, o'n besh bo'ladi. 2. **O'zingda** ayb ko'p. 3. **O'zingda** bo'lsa, kungina yarar. 4. **O'zingni** er bilsang, **o'zgani** sher bil. 5. **Bo'linganni** bo'ri yer. 6. **Ko'pdan** quyon qochib qutulmas. 7. **Qish faslini** kutadi dalalar, maydonlar. 8. **Og'zi bo'shga** ishonib bo'lmaydi. 9. Odam **po'latdan** qattiq, **guldani** nozik. 10. **Orzuga** ayb yo'q.

Grammatika

Harakat yo'nalgan shaxs yoki predmet obyekt deb atalib, grammatik jihatdan u to'ldiruvchi yoki hol bo'lishi mumkin. To'ldiruvchi gapning bosh bo'laklaridan keyingi asosiy bo'lak hisoblanadi. To'ldiruvchi har doim kesimga bog'lanadi. Masalan:

O'qituvchi talabalarga topshiriq berdi.

Biz kutubxonadan kerakli kitoblarni oldik.

To'ldiruvchi tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari qo'shimchalari yoki ko'makchi so'zlarni olib keladi. Ular ba'zan bir-biriga sinonim bo'lib ham qo'llanadi. Qiyoslang:

<i>mavzuni so'zlab berdi</i>	<i>mavzu haqida so'zlab berdi</i>
<i>ukamga oldim</i>	<i>ukam uchun oldim</i>
<i>telefon<u>da</u> gaplashdi</i>	<i>telefon <u>orqali</u> gaplashdi</i>

176-mashq. Savollar o'rniga obyektini ifodalovchi so'zlarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Odamning yuzi (nimadan?) issiq. 2. Fakultetimiz dekani (kimlarni?) tabrikladi. 3. Olimjon so'rining atrofidagi xilma-xil

(nimalardan?) chiroyli (nimani?) yasadi. 4. (Kim bilan?) (nima to'g'risida?) so'zlashdik. 5. Men kecha ko'chada (kimni?) ko'rdim, u (kimga?) salom aytib yubordi. 6. O'qituvchimiz (kimdan?) kelishiklarning (nimalarini?) so'radi. 7. Qushlar juda foydali, chunki ular zararli (nimalarni?) yeydilar. 8. Biz (nimaga?) tayyorlanish uchun (kimnikiga?) yig'ildik.

Kelishik shakllarini eslang va yodda tuting!

Bosh kelishik —	<i>kim? nima? qayer?</i>
Qaratqich kelishigi -ning	<i>kimning? nimaning? qayerning?</i>
Tushum kelishigi -ni	<i>kimni? nimani? qayerni?</i>
Jo'nalish kelishigi -ga	<i>kimga? nimaga? qayerga?</i>
	<i>qachonga?</i>
O'rin-payt kelishigi -da	<i>kimda? nimada? qayerda?</i>
	<i>qachon?</i>
Chiqish kelishik -dan	<i>kimdan? nimadan? qayerdan?</i>
	<i>qachondan?</i>

Ot, olmosh va otlashgan so'zlarning kelishik qo'shimchalarini olib o'zgarishi turlanish deyiladi.

177-mashq. Nuqtalar o'rniga zarur kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilarni qo'yib matnni ko'chiring.

YOSH TABIATSHUNOSLAR

Men yosh tabiatshunoslar to'garagi... qatnashaman. Yakshanba kuni o'rtoqlarim... to'garakka bordim. To'garak rahbari bu mashg'ulot... atirgullarning navlari... suhbat o'tkazdi. Men gullar... sevaman. Hovlimizga har xil gullar... ekanman. Ular... qanday parvarishlash... o'qituvchimiz... so'rab turaman. Biz bu to'garak... daraxtlar va gullar... ekish, parvarishlash... o'rganamiz. O'qituvchimiz yer... mehr qo'yish to'g'risida gapirib, biz... tabiat... asrash... o'rgatadilar. Tabiat..., Vatanimiz... asrash har birimiz... burchimizdir.

YODDA TUTING!

Tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklarini olgan so'z faqat kimni? nimani? kimga? nimaga?

kimda? nimada? kimdan? nimadan? so'roqlariga javob bo'lgandagina to'ldiruvchi bo'lib keladi. Masalan:
Men kimni ko'rib qoldim? — Men do'stimni ko'rib qoldim.
O'qituvchi nimani tushuntiryapti? — O'qituvchi mavzuni tushuntiryapti.
Lola nimani kimga berdi? — Lola daftarini o'rtog'iga berdi.
Biz kim uchun sovg'a oldik? — Biz buvimiz uchun sovg'a oldik.
Ular nima haqida so'rashdi? — Ular ob-havo haqida so'rashdi.

178-mashq. Nuqtalar o'rniga mos kelishik qo'shimchalarini qo'yib maqollarni ko'chiring. Har bir maqolning ma'nosini izohlang.

Oltin o't..., odam mehnat... bilinadi. Katta... hurmat... bo'l, kichik... izzat... . Aql yosh... emas, bosh... . Mehnat... qo'rqma, minnat... qo'rq. O'roq... yo'q, mashoq... yo'q, xirmon... hozir. Ko'k... boqma, ko'p... boq. Ko'rpang... qarab oyoq uzat. Qolgan ish... qor yog'ar. Do'st bosh... kulfat tushgan... bilinadi. Ko'rgan... eshitgan yengibdi.

YODDA TUTING!

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **g**, **k** harflari bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda **-ka** shaklida, **q** harfi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda esa **-qa** shaklida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. O'rin-payt va chiqish kelishigi qo'shimchalari esa **-ta**, **-tan** deb talaffuz qilinsa-da, imlo qoidaga asosan, **-da**, **-dan** shaklida yoziladi.

Aytilishi

elakka

o'rtoqqa

ishka

o'tta

mehnattan

Yozilishi

elakka

o'rtoqqa

ishga

o'tda

mehnatdan

179-mashq. O'qing. Matndan obyektini ifodalovchi so'zlarni topib, ifodalanishi va grammatik vositalarini ko'rsating. Matndagi fikrni davom ettiring.

Inson o‘zining odobi, ilmi bilan yoqimli bo‘lib, mehnati bilan sharaflanadi, hurmat ko‘radi. Inson aslida yaxshilig–u savob ishga, ezgulikka, halollikka tashna bo‘lib yashaydi, o‘zgalardan ko‘radigan mehr-oqibatga halol mehnati tufayli erishadi... .

180-mashq. Yuqoridagi matnni yana bir bor diqqat bilan o‘qing. Undagi fe’llarga mos savollar va javoblar topib, obyektli birikmalar tuzing va daftaringizga yozing.

181-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. Obyektli birikmalarning o‘zbek va rus tillarida ifodalanishini qiyoslang.

Мать мужает вместе с детьми. Вырастают дети и выбирают себе дорогу, но дети никогда не идут по проторенным дорогам отцов, а продолжают их или ищут каждый свою дорогу в жизни. Она остаётся одна на перекрёстке, откуда расходятся пути её детей. Для материнского сердца каждый из её детей всегда остаётся ребёнком, даже если у этого ребёнка есть уже свои дети и блестит седина на висках. Каждая мать всегда найдёт для своих детей добрые слова поддержки в трудную минуту и всегда будет радоваться от всего сердца их успехам в жизни.

Поэтому мать — это самый близкий и дорогой человек для каждого из нас.

182-mashq. Ona haqidagi ushbu hikmatli so‘zlarni o‘qing, mazmunini ona tilingizda tushuntiring. Obyektli birikmalarni toping.

Onangdan xabar ol, bo‘lsang hamki yiroqda,
Ko‘zlari termulib qiynalmasin firoqda.

Xam qilmaylik onalarning boshini,
Dushmanlar ko‘rmasin ko‘zda yoshini.

Farzandlar kamolini o‘ylaydi ona,
Hurmat bilan biz bo‘laylik parvona.

Nozik bo‘lar ona qalbi guldan ham
O‘ylamasdan bermaylik unga alam.

Onalarni ko‘tarsak arzigay boshga,
Yomon farzandning boshi tegadi toshga.

Zinhor yoshlatmagin onaning ko‘zin,
Eshitmoqqa zor bo‘lasan keyin birgina so‘zin.

ESHITISH MASHQI

„Onajon“ she'rini diqqat bilan eshiting. She'r mazmuni, uning muallifi va ijrochisi haqida so'zlab bering. So'ngra „Mening onajonim“ mavzusida uy inshosi yozing.

ONA

A. Oripov

Ko'kda yulduz uchsa nogahon,
Bitdi, derlar qaysi bir taqdir.
Bunday g'amni ko'tarmak oson,
Bu ehtimol, bizlar haqdadir.
Ba'zi tunlar ko'kka tikib ko'z,
Eslab deyman onamni shu on:
Ona ketsa, yulduz-ku yulduz
Qulab tushsa arziydi osmon.

Adabiy o'qish

ONAGA MEHR

To'lqin

Iyun oylari edi. Kun issiq. Hamma o'zini soya-salqin joyga uradi. Men ham ishdan qaytar ekanman, Kaykovus suvi bo'yidagi otaxonlar choyxonasida bir choynak ko'k choy ichib ketay, deb so'lim va salqin xiyobonga yo'l oldim. Kech bo'lib qolgan bo'lsa-da, issiq hali-beri qaytadiganga o'xshamasdi. Bir choynak ko'k choyni ko'tarib, chekkadagi so'riga qarab yurdim. Muzdek havodan to'yib-to'yib simirib, choynakdagi choyni uch bor qaytarib qo'ydim. Hali bir piyola choy ichmagan ham edimki, besh-olti qadam narida bir yigit onasini qo'lidan tutib kelayotganiga ko'zim tushib qoldi. Yigit kun issiq bo'lsa-da, yangi oqish kastum kiygan edi. Nazarimda u tuzukroq joyda ishlasa kerak, o'zini sipo tutardi. Ona-bola gapini chala-chulpa eshitib, ularga tikilib qoldim:

— Yuravering, onajon! Hu, chekkadagi so'rida o'tirib, choy ichamiz! — dedi yigit.

— Yo'q, bolajonginam! Sen choyingni ichib chiqaver, men bir chekkada o'tirib, kutib turaman! — javob berdi ona to'xtab, yerga cho'qqayib o'tirarkan.

Yigit gangib qoldi. Choyxonaga kirib choy ichishni istamagan onasini har qancha intilmasin, ko'ndirishga ko'zi yetmadi, shekilli, yangi kastumini shart yechdi-da, yo'lka chetidagi suvsizlikdan sarg'ayib ketgan maysa ustiga to'shadi. Ona esa:

— Voy nima qilyapsan? Qo'y, unday qilma! — deganiga qaramay, yigit onasini yerga to'shalgan kastumiga majburan o'tqazib qo'ydi.

— Men hozir choy olib kelaman. Siz mana shu yerda o'tirib, dam olib turing. Yigit tez-tez yurib choyxona ichiga kirib ketdi. Bu paytda ona kastum ustidan turdi, uni avaylab qo'liga oldi, changlarini qoqdi-da, qovjiroq o't ustiga dastro'molchasini yozib o'tirdi. O'g'lining kastumini esa ulkan bir boylik kabi tizzasiga avaylab qo'ydi.

Patnisda qand-qurs, issiq non va ikki choynak choy ko'tarib chiqqan yigit onasining qilgan ishini ko'rdi-da, indamay qo'ya qoldi.

Men hayrat va hayajon bilan ularga boqib, ko'k choyni ho'plardim. Birgina ona va bolaning ulkan quyoshday mehri meni batamom sehrlab qo'ygandi. Yigit onasi uchun hozir butun dunyo boyliklarini ham to'kib tashlashga tayyor edi...

Savol va topshiriqlar

1. Sharq xalqlarida ota, ona va farzand o'rtasidagi munosabat qanday?
2. „Jannat onalar oyog'i ostidadur“ hadisining ma'nosini tushuntirib bering.
3. Siz onangizga o'z hurmatingizni qanday bildirasiz?

183-mashq. Matnni o'qing. Avval vositasiz to'ldiruvchilarni, so'ngra vositali to'ldiruvchilarni o'zi bog'langan so'zlar bilan birga ko'chirib yozing.

INSON ILM BILAN CHAROG'ON

Yer quyosh bilan, inson ilm bilan charog'on. Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdir. Ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko'rsatadi, yuksak cho'qqilar sari yetaklaydi. Ilimsiz inson mevasiz daraxtga o'xshaydi. Ilmning foydasi shu qadar ko'pki, ta'riflagan bilan ado qilish mumkin emas. Ilm bizni jaholat qorong'uligidan qutqaradi, zehnimizni, fikrimizni qilich singari o'tkir qiladi. Olamdagi barcha yaxshi odatlar bilimdonlar tufayli paydo bo'lgan, shuning uchun bilimdonlar doimo hurmat va e'tiborda bo'ladi.

Grammatika

O'zbek tilida to'ldiruvchilar 2 xil bo'ladi: vositasiz va vositali to'ldiruvchilar.

Vositasiz to'ldiruvchilar harakatning obyektga to'g'ridan-to'g'ri, bevosita, to'liq o'tganini bildiradi va tushum kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi. Masalan: *choy ichmoq, olmani termoq.*

Vositali to'ldiruvchilar harakatning obyektga biror vosita yordamida va qisman o'tganini bildiradi. Bunday to'ldiruvchilar o'rin-payt, jo'nalish va chiqish kelishiklari qo'shimchalari va ko'makchilar bilan ifodalandi. Masalan: *Choyni qand bilan ichmoq, Olmani savatga joylamoq* kabi.

184-mashq. Matnni o'qing. Gapdagi ajratib ko'rsatilgan bo'laklarning ifodalanishiga e'tibor bering.

Bilimsiz odam ko'zi ko'r **kishiga** o'xshaydi. Uning qo'lidan yetaklab yo'l ko'rsatish, ya'ni **bilimga** chorlash shart. O'quv-idrok zulmat tunidagi mash'aldir. Bilim **kishini** shu **zulmatdan** ozod qiladi.

Bilim — boylik. Ammo uning boshqa **boyliklardan** farqi bor. Har qanday boylikdan bir zumda ayrilib qolish mumkin. Biroq **bilimni** hech kim tortib ololmaydi. Aksincha, u qancha ko'p ishlatilsa, shuncha ko'payib boraveradigan boylikdir.

185-mashq. Nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilarni qo'yib, gaplarni ko'chiring. To'ldiruvchilarning turlarini ko'rsating.

1. Chol katta kosa... to'ldirib mastava quydi. 2. Yaxshi yaxshi... yondoshtirar, yomon yo'l... adashtirar. 3. Dadam mehribon odamlar ... suhbatlashish... zavqlanar edilar. 4. Omon maktub... xolasi... berib, ko'chaga chiqib ketdi. 5. Mahmudov odamlar ... xayrlashdi. 6. Gul... sevgan, tikan... ham sevadi. 7. Ahmad ikkovlari zargar... shogird tushganlar.

Ushbu grammatik shakllarni eslang va yodda tuting!

To'ldiruvchi turlar	So'roqlar	Ifodalanishi
Vositasiz to'ldiruvchi	Kimni? Nimani?	- ni (tushum kelishigi) - in (eskirgan shakl)
Vositali to'ldiruvchi	Kimga? Nimaga? Kimda? Nimada?	jo'nalish kelishigidagi so'zlar o'rin-payt kelishigidagi so'zlar

	Kimdan? Nimadan? Kim bilan? Nima bilan? Kim haqida? Nima to'g'risida? Kim uchun? Nima uchun?	chiqish kelishigidagi so'zlar ko'makchilar vositasida
--	--	--

186-mashq. Matni o'qing. Gaplardan obyektli birikmalarni ajrating. To'ldiruvchilarning kesimga qanday vositalar (kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilar) yordamida bog'langanini ko'rsating.

VATANNI SEVMOQLIK IYMONDANDIR

Vatanni sevmoqlik iymondandir. O'z vataniga bo'lgan muhabbat o'zganing vatanini kamsitishga sabab bo'lmasligi kerak. O'z vatanini sevmoqlik har bir shaxsning muqaddas burchidir. Haqiqiy vatanparvar ona-Vatanning ravnaqi, obodligi va obro'yi uchun butun imkoniyatini ishga solib harakat qiladi. Dunyoda yashagan har bir kishining eng aziz beshta narsasi bordir. Birinchisi joni, keyingilari dini, moli, oilasi, ona-Vatanidir.

187-mashq. Quyida berilgan maqollarni mazmunan tugallang va to'ldiruvchining qanday ifodalanayotganini izohlang.

1. O'zingni er bilsang,
2. Har yerni qilma orzu,
3. Sog'lom tanda
4. Sog'liq qadrini
5. Tabib tabib emas,
6. Yaxshi odam yurt tuzar,

188-mashq. Matni diqqat bilan o'qing. To'ldiruvchilarni topib, ifodalanishini tushuntiring.

Inson — noyob, aql va ehtirosga to'liq jonzot. Har bir odam dunyoga kelib takrorlanmas taqdir, takrorlanmas yo'l bilan yashaydi. Inson bolasi kurashlar, to'qnashuvlar, yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurashlar ichida voyaga yetadi. Har bir inson yaxshi yashashga, yaratishga, bugundan ertaga yaxshi hayot qoldirishga intilib yashaydi. Insondagi ana shu ulug' bunyodkorlik, yaratuvchanlik uni boshqa jonzotlardan ajratib turadi. Ammo faqat

bugungi kuni bilan yashovchi, o‘z qorninigina o‘ylovchi ayrim xudbin insonlar ham yo‘q emas. Aslida esa inson ovqat yeyish uchun yashamaydi, balki yashash uchun ovqat eydi. Buni hech qachon unutmang.

Topshiriq

Matn mazmunini so‘zlab bering va asosiy fikrni ifodalagan gapni aniqlang.

YODDA TUTING!

Bildirgi yoki bildirishnoma xabar berish to‘g‘risida yoziladigan rasmiy ish qog‘ozi bo‘lib, eng qadimiy hujjat namunalaridan biridir. XI asrda yashab, ijod etgan turk tilshunos olimi Mahmud Koshg‘ariyning „Devonu lug‘otit turk“ asarida u „Bildirgi“ nomi bilan qayd qilib o‘tilgan. Ushbu hujjat ta‘tildan qaytish, ishga tushish kabi holatlarda yoziladi.

189-mashq. „Bildirishnoma“ namunasini o‘qing. Ushbu rasmiy ish qog‘ozining zaruriy qismlari va ularda ishlatiladigan nutqiy konstruksiyalarni bilib oling, unda qo‘llangan kelishikli va ko‘makchili konstruksiyalarni ajratib chiqing.

Kimga?
Kimdan?

Bildirishnoma

Men ... ta‘tildan qaytib keldim va (sana) dan ... kirishganligimni ma‘lum qilaman.

Nuqtalar o‘rniga: *ishga tushganligimni, xizmat vazifamni bajarishga kirishganimni, o‘quv ta‘tildan qaytganligimni, xizmat safaridan qaytganligimni.*

Topshiriq

O‘zingiz ham shu namuna asosida bildirgi yozing.

KITOBFURUSH AVAZBEK

Samarqand shahrida bir kitobfurush yashar ekan. U qayerda noyob kitob borligini eshitib qolsa, uni qidirib topib Samarqandga olib kelar, Samarqanddan kitob olib chiqib ketuvchilar yo'lini to'sar ekan. Kunlardan bir kuni uzoq bir o'lkada noyob bir kitob bor, falonchida saqlanadi, deb eshitib qolib, o'sha yoqqa yo'l olibdi.

Noyob kitobni qo'lga kiritib, yana boshqa kitoblardan ham sotib olib Samarqandga qaytibdi. Samarqandga yaqin kelganda bir kishining xurjunini to'latib shoshilinch darvozadan chiqib ketayotganini ko'rib qolibdi. Xurjundagi narsani kitob gumon qilib, uni to'xtatibdi, xurjunni ochib ko'rsatishni talab qilibdi. Ikki orada janjal chiqib, urishib ketishibdi. Shu payt sultonning sarbozlari kelib qolib, har ikkisini ushlab saroyga haydab olib borishibdi. Sarbozlar boshlig'i Mirzo Ulug'bekka qarab: „Mana bularning har ikkovi o'g'ri, qaroqchi, kechagi xazinadan o'g'irlangan oltinlarni bo'lolmay, janjallashib turishganda qo'lga tushdi, jazoga buyursangiz“, — debdi. Mirzo Ulug'bek tikilibroq qarasa, qo'lga tushganlarning biri haqiqatdan mashhur o'g'ri emish. Ikkinchisi kutubxonasini kitob bilan ta'minlab turuvchi Avaz kitobfurush emish. Shunda sulton:

— Anavi o'g'ringing jazosi o'lim, manavisiga esa ozodlik va in'om! U siz bilan bizlarga xolis ustozlik qiladi, — debdi.

Qaroqchi ham, turgan jamiki saroy ahli ham sultonning bu so'zidan hayron bo'lib, lom-mim deyoilmay qolishibdi.

Anchadan keyin bosh vazir o'ziga kelib zo'rg'a so'rabdi:

— Sultonim! Ustoz dedingizmi? Qanday qilib, eski chopon kiyib, ko'chada talashib-tortishib yurgan kishi sizdek ulug' sulton ko'ziga yaqin bo'lgan, — deya olibdi.

Vazirning ahvolini tushunib turgan sulton unga qarab shunday debdi:

— Mavlono, so'zimni obdan tinglang, bu kishi bizga, mudarrislariga, tolibi ilmlarga g'oyibona ustozlik qiladilar. Bilasizki, ilm ahli uchun kitobdan a'loroq ustoz yo'q. Ana shu qarshingizda turgan kishi mehnatkash chumoli kabi uzoq-uzoq o'lkalardan Samarqandga kitob tashuvchi, Samarqanddan bironta kitobning tashqariga chiqib ketishiga yo'l qo'ymaydigan kitobfurush mavlono Avazbek bo'ladilar. Shoh kutubxonasi-yu, madrasalardagi ko'plab nodir

kitoblar uchun bu kishidan minnatdor bo'lib, ta'zim qilishimiz lozim. Xo'sh, qay taraflardin so'raylik, mavlono? — debdi sulton Avazbekka qarab.

— Hazratim, Iroqda bir kitob bor, deb eshitib qoldim. Unda Siz safarda edingiz, hazratim kelishlariga shu kitobni keltirib, tuhfa qilsam-chi, deb o'yladim-da, o'sha tomon otlandim. Ko'p uzoq ekan, oxiri ana shu nodir kitobni topib, yana boshqa kitoblardan ham olib qaytib kelayotib, shahar darvozasida manavi betavfiqqa duch keldim. Uning xurjunidagi narsalarni kitob deb gumon qildim.

Avazbek shunday debdi-da, xurjundagi kitoblarni osoyishtalik bilan olib, ko'rsata boshlabdi.

Sulton hamma kitoblarni ko'ribdi. Mo'jiza ro'y bergandek bo'lib qolibdi.

— Qani endi hamma siz kabi oliyjanob va fayzli bo'lsa edi, — debdi-da, sulton Mirzo Ulug'bek kitobfurush Avazbekka in'om-u hadyalar berishni farmon etibdi.

Savollar

1. Mirzo Ulug'bek haqida nimalarni bilasiz?
2. Siz o'zingiz qanday kitoblarni ko'p o'qiyasiz?

Grammatika

Vositasiz to'ldiruvchilar belgili va belgisiz qo'llanishi mumkin. Obyekt konkret shaxs va predmetni ko'rsatsa, ya'ni shaxs ko'rsatkichi, aniqlovchisi bo'lganda, olmosh yoki atoqli ot bilan ifodalanganda, to'ldiruvchi albatta tushum kelishigi qo'shimchasini olib keladi. Masalan:

Uyga berilgan vazifani bajardik.

Hamid o'z she'rini o'qib berdi.

Obyekt umumiylikni bildirganda, tushum kelishigi qo'shimchasisiz qo'llanishi mumkin. Masalan:

Biz o'zbek tili darsida mashqlar yozdik va she'r o'qidik.

190-mashq. Gaplarni o'qing. Bog'lanish vositalariga e'tibor bering.

1. Birni kessang, o'nni ek.
2. Vodiylarni, tog'larni oshib,
Dalalarda yolg'iz adashib,
Kelib qoldi yurtingga Omon.

3. Odam qadrini mehnat oshiradi.
4. Gapni gapir uqqanga, jonni jonga suqqanga.
5. Gulni gul dermu kishi, gulning tikoni bo'Imasa.

191-mashq. Matnni o'qing va vositasiz to'ldiruvchilarning belgilibelgisiz qo'llanishining sababini izohlang.

FAROSAT VA FAROSATSIZLIK

Farosatlilik va farosatsizlikni har qadamda uchratish mumkin. Suhbatda ham, ko'cha-ko'yda yurganda ham, kattalar bilan muomalada ham, o'qishga, ishga munosabatda ham, kiyinish, yurish-turishda ham. Farosatlilik kishilarda hurmat, mehr, iliqlik, yaxshi kayfiyat, ishonch, e'tiqod, ixlos kabi tuyg'ular uyg'otsa, farosatsizlik, befhamlilik uning aksidir. U kishiga nisbatan nafrat, g'azab, gumon, shubha paydo qiladi.

YODDA TUTING!

Kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar yordamida bog'langan birikmalar o'zaro sinonim bo'lib qo'llanishi mumkin. Ushbu misollarni qiyoslang:

Kelishikli birikmalar

*Ukamga oldim.
Telefonda so'zlashdim.
Imtihonni gaplashdik.*

Ko'makchili birikmalar

*Ukam uchun oldim.
Telefon orqali so'zlashdim.
Imtihon haqida gaplashdik.*

192-mashq. O'zaro sinonim bo'lib kela oladigan ushbu kelishikli va ko'makchili nutqiy tuzilmalarni eslab qoling va rus tilidagi shakldoshiga qiyoslang.

kimni? —> so'radik
nimani? —>

kim haqida? —> gaplashdik
nima haqida? —>

kimga? ——— sotib oldi

kim uchun? ——— sotib oldi

kimdan? —> ma'lumot yig'di
nimadan? —>

kim haqida? —> ma'lumot yig'di
nima haqida? —>

kimdan? — berib yubordi kim orqali? — berib yubordi

nimada? — yozdi nima bilan vositasida > yozdi

193-mashq. Matnni o'qing. To'ldiruvchili gaplarni ko'chirib yozib, turi va ifodalanish shaklini ko'rsating.

INSON ODOBI BILAN

Insonni bezaydigan sifatlar ko'p. Chinakam inson yalqovlik va dangasalikni o'ziga nomus deb biladi. Yoshligidan ilm, ma'rifatga, hunar va san'atga mehr qo'yadi. Mehnatning aybi yo'q. Qora ishchi bilan olimning zahmati ko'rinishidagina tafovutli. Ammo ularning har ikkisi ham mehnat qiladi. Mehnat bilan kun kechirish esa buyuk saodat. Aksincha „...bu ko'murchilik, bu temirchilik — menga munosib ish emas, deb dangasalik qilib, ishsiz yursa, zo'r ayb, g'ayratsizlikdur...“

ESHITISH MASHQI

Matnni diqqat bilan eshiting. Tayanch so'zlarni yozib boring. So'ngra guruhlariga bo'lingan holda o'zaro bahs-munozara tashkil qiling.

Onasini behurmat qilgan odam qo'shni kampirni yaxshi ko'raman, desa, ishonmayman. O'z xalqining tilini, madaniyatini, tarixini hurmat qilmagan odam boshqa xalqlarning tilini, madaniyatini, tarixini hurmat qilaman, desa ishonmayman. Bunaqa odamdan lo'ttiboz chiqishi mumkin, ammo hech qachon haqiqiy inson chiqmaydi.

(O'. Hoshimov)

194-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Har ikki tildagi obyektli birikmalarning ifodalanishini qiyoslab ko'ring.

КРАСНАЯ КНИГА

Международную Красную книгу предложил создать английский учёный Питер Скотт, много сделавший для охраны природы земли. А потом во многих странах были созданы свои такие книги.

Но нужны ли такие книги в каждой стране? Ведь есть же международная Красная книга. Дело в том, что какие-

нибудь животные или растения в одной стране могут быть обычными, а в другой — редкими. В международной Красной книге их не будет. Но в стране, где такие животные или растения редкие, они могут исчезнуть совсем. Поэтому их в этой стране надо беречь и охранять. Кроме того, национальные Красные книги дают материал для международной Красной книги.

Adabiy o'qish

SHAYTANAT

(romandan parcha)

Tohir Malik

... Ko'cha eshigi ochilib, ikki kishi kirib keldi. Ayvonga chiqib oyoqlarini tap-tap urib, qorni qoqishdi. So'ng eshikni ochib tanchali uyga kirishdi.

— Uyda kim bor? — deb so'radi past bo'yli kishi.

— Otang qayerda? — deb so'radi novcharog'i.

— Dadam ayam bilan ketdilar.

— Qayoqqa?

— Uka olib kelgani.

Ular bir-birlariga g'alati qarab oldilar.

— Joyingda qimirlamay o'tir, — deb buyurdi past bo'yli kishi.

Bola qo'rqib ketganidan qimirlashga ham holi qolmadi. Ular etiklarini yechmay, eski kigiz ustida iz qoldirib, tokcha tomonga o'tishdi. Kitoblarni titkilashdi. Keyin sandiqni ochishdi. U titray boshladi. „Hech narsa topisholmasa, meni o'ldirishadi“, degan xayolga kelib, yig'lab yubordi.

— Nimaga yig'layapsan, qo'rquyapsanmi? — dedi novcha odam.

— Qo'rqma, biz o'g'ri emasmiz. Biz xalqni o'g'ri, muttaham dushmanlardan himoya qiladigan odamlarmiz. Sening otang ham dushman. Oddiy emas, xalq dushmani!

— Bolaga bu gaplarni gapirmang, foydasi yo'q.

— Foydasi bor. Bilib qo'ysa chakki bo'lmaydi.

Tanishuv tugagach, bittasi patnisni surib qo'yib, kursi ustiga, ikkinchisi deraza tokchasiga o'tirib, papiros tutatdi.

Ular uzoq kutishdi. Nihoyat, ko'cha eshigi og'zida dadasi ko'rindi. Qo'lida chana! U suyunganidan irg'ib turib, tashqariga yugurib chiqishi kerak edi. Ammo o'rnidan jilolmadi. O'g'lining

peşvoz chiqmaganidan dadasi ham ajablanib: „Toychoq, uydamsan?“ deb qo‘ydi. Eshikni ochib, tanchali uy ichkarisiga bir qadam tashladi-yu, hayratlanib to‘xtadi.

— Siz qamoqqa olindingiz, — dedi past bo‘yli odam, uning orqasiga o‘tib.

— Xalq dushmani sifatida, — dedi novcha odam, uning ro‘parasiga turib olib.

Dadasi indamadi. U „Dadam ikkalasini urib-urib ko‘chaga otvorsalar edi“, deya juda-juda istagan edi. „Nimaga urmayptilar, kuchlari yetmaydimi? Men borman-ku!“

— Dadamga tegmang! Tegmang dadamga! — daf‘atan kelgan hayqiriqni to‘xtata olmadi. Irg‘ib turib uzun bo‘ylining yelkasiga tirmashdi.

— Jim bo‘l, ilonvachcha! — U shunday deb itarib yubordi.

— Bolaga tegmang! — deb baqirdi dadasi.

— Bo‘ldi, tomosha tamom, yur, — dedi past bo‘yli odam.

— Birodarlar, — bu safar dadasining ovozi titrab chiqdi, — axir bugun yangi yil, o‘g‘lim yolg‘iz. Ertaga tong sahar aytgan yeringizga o‘zim yetib boraman.

— Mumkin emas, yur.

Dadasi ularga boshqa yalinmadi. Faqat „o‘g‘lim bilan xayrlashib olay“, deb izn so‘radi. Ruxsat tekkach, uni bag‘riga olib yuzini yuziga bosdi. Shunda yuziga dadasining ko‘z yoshi tegib, u ham yig‘lab yubordi.

— Yig‘lama, o‘g‘lim, Jalil o‘rtog‘ingnikiga chiqib yot. Men ertalab qaytaman. Ayang senga uka olib keladi. Otini Samandar deb qo‘yamiz. Esingdan chiqmasin — Samandar!

Dadasi shu ketganicha qaytmadi.

Savol va topshiriqlar

1. Ushbu romanni o‘qiganmisiz?
2. Ushbu parchada qaysi davr haqida hikoya qilinyapti?
3. Matndagi dialoglar mazmunini o‘z so‘zingiz bilan gapirib bering.

Grammatika

O‘zbek tilida fikr obyekti qo‘shma gaplar vositasida ham ifodalanishi mumkin. Bunday gaplar **-ki** va **-sa** qo‘shimchalari yordamida bog‘lanadi, shuningdek, ular tarkibida **buni, shuni, shunga, o‘shanga, undan, bundan, o‘shandan** kabi olmoshlar ishtirok etishi mumkin. Masalan:

Shuni unutmangki, rostgo'ylik, axloqiy poklik har bir odamni to'g'ri yo'lga yetaklaydi. Kimki bo'lsa dilozor, undan el-u yurt bezor.

Ba'zan bunday gaplar **-mi** qo'shimchasi vositasida ham bog'lanishi mumkin. Masalan:

Bilasizmi, ertaga yozuvchilar bilan uchrashuv bo'lar ekan.

195-mashq. Gaplarni o'qing. To'ldiruvchi ergash gaplarning tuzilishiga e'tibor bering.

1. Kim umumning manfaatiga xizmat qilsa, uni xalq hamisha qo'llab-quvvatlaydi. 2. Biz shunga erishmog'imiz kerakki, birorta ham talaba sababsiz darsdan qolmasin. 3. Ona biladiki, endi har nahor, Butun vatan bo'ylab to'lishar bahor. (*H.O.*) 4. Istaymanki, shoirning orzulari, umidlari haqiqatga aylansin. 5. Shuni yaxshi bilingki, har bir ishning yaxshi-yomon tomoni bo'ladi. 6. Shuni unutmangki, haqiqiy baxt mehnatdan topiladi.

196-mashq. Nuqtalar o'rniga gapning mazmuniga mos ergash gap qo'yib ko'chiring.

1. Shuni unutmangki kerakki,
2. Biz yaxshi bilamizki,
3. Kishilar istaydiki,
4. Azamatlar, shunga nihoyatda xursandmanki,
5. Men ishonamanki,

YODDA TUTING!

O'zbek tilida to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplar bilan sinonimik konstruksiyalarni hosil qilishi mumkin. Qiyoslang: *Shuni bilingki, vatanga sadoqat har bir fuqaroning burchidir. Vatanga sadoqat har bir fuqaroning burchi ekanligini biling.*

197-mashq. Berilgan qo'shma gaplarni sodda gapga yoki sodda gaplarni qo'shma gaplarga aylantirib ko'chiring. Ifodalanish shakllarini izohlang.

1. Biz hayron qoldik. Siz topshiriqni bajarmadingiz. 2. O'qituvchi xursand bo'ldi. Uning o'quvchilari topshiriqni muvaffaqiyatli bajarishdi. 3. Onam so'radi. Men tennisga boraman. 4. Biz ishonamiz.

Orzuyimiz ushaladi. 5. O'qituvchi talab qiladi. Men o'zbek tilida erkin gapiraman. 6. Bizning guruhimiz erishadi. Bizga dam olish oromgohiga yo'llanmani berishadi.

198-mashq. Berilgan gaplarni o'zbek tiliga o'giring. Rus tilidagi qo'shma gaplarni o'zbek tilidagi qo'shma gaplarga qiyoslab, ifodalanishini izohlang.

1. Уместно будет напомнить, что язык создается народом. 2. Не читайте что попало, а со строгим выбором. Воспитывайте свой вкус и мышление. 3. Он знает, что мы добьемся победы. 4. Он говорил о том, что считал наиболее важным. 5. Чего в другом не любишь, того и сам не делай. 6. О том кукушка и кукует, что своего гнезда нет. 7. Мы так и не поняли, откуда слышны такие приятные звуки.

YODDA TUTING!

Tushuntirish xati o'z burchi, xizmat vazifasini o'tashda yo'l qo'yilgan ayrim noaniqliklarni, xizmat intizomining buzilishi sababini izohlash uchun yoziladigan ish qog'ozi bo'lib, u arizaga o'xshash shaklda yoziladi. Unda binoan, asosan, muvofiq ko'makchilari jo'nalish kelishigi qo'shimchasi bilan keladi va asosan rasmiy uslubda ishlatiladi.

199-mashq. Tushuntirish xatining namunasini o'qing. Unda ishlatiladigan nutqiy qoliplar va ularning qo'llanishi bilan tanishing. Shu asosda o'zingiz tushuntirish xati namunasini yozing.

*O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti qoshidagi akademik
litsey direktori J. Hasanovga
2-bosqich talabasi
Shohista Gamletovadan*

TUSHUNTIRISH XATI

Men 2004-yilning 4-apreldan 20-aprelegacha bo'lgan davrda onamning qattiq betoblighi tufayli 38 soat mashg'ulotga qatnasha olmadim.

Ilova: Onamning kasalligi haqidagi shifokor ma'lumotnomasi.

2005.22.10

(imzo)

Sh. Gamletova

SHOIR QALBI

(„Navoiy“ romanidan parcha)

Oybek

... Uzun qish tuni qora pardasini endi quyuglashtirgan bo'lsa ham, „Unsiya“da ulug'vor, fayzli, ma'noli bir sukunat hukm surardi. Hamma xonalarda shamlar yoqig'liq. Birida Mavloni Osifiy boshliq bir necha shoir qizg'in suhbat qiladi, ikkinchisida kotiblar kitob ko'chiradilar. Yana bir xonada Shayx Bahlul bilan Sohib Doro qoshlarini jiddiy chimirib, boshlarini shatranj taxtasiga egganlar.

Navoiy xuftondan so'ng, kutubxonani aylanib chiqib, o'z xonasiga kirdi. Shamdonni tokchadan olib, kichkina mayin gilam yopilgan past kursi ustiga qo'ydi. „Majolisun-nafois“ni davom ettirishga o'tirdi. Savag'ich qalam qog'oz ustida shoirning fikriga, tuyg'usiga inoq yurib ketdi.

Navoiy tunlarda qalamni qo'lga olib, o'z fikrlari, tuyg'ulari bilan ulfatchilik qilishni sevardi.

„Majolisun-nafois“ — bir necha yuz shoirning hayotlari va ijodlarining yaproqlaridan terilgan bir guldasta. Navoiy Xuroson va Movarounnahrda yashamoqda bo'lgan yoki dunyodan ko'z yumgan yuzlarcha shoirlarni, she'riga aloqa ko'rsatgan olim, fozillarni xotiraga oladi. Ko'plarini taniydi, ko'plari bilan maktublashgan. Oralarida unga do'stlik ipi bilan bog'langanlar bo'lganidek, dushmanlar ham bor. Lekin Navoiy ularning hayotiga, fe'l-atvoriga, iste'dodiga, yuksak fazilatlari va o'zliklariga xolisona qaraydi. Insonlarga xos qancha g'alati, qiziq, turli-tuman sifatlar ko'z oldida yorqinlashadi. Bir necha og'iz so'z bilan har shoirning hayot durdonasini, bir necha og'iz so'z bilan uning insoniy sifatini, o'ziga xos alomatini ko'rsatish kerak, ham bir necha og'iz so'z bilan shoirning ijodiga qimmat berish kerak. Inson tabiatning porloq, xira, rangsiz, qora va hokazo sonsiz jilvalari ko'z oldida tajassumlanadi. Qancha yorqin va nodir siymolar, qancha razil va ojiz, qayg'uli va kulguli qiyofalar uning tasavvur oynasida aks etadi. Ba'zan bir ongina shoirning yuzidan ma'nodor tabassum uchib o'tadi.

Navoiy fikrlarning bazmiga, qalamning ohangiga berilib, vaqtning alla-palla bo'lganini sezmay qoldi. Qalamni qo'ydi. Barmoqlarida og'riq sezdi. Devorga suyanib, boshini quyi solgan holda fikrga tolganday, bir muddat o'tirdi. Yana kasal Jomiy ko'z o'ngiga keldi. Yuragi hovliqdi. Kunduz borganda, bemorning holini ko'rib, ko'ngli allanechuk buzilgan edi. Biron kishini yuborsammikan, deb o'yladi. Lekin sezgilari tashvishli bo'lganidan, o'zi borishga qaror qildi. O'rnidan turib, shamni o'chirdi.

Savol va topshiriqlar

1. Siz Navoiyning qaysi asarini o'qigansiz?
2. „Majolisun-nafois“ asarida Navoiy o'z zamondoshlaridan kimlarni tavsiflagan?
3. Alisher Navoiy haqida bilganlaringizni so'zlab bering.

BELGINI IFODALASH

(Выражение признака)

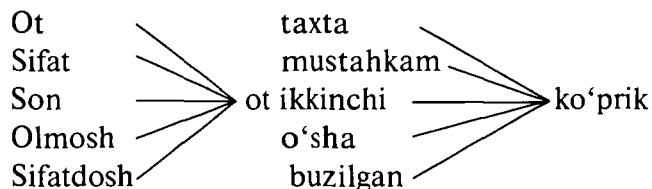
Grammatika

O'zbek tilida belgini ifodalovchi gap bo'lagi **aniqlovchi** deb ataladi. Aniqlovchi predmetning rang-tusi, mazasi, hajmi, miqdor-darajasi, kim yoki nimaga qarashlilikini ifodalaydi. Aniqlovchi odatda otga bog'lanadi va hamisha o'zi aniqlayotgan so'zdan oldin keladi va qanday? qanaqa? qaysi? kimning? nimaning? qancha? nechanchi? so'roqlariga javob beradi. Masalan:

Mohira bog'dagi gullardan chirovli guldasta yasadi.

Bizning guruhimizda o'n to'rtta talaba o'qiydi.

Aniqlovchilar ot, sifat, son, olmosh, sifatdash kabi so'zlar bilan ifodalanadi:

200-mashq. Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga savol bering, ularning gapdagi o'rni va ifodalanishiga e'tibor bering.

Bizning bolalarimiz — **bizning** kelajagimiz. **Yaxshi** tarbiya — **bizning** baxtli keksaligimiz, **yomon** tarbiya — bo'lg'usi g'am-

alamlarimiz, ko‘z yoshlarimiz — boshqa odamlar oldidagi aybimiz demak. Bolalarimiz **ertangi** kunimizning hakamlari. **Bolalarning murg‘ak** qalbiga hech bir narsa ibratdek **kuchli** ta‘sir etmaydi va **barcha** ibratlar ichida esa ota-ona ibratidan ko‘ra **chuqurroq, mustahkamroq** o‘rin oladigan ibrat yo‘q.

201-mashq. Nuqtalar o‘rniga ma‘lumot uchun berilgan so‘zlardan mosini qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

O‘zbekistonning yer osti konlari ... va ... metallarga boy. Respublikamiz oltin, kumush, uran, mis, qo‘rg‘oshin, ruh singari ... va ... metallar zahirasi bo‘yicha dunyoda ... o‘rinlardan birini egallaydi. ... kunda O‘zbekiston hududida 30 ta ... koni borligi aniqlangan. ... konlarning ... zahirasi ... tonnadan ortiqdir. O‘zbekiston oltin ishlab chiqarishning ... hajmi bo‘yicha dunyoda ... o‘rin egallaydi. Gaz, ko‘mir va neft mahsulotlarini eksport qilish bo‘yicha ... 10 ta davlatlar safidan o‘rin olgan.

Ma‘lumot uchun so‘zlar: *bugungi, yetakchi, qimmatli, umumiy, nodir, jahondagi, oltin, bu, to‘rt ming, sakkizinchi, yirik, qimmatbaho.*

202-mashq. Do‘stlik haqidagi ushbu hikmatli so‘zlarning mazmunini izohlang. Aniqlovchilarning qanday so‘zlar bilan ifodalanganini ayting.

Yaxshi do‘st dengiz qoyasiga o‘xshaydi, u har qanday zarba yetganda ham mustahkam turadi.

Sodiq do‘st yetti xazinadan ham qimmat, uni avaylash kerak. Chin do‘stingning ko‘ngliga sira ozor berma.

Bevafo do‘stdan tayoq yaxshi,
Bebahra guldan yantoq.

Vafoli do‘st yo‘lga solar,
Vafosiz do‘st paydan olar.

203-mashq. Matndan aniqlovchili birikmalarni ko‘chirib yozing, ularning qanday so‘z turkumlari bilan ifodalanganligini ayting.

QO‘SHNILAR

Yon qo‘shnilar ikkita bir xil olma ko‘chati olib kelishdi. Ikkala qo‘shni ham bog‘larining eng sara yeridan joy tanlashdi-da, avaylab o‘tqazishdi.

Yosh nihollar bo'y tortdi. Uning novdalari qanot yozdi. Qo'shnilardan biri daraxtni juda avayladi. Tezroq o'ssin deya, tez-tez suv berdi. Qahraton qishda sovuq urmasin deb, novdalarini yaxshilab o'rab qo'ydi. Hatto, chang o'tirmasin deya, daraxtning ko'm-ko'k yaproqlarini yuwardi ham. Uning xayolida olma tezroq gurkirab o'ssa-yu, tezroq odamlarning ko'ziga tashlansa...

Ikkinchi qo'shni esa ko'chatiga har bahorda bir oz qarov berardi. Boshqa paytda qiyo boqmasdi ham. Uning olma daraxti ona yerga chuqur ildiz tortdi. Sovuq qish izg'irinida chiniqdi. Uch yildayoq hosilga kirdi.

Birinchi olma daraxti esa qayrag'ochday o'sib ketdi. Uch yil ham o'tdi, to'rt yil ham o'tdi, u yer-bu yeridan bir-ikkita nishona qildi, xolos. Bir yili qish juda qattiq keldi. Egasi qanchalik avaylamasin, sovuq urib ketdi.

Ikkinchi olma daraxti hamon o'shanday. Har bahorda gullaydi. Kuzda novdalaridagi qip-qizil olmalar hammaning havasini keltiradi.

Topshiriqlar

1. Matnni diqqat bilan o'qing.
2. Notanish so'zlarni yozib, ma'nosini aniqlang.
3. Qissadan hissa chiqarib, matnni gapirib bering.

YODDA TUTING!

Sonlar o'lchovni bildirgani uchun ko'pincha ayrim numerativ so'zlar bilan ham qo'llanadi. Masalan:

Bir tup olma, 2 juft poyabzal, 1 bosh uzum, 10 marta o'qimoq, 20 nafar o'quvchi kabi.

204-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring. Aniqlovchilarning rus va o'zbek tillarida ifodalanishi va gapdagi o'rni e'tibor qiling.

НАВРУЗ

Первые приметы весны мы встречаем повсюду. Это и радостный птичий гомон, и первые одуванчики на зеленом ковре земли, и усилившийся рокот техники, вышедшей на хлопковые поля республики.

С незапамятных времен отмечают на Востоке Навруз — праздник наступления весны. Он означает начало нового

трудового года и традиционно празднуется 21—22 марта в день весеннего равноденствия. Навруз — это праздник, пришедший из глубины веков, который веками формировал у людей чувство любви и бережного отношения к родной земле и природе, возрождающий и утверждающий общечеловеческие ценности, укрепление духа взаимного доверия, добрососедства, взаимопомощи. Как встарь, следует забыть в дни празднования Навруза былые обиды и ссоры, раздоры и конфликты.

По старинной традиции нужно навести в доме порядок и чистоту, принять участие в благоустройстве родного города, кишлака, в котором мы живем. Праздник должен войти в каждый дом, озарить сердца людей светом добра и милосердия, любви и счастья.

205-mashq. Navro'z haqida matn tuzing. Tuzgan matningizda quyidagi so'z birikmalaridan foydalaning: *bahor bayrami, mahalla ahli, qo'shiqchilar, musiqachilar tanlovi, quvonchli nigohlar, ajoyib kayfiyat, milliy taomlar.*

Tuzgan matningizga o'zingiz sarlavha qo'ying.

ESHITISH MASHQI

She'rni diqqat bilan eshiting. Aniqlovchili birikmalarni yozib boring va ifodalanishini tushuntiring. Ko'chma ma'noda kelgan so'zlarni izohlang.

Xayolimda bo'lding uzun kun,
Seni izlab qirg'oqqa bordim,
Och to'liqlar pishqirgan tunda
Topib ber, deb oyga yolvordim.

Ishon bunda seni doimo
Esga solur chiroyli gullar,
Sho'x yulduzlar, salqin saharlar,
Esga solur baxtiyor kunlar.

(*H. Olimjon*)

BILASIZMI?

Atoqli o'zbek olimi Al-Koshiy dunyoda birinchi marta o'nli kasrni kashf etgan. Al-Koshiy XV asrning boshlarida Samarqandda tashkil etilgan observatoriyada samarali ilmiy faoliyat olib boradi. Jamshid

ibn Maqsud Al-Koshiy 1427-yilda „Arifmetika uchun kalit“ kitobini yozib tugatdi. Unda Al-Koshiy birinchi marta oʻnli kasr amallarini bajarish qoidasini berdi va misollar bilan isbot qildi.

Adabiy oʻqish

PARKENT

(Orif Odilxonov)

Parkent tumani hududi dengiz sathidan 900-2200 metr balandlikda joylashgan boʻlib, koʻkalamzor dov-daraxtlari, sharsharalari, zilol suvlari, oʻynoqi chashma-buloqlari, shirinshakar mevalari, rang-barang tabiati, boy hayvonot dunyosi, musaffo havosi bilan kishilarni oʻziga maftun qilib keladi.

Bugungi kunda „Soʻqoq“ dam olish uyi oʻzining jozibali manzaralari bilan mehnatkashlarni bagʻriga chorlab turadi. Mazkur oromgoh bir mavsumda mehnat taʼtilini mazmunli oʻtkazish uchun kelgan 10 mingga yaqin mehnatkashlarni qabul qiladi. „Soʻqoq“ dam olish uyi qurilishi 1936-yil 1- sentabrdan boshlangan boʻlib, 1945-yilning may oyidan dam oluvchilarni qabul qilgan. 1960-yildan esa yil boʻyi ishlaydigan oromgohga aylantirildi.

Dam oluvchilar uchun bu yerda hamma sharoit muhayyo. Oʻtgan yillar mobaynida dam olish uyi ancha rivojlandi, moddiy taʼminoti yaxshilandi, yanada koʻkalamzorlashtirildi. Yangi binolar qurilib, xizmat koʻrsatish darajasi ancha ortdi.

„Kumushkon“ dam olish uyi ham tumanning soʻlim maskanlaridan biridir. U dengiz sathidan 1400 metr balandlikda joylashgan. 1960-yildan boshlab dam olish uyiga aylantirilgan. Shundan buyon dam olish uyida bir yoʻla 750 nafar kishi hordiq chiqarardi. 1989-yil apreldan boshlab u respublika sayohatchilar bazasiga aylantirildi.

BELGINI SIFATLAB IFODALASH

(*Выражение качества признака*)

206-mashq. Matnni oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni oʻzi bogʻlangan soʻz bilan koʻchirib yozing. Ularni rus tiliga oʻgirib, har ikki tildagi bogʻlanishini qiyoslang.

BAHOR

Erta bahorning **serzavq** kunlari. **Yam-yashil** adirlardagi giyohlardan taralgan xushboʻy hidlar dimoqqa uriladi. Oftob charaqlaydi. **Koʻm-koʻk** osmon shishadek tiniq. Oʻriklarning **katta-**

kichik novdalarida **och pushti** marjon. Ariq bo‘ylaridan yalpizlarning **xushbo‘y** hidi anqiydi. **Baland-baland** devorlar tagida qumursqalar o‘rmlaydi. Zarqishloqning **katta-kichik** ko‘chalarida, **serdaraxt** bog‘larida ko‘klam namoyishi kezadi. Qishloq o‘rtasidagi **eng baland azamat** chinorning **och yashil** kurtaklari orasida **savatdek** uya. Unda laylak bir oyoqlab turgancha tek qotgan. Kun peshindan og‘gan. Hali barg yozmay bezrayib turgan **ikki tup kattagina** sada tagidagi **naqshli** choyxonada **turli-tuman** odamlar ko‘p.

(S. Ahmad)

Topshiriq

Matndan ko‘chma ma‘nodagi so‘zlarni aniqlang va ularning ma‘nolarini izohlang.

Grammatika

Predmet belgisi turlicha bo‘lishi mumkin, shunga ko‘ra aniqlovchilar 3 xil bo‘ladi: sifatlovchi-aniqlovchilar, qaratqich-aniqlovchilar va izohlovchi-aniqlovchilar.

Sifatlovchi-aniqlovchilar narsa-buyumning sifati, xususiyati, rang-tusi, hajmi va miqdorini bildiradi va sifat, son, olmosh, ravish, ot, sifatdosh, undov, taqlid so‘zlar bilan, shuningdek, so‘z birikmasi orqali ifodalanadi. Masalan:

Aziz asrimizning aziz onlari,

Aziz odamlardan so‘raydi qadrin. (G‘.G‘ulom)

Sifatlovchi-aniqlovchilar o‘zi aniqlayotgan so‘z bilan hech qanday qo‘shimchalarsiz, bitishuv yo‘li bilan bog‘lanadi. Qiyoslang:

O‘zbek tilida

aziz odamlar

aziz odamga

Rus tilida

дорогие люди

дорогому человеку

Sifatlovchi-aniqlovchilarning ifodalanishini yodda tuting!

Ot bilan:

Men singlimga tilla soat sovg‘a qildim.

Sifat bilan:

Dilfuza chiroyli va rang-barang gullardan guldasta yasadi.

Son bilan:

Bir yigitga qirq hunar ham oz.

Olmosh bilan:	<i>Barcha fuqarolar o'z burchlarini bajarishlari kerak.</i>
Ravish bilan:	<i>Uzoq-yaqin yerlardan odamlar yig'ila boshladi.</i>
Sifatdosh bilan:	<i>Oqar suvlar ko'lmak suvlardan toza bo'ladi.</i>
Taqlid so'zlar bilan:	<i>Ko'chadan otlarning dupur-dupur tovushlari eshitildi.</i>
Modal so'z bilan:	<i>Zarur ishlarimizni bitirdik.</i>
Birikma orqali:	<i>Kelajakka intilgan inson, albatta, o'z maqsadiga erishadi.</i>

207-mashq. Matnni o'qing. Birikmali aniqlovchilarni aniqlab, ifodalanishini tushuntiring va ona tilingizga tarjima qiling. Har birini o'zi bog'langan so'z bilan namunadagidek ko'chirib yozing. Bunday aniqlovchilarning har ikki tilda ifodalanishi va imlosini qiyoslang.

O'zbek tilida

Rus tilida

N a m u n a : *Atrofi ko'rkam bog'lar bilan o'ralgan Samarqand — ...*
Ulug'vor binolar qad ko'targan Samarqand — ...
Uzoq mamlakatlardan kelib turgan sayyohlar — ...

Atrofi ko'rkam bog'lar bilan o'ralgan, ulug'vor binolar qad ko'targan Samarqand nihoyatda go'zal va boy edi. Uzoq mamlakatlardan kelib turgan sayyohlar undagi qurilishlar, don-dun va turli mevalar, parranda, go'sht-yog'ga to'la bozorlar, ajoyib qurol-aslaha, nihoyatda nozik zargarlik buyumlari, shisha va sopol idishlar yasovchi, rang-barang shohi-adraslar to'quvchi mohir hunarmandlar haqida hayratlanib hikoya qilishardi. Och pushti rang mashhur Samarqand kimxobi ko'p mamlakatlarga olib borib sotilardi. Samarqandda ishlangan qog'oz jahonda eng yaxshi qog'oz sanalardi.

Shuningdek, uning rastalaridan ajnabiy mamlakatlardan keltirilgan har xil mollarni xarid qilish mumkin edi. Nimalar topilmas edi deysiz bu yerda!

Samarqand go'zal va boy edi.

208- mashq. Gaplarni o'qing. Otlashgan sifatdoshlarni toping va ifodalanishini tushuntiring.

1. Yer bezagan kam bo'lmaydi.
2. Yerga tushgan— gul bo'lar,
O'tga tushgan— kul bo'lar.

3. Yerini aldagan— och qolar.
4. Yerni degan qand yeydi, demagan pand yeydi.
5. Yerni siylaganni el siylaydi.
6. Yerning qaymog‘i mehnat qilganniki.
7. O‘qigan bilmas, uqqan bilar.
8. Saqlaganning yeri bog‘,
Saqlamaganning yuragi dog‘.

209-mashq. Sifatdoshlarni o‘zi bog‘langan so‘z bilan ko‘chiring. Maqol, hikmatli so‘zlarning ma‘nosini tushuntiring.

1. Ezgulik hech eskirmaydigan libosdir.
2. Yolg‘on so‘zlab yuradigan odamdan rost va‘da umid qilma.
3. Qaytib kiradigan eshikni qattiq yopma.
4. Birovga yomonlikni ravo ko‘rmaydigan kishi sahovat egasidir.
5. Dunyoda boshqalarga bergan saring, o‘zingda ko‘payadigan bitta boylik bor. Bu bilimdir.
6. Tilsiz na shaxs, na xalq o‘zining fikr- tuyg‘ularini boshqalarga yetkaza olmaydi, ayniqsa, kelajak avlodga qoldira olmaydi.

YODDA TUTING!

Sifatlovchi-aniqlovchili birikmada sifatlovchilar albatta sifatlanmishdan oldin keladi va uning gapdagi o‘rni qat‘iy bo‘ladi. Agar gap tartibi o‘zgarsa, bunday so‘z birikmalari gapga aylanadi. Qiyoslang:

tiniq suv
uzilgan gul
birinchi guruh

—
Bular — so‘z birikmasi.

Suv — tiniq.
Gul uzilgan.
Guruh — birinchi.

—
Bular — gap.

210-mashq. Gaplarni o‘qing. Belgi bildiruvchi so‘zlarning gapdagi o‘rni va vazifasini izohlang.

1. Halol so‘z — halol ish, halol osh, halol muomala — baxt-saodatga yo‘l ochadi.
2. Odobli va vijdonli odam elning azizi, ko‘rar ko‘zidir.
3. Shirin so‘z — qalb qopqoni, husnixat ko‘z rohatidir.
4. Boshqalarga shodlik ato etish eng noyob halovatdir.
5. Yomonning yaxshisi bo‘lguncha, yaxshining yomoni bo‘l.
6. Yaxshi qand yedirar, yomon pand.
7. Otdan baland, itdan past.

214-mashq. Matndan sifatlovchilarni aniqlab, joylashish o‘rniga e’tibor bering.

ZEHNLI BOLALAR

Zehni o‘tkir bolalar g‘aroyib xazina, ammo undan hovuch-hovuch ilmiy dur-u gavhar terib olishning o‘zi bo‘lmaydi. Zehni o‘tkir bolalarning bilimlarni egallashdagi ijodi ham chek bilmaydi va jadal ketadi. Buyuk allomamiz Abu Ali ibn Sino o‘zi aytib yozdirgan tarjimayi holida „O‘sha kezlarda men biror kechaning ham oxirigacha uxlamay, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug‘ullanmas edim“ deb bejiz aytmagan. Ibn Sinoning hali o‘smirlik chog‘laridayoq dunyoviy ilmlarni mukammal bilgani ham bejiz emas.

212-mashq. Berilgan so‘zlardan avval sifatlovchili so‘z birikmalari, so‘ngra gaplar tuzib, ikki ustunga ajratib yozing.

Kitob, daraxt, kun, havo, imtihon, soat, osmon, ko‘ylak, she’r, qalam.

Alisher Navoiy aforizmlarini bilib oling va ularga amal qiling!

Dili to‘g‘rining tili to‘g‘ri.

* * *

Dushmanning katta kichigi bo‘lmas.

* * *

Chin do‘st mo‘tabar, yaxshi so‘z muxtasar.

* * *

Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan
o‘ziga zolim.

* * *

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo
bo‘lur.

* * *

Oshning mazasi tuz bilan, odam yaxshisi so‘z bilan.

* * *

Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt.

213-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. Belgi bildiruvchi so‘zlarning har ikki tilda ifodalanishi va bog‘lanishini qiyoslang.

ЧИРАКЧИ

На левом берегу Кашкадарьи есть городище Кишмиштепа. В древности здесь был маленький город. Кишмиштепа находится рядом с райцентром Чиракчи. История их связана между собой. Сохранилась такая легенда.

На площадь Кишмиштепа пришёл однажды незнакомый путник. Он просил приютить его и накормить. Никто не захотел этого сделать. Он стучался во все дома и везде его встречали отказом. И только бедная старушка позвала его к себе в дом. Путник переночевал у неё, а на следующий день стал собираться в дорогу. Он дал доброй старушке совет: вечером уйди из города в загородную мечеть. Будет темно, поэтому нужно взять с собой светильник —чирак. Путник очень просил старушку сделать это, и она так и поступила.

Вернувшись утром домой, она увидела, что всё родное её селение разрушено землетрясением. Только позже город отстроили на новом месте. В память об этом случае стали называть его Чиракчи.

Adabiy o‘qish

BOBURNING SHAXSIY FAZILATLARI

Bobur ismi „sher“ma’nosini anglatib, uning o‘zi ham ismi jismiga monand kishi bo‘lgan, kelishgan qaddi-qomati va benihoya kuchliligidan tashqari dovyuraklikda, epchillikda, chaqqonlikda uning oldiga tushadigani topilmagan, uncha-muncha qiyinchiliklarni pisand etmagan. U ko‘pincha ikki qo‘liga og‘ir yukni ko‘tarib, Agra qal’asi devorlari ustida yugurib mashq qilgan. U yana ajoyib suzuvchi va g‘avvos ham bo‘lgan, buyuk Gangdan tashqari jamiki yo‘lida uchragan hind daryolarini suzib o‘tgan. Uning shirali til, ohangdor vazn bilan bitilgan tarjimaiy holi „Boburnoma“ni o‘qir ekansiz, muallif badiiy didining naqadar nazokatligi, aqlu zakovati teranligi, bilimi naqadar cheksizligining guvohi bo‘lasiz. Bobur tabiatni va bazmi jamshidlarni jonidan yaxshi ko‘rgan. Ayniqsa, tog‘larni, daryolarni, bog‘larni, yaylovlarni ko‘rganda, o‘z vataniga bo‘lgan muhabbati va sog‘inchi, ilhomi jo‘sh urgan.

Savol va topshiriqlar

1. Siz Zahiriddin Muhammad Bobur haqida yana nimalarni bilasiz?
2. Bobur va boburiylar sulolasi Hindiston va Afg'onistonda barpo etgan bog'-rog'lar, madrasa va saroylar haqida bilganlaringizni so'zlab bering.
3. Bir xil so'roqqa javob bo'ladigan so'zlarni topib, ularning gapdagi vazifasini aniqlang.

QARASHLILIKNI IFODALASH

(Выражение относительности)

214-mashq. Matni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga savol bering va ular ifodalayotgan ma'noni aniqlang.

VATAN TUYG'USI

Farzandlar ham **har xil** bo'ladi. **Onaning** baxtiga sherik bo'lib, baxtsizligida yolg'iz **tashlab ketuvchi** farzandlar ham topiladi. **Vatanning** ham faqat **fusunkor** tabiatini, bog'-rog'larini **xush ko'radigan**, lekin tashvish va g'amlarini **o'ylamaydigan** farzandlar yo'q emas. Vatanni, u qanday bo'lmasin sevish kerak. Bu haqda buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniy bunday deb yozgan edi:

„Biz, turkistonliklar, **o'z** Vatanimizni jonimizdan ortiq suyganimiz kabi, arablar Arabistonlarini qumliq, issiq cho'llarini, eskimoslar shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyurlar. Agar suymasalar edi, **havosi yaxshi, tirikchilik oson** yerlarga **o'z** vatanlarini tashlab, xijrat qilurlar edi. Bobolarimiz „Kishi yurtida sulton bo'lguncha, **o'z** yurtida cho'pon bo'l“, — demishlar“.

Savol va topshiriqlar

1. Abdulla Avloniy haqida nimalarni bilasiz?
2. Matn mazmunini o'z so'zlaringiz bilan so'zlab bering.
3. Oxirgi gapga o'z munosabatingizni bildiring.

Grammatika

Qarashlilik ma'nosini ifodalash uchun nutqda aniqlovchilarning alohida turidan foydalaniladi. Bunday aniqlovchilar **qaratqich-aniqlovchilar** deb atalib, ular kimning? nimaning? so'roqlariga javob bo'ladi va qaratqich kelishigidagi

soʻzlar bilan ifodalanadi. Aniqlovchining bu turi oʻzi bogʻlangan soʻz bilan rus tilidagi kabi shaxs va sonda moslashadi. Qiyoslang:

<i>mening maktabim</i>	<i>МОЯ ШКОЛА</i>
<i>bizning maktabimiz</i>	<i>НАША ШКОЛА</i>

Aniqlovchining bu turi nutqda belgili va belgisiz holda qoʻllanib kelishi mumkin. Qaratqich-aniqulovchilar olmoshlar, atoqli otlar, egalik qoʻshimchasini olgan soʻzlar bilan ifodalanganda, yaʼni aniq shaxsni bildirganda, albatta, belgili qoʻllanadi.

Qaratqich-aniqulovchilarning ifodalanishini yodda tuting!

- Ot bilan: *Oila jamiyatning asosidir.*
- Otlashgan sifat bilan: *Yaxshining yaxshiligi tegar har yerda, yomonning yomonligi tegar tor yerda.*
- Otlashgan son bilan: *Ikkovining fikri menga maʼqul boʻldi.*
- Olmosh bilan: *Uning nomi bilan birga bitilgan Dunyo daftariga oʻzbek degan nom.*
- Otlashgan sifatdosh bilan: *Maqtanganning uyiga bor, kerilganing toʻyiga.*

215-mashq. Matnni oʻqing va soʻzlab bering. Avval qaratqich - aniqulovchili, soʻngra sifatlovchi aniqulovchili birikmalarni oʻzi bogʻlangan soʻz bilan koʻchirib yozing.

PAXTACHILIK TARIXI

Gʻoʻza issiq mamlakatlarda oʻsadi. U quyosh nurini yaxshi koʻradi. Paxtaning ochilishi uchun 3000 kaloriya issiqlik kerak. Gʻoʻzani birinchi marta bundan ming yillar avval Hindistonda kashf qilishgan. Hindistonliklarning nafis va salqin matolari barchani lol qoldirgan. Xitoy Hindistonning qoʻshnisi boʻlsa-da, xitoyliklar gʻoʻzani manzarali daraxt sifatida ekishgan. Gazlamalarni esa ipakdan toʻqishgan. Faqat bir necha asrlardan keyingina ular paxtadan gazlama toʻqishni oʻrganishgan. Paxta oʻsimligi Xitoydan Oʻrta Osiyoga tarqalgan. Gʻoʻza Peru, Meksika xalqlariga ham ilgari maʼlum boʻlgan. Misrda ipak paxta deb nom olgan uzun

tolali paxta yetishtiriladi. G‘o‘zaning bunday navi bizning respublikamizda Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida o‘stiriladi.

216-mashq. „Paxtachilik tarixi“ matnini yana bir bora o‘qing. Belgili va belgisiz qo‘llangan qaratqich-aniqlovchilarning ma‘nolaridagi farqni tushuntiring.

217-mashq. Nuqtalar o‘rniga zarur so‘z va qo‘shimchalarni qo‘ygan holda gaplarni ko‘chiring.

1. Faqat ona ... bolasiga hech qachon xiyonat qilmaydi. 2. Qadrdoning... qadriga yet. 3. Ilmdan dunyo... ishi sozdir boq, ilmsiz... ishi cho‘zilur uzoq. 4. so‘z... ozi yaxshi, ... so‘z... o‘zi yaxshi. 5. Bilimga to‘lsa har kim... dili, ishga chechan bo‘lar oyoq-qo‘li. 6. Behunar... hunari yalqovlikdir. 7. Uzoqdan ko‘ringan yashil qishloq — biz... qishloq. 9. Odob — kishi... zeb-ziynati.

BILIB OLING!

Jizzax viloyati respublikamizning markaziy qismida joylashgan. U 1973- yil 29- dekabrda tashkil topgan bo‘lib, hududi 25 ming 500 kv.km. Jizzax viloyati tarkibiga 11 ta qishloq tumani va 7 ta shahar kiradi. Uning markazi Jizzax shahri. Jizzaxdagi Zomin tumani respublikamizning eng go‘zal hududlaridan biri bo‘lib, u yerda yaxshi dam olish maskanlari bor.

Adabiy o‘qish

SOHIBQIRON HAYOTIDAN IBRATLI LAVHA

Buyuk shoir Nizomiy Ganjaviyning „Xamsa“ sining bir nchi dostoni „Mahzan ul-asror“dan ilhomlanib turkiy tilda „Gulshan ul-asror“ dostonini yaratgan mavlono Haydar Xorazmiy mazkur asarida sahibqiron Amir Temurning yigitlik davriga oid ajib bir hikoyani keltirgan. Bunga ko‘ra, Amir Temur o‘z harbiy faoliyatining boshlarida dushmanlar bilan jangda qo‘lidan va oyog‘idan yarador bo‘ladi. O‘z hamrohlaridan ajrab, majolsiz holda ovloq bir joyda yakka qolgan sahibqiron og‘ir yaradorlik tufayli bir muddat tushkunlikka tushadi. Shunda u devorga tirmashib chiqayotgan bir majruh chumolini ko‘rib qoladi. Chumoli bir necha bor yarim

yoʻlda yiqilib tushsa-da, olti-yetti marta qayta urinib, nihoyat, devor tepasiga chiqadi. Bir ojiz jonivorning sabot-matonatidan Temurbek saboq oladi.

U kuchlanib oʻrnidan turib, qurol-yarogʻini koʻtarib yoʻlga tushadi. Haydar Xorazmiy sohibqiron Amir Temur haqidagi bu hikoyani ibrat sifatida keltirib, oʻquvchilarga har kishi hayotda qiyinchilik va mashaqqatlarga uchrashi mumkin, ammo ularni sabot bilan yengib oʻtib, yanada toblanib harakat qilmogʻi zarur, deydi.

Topshiriqlar

1. Amir Temurning hayoti haqida bilganlaringizni soʻzlab bering.
2. Haydar Xorazmiy nima uchun bu hikoyani ibrat sifatida keltirgan?

YODDA TUTING!

Qaratqich-aniqlovchilar doim egalik qoʻshimchasini olgan soʻzlarga bogʻlanib keladi va oʻzi tobe boʻlgan soʻz bilan shaxs va sonda moslashadi. Shuning uchun 1 va 2 - shaxsda faqat olmosh bilan ifodalanadi.

	Birlik		Koʻplik
I	mening daftarim	bizning	daftarimiz
II	sening daftaring	sizning	daftaringiz
III	uning	ularning	
	Anvarning — daftari	Anvarlarning — daftari	

Bunda I va II shaxs birlik shaklida bittadan n tovushi tushib qoladi. Bunday birikmalarda olmosh tushib qolishi ham mumkin. Masalan:

Mening daftarim — daftarim, sening daftaring — daftaring kabi.

218-mashq. Matnni oʻqing. Avval qaratqich-aniqlovchili, soʻngra sifatlovchi — aniqlovchili birikmalarni oʻzi bogʻlangan soʻz bilan koʻchirib yozing.

YOSHLIKNING QADRI

Odamzodning tabiati shundayki, bugungi kun bilangina emas, koʻpincha kelajak bilan — ezgu umidlar va goʻzal orzu-havaslar bilan yashaydi, yaxshi kunlarni va osuda damlarni qoʻmsab, unga intilib yashaydi. Ha, inson orzularining cheki yoʻq. U doimo ertangi kuniga umid-ilin bilan boqadi. Bunga erishish esa, eng avvalo, yoshlikning nechogʻlik oqilona kechishiga bogʻliq.

Yoshlik g'oyat bebaho, lekin tez o'tib ketadigan boylik. Yoshlik inson hayotida eng murakkab va nozik, eng mas'uliyatli va g'animat davr. Ya'ni tabiatda nima ekilsa, shu olinganidek, yoshlik ham inson taqdiri va kelajagini belgilashda hal qiluvchi davr. Shu bois yoshligingizni samarali ishlarga sarflang, uni behuda o'tkazmang. Ko'p o'qing, o'rganing. Olgan bilimlaringiz kelajagingizda asqotadi.

219-mashq. Ushbu ma'nodosh so'zlar va so'z birikmalarini mashq daftaringizga ko'chiring va qo'llanishiga e'tibor bering.

Bizning qishlog'imiz — bizning qishloq — qishlog'imiz

Bizning oilamiz — bizning oila — oilamiz

Bizning vatanimiz — bizning Vatan — Vatanimiz

Sizning mahallangiz — sizning mahalla — mahallangiz

220-mashq. Matnni o'qing. Belgi ifodalovchi so'zlarni topib, aniqlovchining qaysi turiga kirishini ayting.

KITOB DO'KONI

Alisher rastalardan ildam o'tib bordi. Bozor chekkasidagi qo'lyozma kitoblar taxlab qo'yilgan kichik do'konchalar uning e'tiborini jalb qildi. Bu sovuq va nim qorong'i do'konchalarda inson aqlining xazinalari o'yma gulli charm muqovalarga o'ralib taxlanib yotardi. Kitob do'konlari yoniga muqovasoz ustalarning do'koni joylashgan. Alisher to'xtab, mashhur muqovasoz ustaning gul solish oldidan charmni tarang qilib tortib, iylashini uzoq tomosha qildi. Ayniqsa, ana shu rastalarda Alisher o'zining hirotlik ekanini yaqqol his etdi. Eski qo'lyozmalarning hidini huzur qilib iskarkan, u ketishga shoshilmasdi.

(L. Bat)

221-mashq. Qaratqich-aniqlovchilarni toping va o'zi bog'langan so'z bilan ko'chiring. Ularning belgisi yoki belgisiz qo'llanishi sababini tushuntiring.

1. O'zbekistonning jo'shqin, sho'x bahori cho'lga gul va ko'kat sepini yoygan 2. Yot yeguncha, qarindosh o'lguncha, deydilar, shuning uchun qardoningning qadriga yet. 3. Ilmdan dunyoning ishi sozdir boq, ilmsizning ishi cho'zilur uzoq. 4. Bilimga liq to'lsa har kimning dili, ishga chechan bo'lar oyoq-qo'li. 5. Ayol ko'chaning o'ng tomonidagi ikki qavatli uyning darvozasini sekingina ochdi. 6. Fakultetimiz talabalari voleybol musobaqasida birinchi o'rinni egalladilar.

222-mashq. Nuqtalar o‘rniga zarur so‘z va qo‘shimchalarni qo‘ygan holda gaplarni ko‘chiring. Har bir maqolning mazmunini o‘z so‘zlaringiz bilan tushuntirib bering.

1. Behunar... hunari yalqovlikdir. 2. ... guruhimizda ... talaba o‘qiydi. 3. Odob - ... zeb-ziynati. 4. ... pichoq... sopi oltin. 5. ... qo‘li gul: qayerga tegsa, o‘sha yerni bo‘ston qiladi. 6. Og‘zi bo‘sh... ichida gap yotmas. 7. Baxil... bog‘i ko‘karmas. 8. ... farzand yurtingni bog‘ qiladi, ... farzand ko‘ksingni dog‘ qiladi. 9. Odam... yuzi o‘ftobdan issiq. 10. Kerakli tosh... og‘irligi yo‘q.

YODDA TUTING!

Gapda aniqlovchining har ikki turi mavjud bo‘lganda, albatta, avval qaratqich-aniqlovchi, so‘ngra sifatlovchi-aniqlovchi keladi. Faqat she‘riy asarlarda inversiya yuz berganda bu tartib o‘zgarishi mumkin. Qiyoslang: *Mening sevimli o‘qituvchim* — odatdagi tartib.

Sevimli o‘qituvchim mening — o‘zgargan tartib.

Bunday o‘zgarish so‘zlarning ma‘nosi va sintaktik vazifasiga ta‘sir etmaydi.

223-mashq. Matni o‘qing. Belgini bildiruvchi so‘zlarni topib, qaysi so‘zga bog‘lanishini va aniqlovchining qaysi turiga kirishini aniqlang.

Xalq tili tirik ekan, xalqning o‘zi ham tirik. Xalq uchun uning o‘tmishidagi son-sanoqsiz avlod-ajdodlari yaratib qoldirgan merosni tortib olishdan ham yomonroq zulm yo‘qdir. Xalqning hamma narsasini tortib olsangiz oling, xalq uni topa oladi. Lekin uning tilini yo‘q qilsangiz-chi, xalq uni hech qachon yana yarata olmaydi. Xalq o‘ziga hatto yangi vatan ham qurib olishi mumkin, ammo yangi tilni hech qachon yarata olishi mumkin emas. Xalq tilidan mahrum bo‘ldimi, bu — xalqning o‘zi ham yo‘q bo‘ldi, degan so‘z. Agar uzoq yashamaydigan bir insonning o‘ldirilishi inson qalbini larzaga keltirsa, tarixda ko‘p asrlardan beri yashab kelayotgan butun boshli bir xalqning hayotiga qasd qilish inson qalbini qanday ahvolga solgan bo‘lur edi? (*K.D. Ushinskiy.*)

MENING O'G'RIGINA BOLAM

(voqeyiy hikoya)

G'. G'ulom

Otamizning o'lganiga anchagina yil o'tib ketdi. Bu yil — o'n yettinchi yilning ko'klamida onamizdan ham ajralib, shum yetim bo'lib qoldik. Biz to'rt yetimdan xabar olib turishga katta onam — onamning onalari Roqiya bibi kelib turibdilar. Bu kishini biz erkalab Qora buvi deb ataymiz.

Oqshomlari buvim boshliq hammamiz oldi ochiq ayvonda uvun-to'da ko'rpa-yostiqlarga o'ralib, bittagina O'ratepaning kir ip sholchasi ustida uxlaymiz.

Sentabr oylarining oxiri, ilk kuz oqshomlaridan biri edi. Havo anchagina salqin. Biz yetimlar bir-birimizning pinjimizga tiqilib, bir-birimizni isitib uyquga ketamiz. Qatorda eng so'nggi bo'lib, ona chumchuqday Qora buvim yotardilar, u kishi saksondan oshgan kampir edilar.

Bu oqshom uch xo'roz o'tgandan keyin Yetti qaroqchi yulduzi tik kelganda, g'o'ng'ir-g'o'ng'ir ovozdan uyg'onib ketdim. Buvim kim bilandir anchagina baland ovozda suhbatlashmoqda edilar. Hovlimiz ota-buvadani qolgan, anchagina katta bo'lib, gir atrofi imorat edi. Shimol tomonda amakivachchalarimiz turishardi. Lekin ular yozda bog'ga ko'chib ketadilar. Hozir ular tomon bo'sh.

Buni qaranga, bizning uyimizga o'g'ri kelibdi. Bizni ham odam deb yo'qlaydigan kishilar bor ekan-da dunyoda? Ertaga o'rtoqlarimga toza maqtanadigan bo'ldim-da. O'g'ri o'sha amakivachchalarimning tomidan sekin yurib kelib, buvimning to'g'rilariga kelganda aksa urib yuboribdi. Buvim hali uxlamagan ekanlar, tomga qarab:

— O'g'rigina bolam, hoy o'g'rigina bolam, hoynahoy biror tirikchilik uchun tomga chiqqan ko'rinasan. Axir kasbing nozik, gumon-pumoningni yozib chiqsang bo'lmaydimi? — debdilar.

— Axir, buvijon, birorgina kecha tinchgina uxlangiz bo'lmaydimi, bizning tirikchiligimizning yo'lini to'saverasizmi? — debdi.

Men gap shu yerga kelganda uyg'onib ketgan bo'lsam kerak. Qolgan gaplarni eshitganimcha qilib yozaman.

— Hoy, aylanay, o'g'rigina bolam, boshimda shunday musibat turganida ko'zimga uyqu keladimi? Mana olti oy bo'ldi, bir soat mijja qoqib uxlaganim yo'q. Kechalari xayol olib qochib ketadi.

— Nimalarni xayol surasiz, buvijon? — bu gapdan keyin ustidagi to'nini bo'g'otning ustiga yostiq qilib qo'yib, o'g'ri ham yonboshlab oldi.

— Nimalarning xayolini surardim. Shu to'rtta yetimning ertasini o'ylaymanda, bolam. Zamonni o'zing ko'rib turibsan, tirikchilik toshdan qattiq. Hali bularning qo'lidan ish kelmaydi, ro'zg'orda bo'lsa, ko'z ko'rib, qo'l tutguday arzigulik buyum qolgani yo'q. Bir chekkadan sotib yeb turibmiz. „Yotib yeganga tog' ham chidamas“ deganlar. Eh-ha, bu bolalar qachon ulg'ayadiyu, qachon o'zining nonini topib yeydigan bo'ladi?

— To'g'ri aytasiz, buvijon, — dedi o'g'ri. — Mening ham ikki bolam, xotinim, bitta kampir onam bor. Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak deganlaridek, shularni boqishim kerak. To'rtta non topish uchun o'zimni o'tga-cho'g'ga uraman. Bo'lmasa ishlay desam, bilagimda quvvatim bor, aql-u hushim joyida, menga hozir qilib yurgan o'g'rilik kasbi yoqadi deysizmi?

— Biror boshqa kasb qilsang bo'lmaydimi, bolam? — dedi kampir.

— Nima kasb qilay? Hamma kasblarning ham bozori kasod...

— Ha, mayli, o'g'rigina bolam, shu yetimlarning ham peshonasiga yozgani bordir. Axir noilojlikdan-ku shu harom yo'lga qadam bosibsan. O'ziga to'qroq, badavlatroq odamlarnikiga borsang bo'lmaydimi?

— E, buvim tushmagur, soddasiz, sodda — dedi o'g'ri. — Boylarning uyiga tushib bo'ladimi? Ularning eshiklari temirdan. Har bittasining qo'rasida ikkita-uchtadan itlari bor.

— Bu gaping ham to'g'ri, o'g'rigina bolam. Ammo lekin ehtiyot bo'l. El-yurtning oldida tag'in badnom bo'lib qolmagin, — dedi bizning kampir. — Endi bu yoqqa qara, o'g'ri bolam, hademay, tong yorishib qolar. Oshxonaning yonidagi tutdan sirg'alib pastga tush. O'tinimiz yo'q. Oshxonada bir-ikkita yong'oq to'nka bor, boltani olib shuni yorib ber, qumg'on qo'yaman. Kecha tog'ang berib ketgan zog'ora nondan ikkitasini olib qo'rganman, birgalashib choy ichamiz.

— Yo'g'-e, buvi, — dedi o'g'ri. — to'nka yorib-ku berarman, ammo choy icholmayman, chunki kun yorishib qolsa meni tanib qolasiz. Juda ham yuzimni sidirib tashlaganim yo'q, andisham bor, uyalaman.

— Voy, o'lay, qutlug' uydan quruq ketasanmi, bolam? Bir nima olib ket. To'xta, ha darvoqe, oshxonada bitta yarim pudlik qozon bor. Allazamonlar uyimizda odamlar ko'p edi, katta qozonda osh ichardik. Xudoning g'ashiga tegdik, shekilli, shundoq katta gurkiragan xonadondan shu to'rttagina yetim qolib turibdi. Eh-ha, bular qachon katta qozonni qaynatar edi-yu... shuni olib keta qol. Sotib bir kuningga yaratarsan, o'g'rigina bolam.

— Yo'q, yo'g'-e buvi, yomon niyat qilmang. Ha-huv deguncha bu kunlar ham unut bo'lib ketadi. Yana katta oilalar jam bo'ladi. Hatto bu qozon ham kichiklik qilib qoladi. O'sha yetimlarning o'ziga buyursin, to'ylarida o'ynab-kulib xizmat qilaylik. Xayr endi, buvi, men ketaman, tong yorishib qoldi.

— Xayr, o'g'rigina bolam, kelib tur.

— Xo'p, ona, xo'p...

Men o'sha o'g'ri kishini tanir edim. Haligacha hech kimga kimligini aytgan emasman.

Savol va topshiriqlar

1. Hikoyaning mag'zida qanday ma'no yotibdi?
2. Ushbu hikoyani rollarga bo'lib o'qing.
3. Kampir va o'g'ri obrazlarini tavsiflang.
4. Hikoyada ishlatilgan ibora va xalq maqollarining ma'nolarini izohlang.

BELGINI IZOHLAB IFODALASH

(Выражение изъяснения признака)

Grammatika

Belgini izohlab ifodalash ham mumkin. Bu shaxsni unvoni, lavozimi, taxallusi, qarindosh-urug'chilik munosabatiga ko'ra qaytadan nomlash bo'lib, izohlovchi-aniqlovchi deb ataladi. Izohlovchi aniqlovchining boshqa turlaridan farq qiladi.

Masalan: *Sulton montyor simlarni ko'zdan kechirdi.*
Montyor Sulton simlarni ko'zdan kechirdi.

Izohlovchi-aniqlovchilar o'zi aniqlayotgan so'zdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Qiyoslang:

professor Umarov

Karima **xola**

yozuvchi Tohir Malik

Gulnor **pari**

Izohlovchi-aniqlovchilarning ifodalanishini yodda tuting!

Unvon, amalni:	<i>Polkovnik Ikromov bilan suhbatlashdik.</i>
Mashg'ulot, kasb, mutaxassislikni:	<i>Oshpaz Soli, gulchi Vahob, samovarchi Ahmad kelishdilar.</i>
Yosh, jins, qarindoshlikni:	<i>Surayyo xolam xorijdan qaytdilar. Guruhimizda 4 ta o'g'il bola va 5 ta qiz bola bor.</i>
Laqabni:	<i>Shavkat sovuq, Rasul pismiq.</i>
Taxallusni:	<i>Oybek, Uyg'un, Navoiy.</i>

224- mashq. Gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan izohlovchilarning ma'nosini aniqlang.

1. Universitetimizda **shoir Erkin Vohidov** bilan uchrashuv o'tkazildi. 2. Bolalar **Karim boboning** latifalarini ko'p eshitishgan. 3. **Qiziqchi Nikulin** bolalarning sevimli artisti edi. 4. **Olim novvoy** bilan **Zohidjon oshpazni** mahallada hamma taniydi. 5. Biz „**Hasan aravakash**“ filmi miriqib tomosha qildik. 6. **Dktor Dilfuza Yusupova** bizning universitetimizda tahsil olgan. 7. **Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek** o'zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biridir.

YODDA TUTING!

Kitob, gazeta, jurnal va hokazolarning nomlari izohlovchi bo'lib kelsa, yozuvda qo'shtirnoq ichiga olinib, bosh harf bilan yoziladi: „*O'zbekiston ovozi*“ gazetasi, „*Fan va turmush*“ jurnali, „*Mehrobdan chayon*“ romani.

Bunday izohlovchilar shaxs nomi orqali ifodalansa, ko'pincha, *nomidagi, nomli* so'zlari bilan birga qo'llanadi va qo'shtirnoq ichiga olinmaydi. Masalan: *Usta Shirin ko'chasi, Alisher Navoiy nomidagi teatr.*

O'xshatish ma'nosini bildirgan izohlovchili birikmalar chiziqcha bilan yoziladi. Masalan: *ona-Vatan, kosmonavt-uchuvchi, mexanik-haydovchi* kabi.

225-mashq. Matnni o'qing. Nutq subyektini izohlab kelgan so'zlarni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirib yozing.

1. „Obid ketmon“ taniqli yozuvchi Abdulla Qodiriy qalamiga mansub asarlardan biridir. 2. Nevropotolog N. M. Majidov xorijiy mamlakatlarda ham ishlab kelgan. 3. Kalta Sara bilan uzun Saraning xarakteri ham qarama-qarshi edi. 4. Qodirqul mingboshi singlisini ko'rib to'xtadi. 5. Haydovchi Azizov yo'l harakati qoidalarini buzgani uchun ogohlantirildi. 6. Shokir aka bilan Xolida opa juda yaxshi yashashdi, to'rt farzandning ota-onalari bo'lishdi. 7. Soli sovuq — romandagi salbiy qahramonlardan biri.

Grammatika

Ma'lumotnoma biron shaxs haqida ma'lumot-axborot beruvchi hujjat bo'lib, ma'lum bir idora (mahalla, korxon, o'quv muassasasi) tomonidan beriladi. Bu hujjat turi maxsus qolipga tushirilgan bo'ladi va quyidagi zaruriy qismlardan iborat bo'ladi:

Mahalla fuqarolar yig'inining to'rtburchak muhri.	Murod Ibrohimovich Nurmuhammedov Toshkent shahar Yunusobod tumani Olmazor ko'chasidagi 7-uyda yashaydi.
Tuman, shahar va mahallaning nomi.	Ma'lumotnoma oliy o'quv yurtiga taqdim etish uchun berildi.
Ma'lumotnomaning raqami va berilgan sanasi.	

„Firdavsiy“ nomli mahalla fuqarolar

yig'ini raisi	(imzo)	A. Boboyev
Kotibi	(imzo)	M. Samadov

(muhr)

226-mashq. Berilgan rasmiy ish qog'ozi namunasidan foydalanib, o'zingiz ma'lumotnoma yozing va unda qo'llanadigan fe'l shakllariga e'tibor bering.

227-mashq. Rus tilidagi rasmiy ish qog‘ozini o‘zbek tiliga o‘giring va har ikki tilda qo‘llanadigan til vositalarining grammatik shakllarini qiyoslang.

Штамп организации

№ _____

”_____“ _____ г.

СПРАВКА

Настоящая справка выдана _____ в том, что он действительно является членом спортивного клуба „Матонат“ Яккасарайского тумана г. Ташкента.

Справка выдана по месту требования.

Директор _____ Ф.И.О.
(подпись)

Adabiy o‘qish

SHAHRIM TARIXI

Jizzax viloyatiga qarashli Ravot qishlog‘ida Uchqiz nomli kichik bir qishloq mavjud. Qishloqning bu nom bilan atalishining sabablarini u yerlik aholi quyidagicha izohlaydi. Rivoyat qilishlaricha, qadim zamonlarda shu qishloqda uchta qiz yashagan ekan. Ular bir kuni tog‘ga qo‘ylarini boqqani ketishibdi. Bir payt to‘satdan ko‘p otliq yov bostirib kela boshlabdi. Shu payt bu uch qiz qattiq qo‘rqqanidan xudodan yov qo‘liga tushguncha toshga aylanib qolishlarini so‘rashibdi va shu payt bir-birlariga yaqin bo‘lgan uchta tosh paydo bo‘lib qolgan ekan.

Hukumat buyrug‘i bilan 1960-yillarda Mirzacho‘lni o‘zlash-tirish ishlari boshlandi va 1964-yil 30-aprelda Sirdaryo viloyatiga qarashli „Ilich“ nomli tuman vujudga keldi. Mustaqillikdan so‘ng, ya‘ni 1991-yilda bu nom o‘rniga Sharof Rashidov nomi berildi. 2004-yilda esa Vazirlar Mahkamasining buyrug‘iga binoan tumanimizning nomi „Sardoba“ deb yuritila boshladi. Tumanimizning bu yangicha nom bilan atalishining o‘ziga xos sabablari bor, ya‘ni bu ilmiy etimologiya bilan bog‘liqdir. Tumanimizga qarashli Gumbaz qishlog‘idan qadimda Buyuk ipak yo‘lining bir kichik tarmog‘i o‘tgan. Bizning xududimiz cho‘l zonasiga to‘g‘ri kelganligi uchun, yoz kunlarida kun juda issiq bo‘lib, qishda izg‘irin

sovuq bo'lgan. Yozda bu yerlardan o'tuvchi karvonlar suvsizlikdan va jazirama issiqdan qiynalishgan. Shu tariqa bu yerda savdogarlar uchun qo'nib dam olib, charchog'ini chiqaradigan va chanqog'ini bosadigan bir bino quriladi. Bu bino gumbaz shaklida qurilgan bo'lib, ichida doimo suv bo'lib turadigan quduq, ya'ni sardoba qaziladi. Sardoba — suv to'ldirilgan usti yopiq quduq ma'nosini bildiradi.

Shunday qilib XVIII asrdan boshlab bu sardoba uzoq o'tmishda karvonlar chanqog'ini bosuvchi va to'xtab dam oluvchi maskanga aylangan. Uch asrdan buyon qarovsiz yotgan bu joy mustaqilligimizdan so'ng Vazirlar Mahkamasining qarori bilan qayta ta'mirlandi va u yana o'zining avvalgi go'zalligini tikladi. Bugungi kunda ko'plab shaharlardan keluvchi mehmonlar, qolaversa chet el sayyohlarni ham o'ziga maftun etuvchi muqaddas bir ziyoratgoh maskanga aylandi. Shu tariqa bu bino joylashgan qishloqqa Gumbaz, tumanimizga esa Sardoba nomi berildi.

Grammatika

Belgi ma'nosi qo'shma gaplar vositasida ham ifodalanishi mumkin. Bunday gaplarda bosh gap tarkibida *shunday, shunaqa, shuning, o'shaning* kabi so'zlar, ergash gap tarkibida esa *kimning, nimaning, qanday, qanaqa, qaysi* olmoshlari qo'llanib keladi va o'zaro quyidagicha bog'lanadi:

Kimning, qanday ... -sa, o'shaning, shunday

... .

Shunday, shunaqa ... -ki, ular, uning

Bunday gaplar kengaygan sifatdoshli sodda gaplarga sinonim bo'lib kelishi mumkin. Masalan: *Dunyoda shunday yaxshi odamlar borki, ular o'zgalarning baxtini o'z baxtlaridan ortiq ko'radilar.* — *Dunyoda o'zgalarning baxtini o'z baxtlaridan ortiq ko'radigan yaxshi odamlar bor.*

228-mashq. Berilgan qo'shma gaplarning mazmuni va bog'lanish vositalariga e'tibor bering.

1. Kenja botir ilgari qaysi yo'l bilan kirgan bo'lsa, yana o'sha yo'l bilan chiqib ketdi. 2. Kimning qo'li ochiq bo'lsa, uning hamisha omadi kuladi. 3. Sizlar shunday zo'r g'ayrat bilan ishladingizki, bunday mehnat, albatta, g'alabaga olib kelishi muqarrar. (*Sh.R.*)

4. Kapitan qanday ishonch bilan aytgan bo'lsa, Ahmadjon shunday ishonch bilan emaklab ketdi. (*A.Q.*) 5. Shunday odamni yuborish kerakki, undan hech kim shubhalanmasin. (*H.G'*) 6. Shunday kunlar bo'ladiki, o'z qadr-qimmatini bilan bir necha o'n yillarga tatiydi.

229-mashq. Berilgan qo'shma va sodda gaplarni o'qing. Mazmunan mos keladiganlarini topib, juftlab ko'chiring, hamda ifodaviy vositalarni aniqlang.

- Shunday odamlar borki, ular xalq baxtini o'z baxtlari deb biladilar.
- Har bir kishi o'z intilishi bilan baxt topa oladigan zamon keldi.
- Kimning so'zi to'g'ri bo'lsa, ishi ham to'g'ri bo'ladi.
- Xalq baxtini o'z baxti deb biladigan odamlar ham bor.
- Hozir shunday zamon keldiki, har bir kishi o'z intilishi bilan baxt topa oladi.
- Kitobxonlik ommaviy tus olgan xalqning kelajagi porloq bo'ladi.
- So'zi to'g'ri odamning ishi ham to'g'ri bo'ladi.

230-mashq. Gaplarni qiyoslang. Izohlovchili subyektlarning sodda va qo'shma gap tarzida berilishiga e'tibor qiling.

1. Kim ko'p o'qisa, o'sha ko'p biladi. Ko'p o'qigan ko'p biladi. 2. Kimki o'z burchini unutsa, u ko'p xatoga yo'l qo'yadi. O'z burchini unutgan ko'p xatoga yo'l qo'yadi. 3. Kimki haddidan oshsa, o'sha xalq e'tiboridan qoladi. Haddidan oshgan xalq e'tiboridan qoladi. 4. Kim sport bilan shug'ullansa, doimo sog'lom bo'ladi. Sport bilan shug'ullangan doimo sog'lom bo'ladi. 5. Kim ko'p mehnat qilsa, oxirida rohatga erishadi. Ko'p mehnat qilgan oxirida rohatga erishadi.

231-mashq. Fikr mazmunini qo'shma gap tarzida davom ettiring.

1. Kishi qanchalik dono bo'lsa, 2. Inson o'ziga qanchalik ishonsa, 3. Shunday kunlar bo'ladiki, 4. Kimning mehnati halol bo'lsa, 5. Shunaqa ajoyib narsaki, 6. Kattalar qaysi yo'ldan yurishsa, kichiklar ham... . 7. Shahrimizda shunday keng ko'priklar qurildiki, 8. Kim qaysi tilni puxta o'zlashtirgan bo'lsa, 9. Kim qaysi fanlarni yaxshi bilmayotgan bo'lsa,

232-mashq. Matni o‘zbek tiliga o‘giring. Belgi bildiruvchi so‘zlarning rus va o‘zbek tillarida ifodalanishi va bog‘lanishini qiyoslang.

КТО ИЗОБРЕЛ ТЕННИС?

Теннис имеет древнюю историю. Пробразом его, по всей видимости, была существовавшая у греков и римлян игра в мяч, которая позже стала французской игрой.

Слово „теннис“ очевидно, произошло от французского слова „Тенназ!“, что означало „Играйте!“ В течение XIII, XIV и XV веков этой игрой увлекались по всей Франции, и она даже называлась королевской, поскольку все короли и их приближенные постоянно играли в нее, у них был даже специальный штат людей, ухаживавший за кортами. А в 1529 году король Генрих VIII построил теннисный корт, которым пользуются и поныне. Сегодня теннис — самый модный и популярный вид спорта во всех странах мира.

Savol va topshiriqlar

1. Sizga sportning qaysi turi yoqadi?
2. O‘zbekistonlik tennischilardan kimlarni bilasiz?
3. Toshkent tennis kortida bo‘lganmisiz? U haqda gapirib bering.

ESHITISH MASHQI

Ushbu maqollarni diqqat bilan eshiting. Aniqlovchilarni o‘zi bog‘langan so‘z bilan yozib olishga harakat qiling va shu asosda maqollarni tiklab, ma’nosini tushuntirib bering.

1. Halol so‘z, halol ish, halol osh, halol muomala baxt-saodatga yo‘l ochadi.
2. Odobli va vijdonli odam elda azizdir.
3. Shirin so‘z qalb qopqoni, husnixat ko‘z rohatidir.
4. Yaxshi o‘g‘il qand yedirar, yomon o‘g‘il pand yedirar.

Adabiy o‘qish

SHARAFLI BURCH

Bir kuni mavlono Alisher Navoiy mulozimlari bilan otda uzoq tog‘ sayridan qaytib kelayotgan ekan. Yo‘l qabriston oralab o‘tar ekan. Qabristonga yuz qadam chamasi qolganda, mavlono otdan tushib, boshini quyi solib yo‘lida davom etibdi. Mulozimlari ham otlaridan tushib, uning orqasidan ergashibdilar.

Qabristondan ancha uzoqlashgandan keyin yana otlarga minib, yoʻrtib ketishibdi. Bir oz yurishgandan soʻng mulozimlar shoirning qabristonga yaqinlashganda otdan tushishi sababini soʻrabdilar. Alisher Navoiy ancha vaqt sukut saqlab turibdi-da, keyin mulozimlaridan norozi ohangda shunday deb javob beribdi:

— Bu yerda xalqimizning jigargoʻshalari, tabarruk padari buzrukvorlari mangu uyquga ketganlar. Bular yonidan ot choptirib, changitib oʻtish insonlik shaʼniga isnoddir, nahotki shuni ham bilmasalaring? Buni bilmaslik — tiriklikdagi oʻliklikdir. Ota-bobolar haqini, xotirasini eʼzozlamoq har bir kishining sharafli burchidir.

Mulozimlar otasi oldida ayb ish qilib qoʻygan boladek to Hirotning qorasi koʻringuncha tillarini tishlab, aqlni peshlab boribdilar.

(„El desa Navoiyni“ kitobidan)

Savollar

1. Siz xotira va qadrlash kunida kimlarni borib koʻrasiz?
2. Ota-bobolarning xotirasini eʼzozlash nima uchun har bir kishining burchi hisoblanadi?

HARAKATNING HOLATINI IFODALASH

(Выражение состояния действия)

233-mashq. Matnni oʻqing. Harakatning holatini ifodalovchi soʻzlarni topib, ifodalanishini tushuntiring.

ONA TABIAT

Bepoyon yam-yashil yaylov. Uzoq-uzoqlarga suqlanib qaraysan kishi. Qirlarni gilamga oʻxshatib maysa-giyohlar yelda ohista tebranadi. Yaylovda na daraxt, na uy bor. Olisdagi "Yulduztogʻ" kishi koʻziga juda yaqin boʻlib tuyuladi. Sovliqlar bilan dikir-dikir sakrab yurgan doʻmboqqina qoʻzilarni aytmailsizmi! Ularning quyoshda porlab turgan qorakoʻllari jim-jimador toblanib, munchoqdek koʻzlari yoqutdek chaqnaq kishi diqqatini oʻziga tortadi.

Grammatika

Ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, holatini ifodalovchi soʻzlar qay tarzda? qanday? qay holda? soʻroqlariga javob beradi va gapda hamma vaqt kesimga bogʻlanadi. Masalan:

Dars tugashi bilan barcha talabalar darhol (qay

tarzda?) uylariga tarqaldilar. Quyosh nurining issiq taftidan hovlidagi gullar holsizlanib (qay holda?) boshlarini bir tarafga egib termilib turardi.

Holatni ifodalashda, odatda, ravishlar, fe'ning ravishdosh shakli, iboralar va ko'makchili birikmalar ko'p qo'llanadi.

234-mashq. Gaplarni o'qing. Harakatning holatini ifodalovchi so'zlarni topib, o'zi bog'lanib kelgan so'zlar bilan ko'chirib yozing.

1. Quyosh yerdagi qorlarni sekin-asta eritib yubordi. 2. Daryo suvi shovullab oqmoqda. 3. Tog' orqasidan quyosh yarqirab ko'rindi. 4. Yo'l toshloq yon bag'ridan burilib-burilib ko'tarilib boradi. 5. Rais cho'ponning zavq bilan aytayotgan qo'shig'idan mamnun bo'lib, beixtiyor kulib qo'ydi. 6. Raqqosa qiz tovlanib xil-xil, qushdek uchar sahnada yengil. 7. Majlis qatnashchilari qarorni bir ovozdan qabul qilishdi. 8. Jomiy asta-sekin tetiklanib, ikki do'st samimiy suhbat qurdilar. 9. Navoiyning Hirotga kelganligi haqidagi xabar butun shaharga yashindek tarqaldi.

235-mashq. Qavs ichidagi so'roqlar o'rniga ma'lumot uchun berilgan so'zlardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

Daraxtda o'tirgan mayna (qay tarzda?) sayramoqda edi. 2. Bolalar Yo'ldosh otaga (qay tarzda?) tikilib qarab o'tirishardi. 3. Nazokat dugonasidan (qanday?) xafa bo'ldi. 4. Qor parchalari (qay tarzda?) yog'ar edi. 5. Hamma yig'ilganlar qo'shiqni (qay tarzda?) tingladilar. 6. Qobil boboning tizzalari (qanday?) titrar edi. 7. Bolalar pastlikka (qay tarzda?) tusha boshladilar. 8. Do'st (qanday?) gapirar, dushman esa (qanday?).

Ma'lumot uchun so'zlar: *to'lib-toshib, ko'zlarini uzmay, astoydil, o'ynab-o'ynab, dag'-dag', kuldirib, sekin-asta, kuydirib, berilib.*

Holatni ifodalovchi so'zlar va birikmalarni bilib oling va yodda tuting!

Ravishlar

astoydil
chinakamiga
to'satdan
ertalab
zo'rg'a

Ravishdoshlar

hayratlanib
taajjublanib
kula-kula
ertadan-kechgacha
o'ynab-o'ynab

Ko'makchili birikmalar

hayrat bilan
taajjub bilan
kulgu bilan
erta bilan
o'yin bilan

236-mashq. Gaplarni o'qing. Namunadan foydalanib, holatni ifodalovchi so'zlarni unga sinonim ko'makchili birikmalar bilan almash-tiring.

N a m u n a : qiziqish bilan — qiziqib,

1. Biz bobomning hayoti to'g'risidagi hikoyalarni zo'r qiziqish bilan tingladik. 2. Sayohatchilar osmono'par minoralarning salobati va betakror naqshlariga hayrat bilan qarar, ularning tarixi haqidagi gaplarni maroq bilan tinglar edilar. 3. Biz hayajon bilan bitta-bitta qadam tashlab, bemorning oldiga kirdik. 4. Bolalar, odatda, har bir narsaga qiziqish bilan qaraydilar. 5. Mastura singlisiga taajjub bilan qaradi, u esa hech narsa bo'lmagandek jilmayib turardi.

237-mashq. Nuqtalar o'rniga ma'lumot uchun berilgan so'zlar va birikmalarni qo'yib gaplarni ko'chiring.

1. Nigoraxon ularning hazillariga ... javob qaytarardi. 2. Oftob yerdagi qorlarni ... eritardi. 3. Biz bobom to'g'risidagi hikoyalarni ... tingladik. 4. Ishchilardan biri ... javob berdi. 5. Rais cho'ponning ... aytayotgan qo'shig'ini ... tinglab borardi. 6. Sultonmurod do'stini ... kutib oldi. 7. Tevarak-atrofni haybatli tog'lar ... o'rab olgan. 8. Kechasi tiniq osmonda yulduzlar chamani ... porlaydi. 9. Mak-tabning katta zalida o'quvchilar ... turishibdi.

Ma'lumot uchun so'zlar: *istar-istamas, hazil bilan, tabassum bilan, qiziqish bilan, zavq-shavq bilan, saf tortishib, qandek, halqa kabi, charaqlab, berilib.*

Grammatika

Ravishdoshlar o'ziga kengaytiruvchi bo'laklar olib, yoyiq holda qo'llanishi mumkin. Bunday birikmalar ravishdosh oborotlar deb ataladi va **-b, -ib, -may, -masdan** qo'shimchali ravishdoshlar hamda iboralar bilan ifodalanadi. Masalan: *Hamma yoqni yog' tushsa yalaguday qilib tozaladi. U kasalxonada kir yuvuvchi bo'lib ishlar edi.* Bunday birikmalar hech qanday tinish belgisi bilan ajratilmaydi.

238-mashq. Gaplarni o'qing. Holatni ifodalovchi birikmalarni aniqlang va qanday so'roqqa javob berishini ayting.

1. Ilm daraxtini yaxshi parvarish etib, undan mo'l hosil olmog'imiz kerak. 2. Yoshlar avtobusdan tushishlari bilan, xuddi bolalardek yugurganlaricha tepalikka chiqib ketishdi. 3. Xalq kuchli

yel bilan chayqalgan dengiz kabi birdan qo'zg'aldi. 4. Gilamimiz turli-tuman ranglarga g'arq bo'lib cho'g'day tovlanardi. 5. U eshikni ichkaridan qiya ochib ko'chaga mo'raladi. 6. Tursunoy yuzini qo'llari bilan to'sib olib yig'lardi. 7. Haydovchi kabinadan boshini chiqarib qarab qo'ydi. 8. Ular oyog'i kuygan tovuqdek tipirchilab qolishdi.

239-mashq. Ushbu iboralarda ifodalangan holatni o'z so'zlarinigiz va boshqa fe'llar bilan tushuntirib bering. So'ngra ular ishtirokida gaplar tuzib, daftaringizga yozing.

N a m u n a : *nafasi ichiga tushib ketdi — jim bo'lib qoldi: Aziz yolg'oni oshkor bo'lib qolganini bilib, nafasi ichiga tushib ketdi.*

Nafasi ichiga tushib ketdi; to'nini teskari kiydi; jahli chiqdi; ko'zlari chaqchaydi; oyog'ini qo'liga olib yugurdi; gapni-gapga qovushtirmadi; qo'li-qo'liga tegmadi; labi-labiga tegmaydi; bosh egdi; qo'lni qo'lga berdi; boshi ko'kka yetdi; tegirmonga tushsa; butun chiqadi.

BILIB OLING!

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning janubida joylashgan. U 1943-yil 21-yanvarda tashkil etilgan bo'lib, hududi 28 ming 400 kv.km. dan iborat. Viloyat tarkibiga 14 ta tuman va 12 ta shahar kiradi. Viloyat markazi Qarshi shahridir. Amir Temur tavallud topgan Shahrisabz shahri (qadimgi Kesh shahri) ham Qashqadaryo viloyatida joylashgan. Ushbu shahar 2700 yillik tarixga ega.

Adabiy o'qish

O'T VA SUV ORASIDA

(Jaloliddin Manguberdi haqida hikoyat)

Jaloliddin Nishopurga kelganidan so'ng bir oy davomida yaqin atrofdagi hokim-u amirlarga chopar yuborib, qo'shin to'plash harakatida bo'ldi. Bundan xabar topgan mo'g'ullar uni ta'qib eta boshladilar. 1221-yil fevralida Jaloliddin noiloj G'aznaga yo'l oldi. Sulton Aloviddinning xolavachchasi, Xirof valiyi Amin Malik o'zining qang'lilaridan iborat o'n minglik qo'shini bilan Qandahor yaqinida Jaloliddinga qo'shildi. Nasaviyning ma'lumotiga ko'ra, ular

yo‘l-yo‘lakay Qandahor qamali bilan mashg‘ul bo‘lgan mo‘g‘ul qo‘shinini mag‘lubiyatga uchratishdi.

Jaloliddin G‘aznaga yetib kelgach, bu yerda xalajlar sardori Sayfiddin Ug‘roq, Balx hokimi A‘zam Malik, afg‘onlar rahnamosi Muzaffar Malik, qarluqlar boshlig‘i Hasan—har biri 30 minglik qo‘shin bilan Jaloliddin bayrog‘i ostida birlashdilar. Ularga G‘ur amirlari ham qo‘shildi. Shu yerda Jaloliddin Amin Malik qiziga uylanib, qarindoshlik va ittifoqchilik rishtalarini mustahkamladi.

Nihoyat, o‘z orzusiga erishgan Jaloliddin, hech ikkilanmay, dushman yo‘lini kesib, o‘z harbiy dahosini namoyish etish imkoniga ega bo‘ldi. U qo‘shinini G‘aznadan olib chiqib, Parvon tomonga qarab yurdi. Yo‘lda mo‘g‘ullar Voliyon qal‘asini qamal qilayotganlaridan ogoh bo‘lib, ularga hujum uyushtirdi. Mo‘g‘ullar yengilib, Panj daryosining narigi sohiliga chekindilar va ko‘prikni buzib tashlashdi. Shu bois Jaloliddin orqaga qaytishga majbur bo‘ldi.

Chingizxon Jaloliddinga qarshi o‘zining nomdor sarkardalaridan Shiki Xutuxu boshchiligida 45 minglik qo‘shin yuborgan edi. Ikkala qo‘shin Parvonga yuzma-yuz bo‘ldi. Ikki kun davom etgan jangda mo‘g‘ullar yakson etildi.

Savol va topshiriqlar

1. Matnning davomini mustaqil o‘qish qismidan topib o‘qing.
2. Siz Jaloliddin Manguberdi haqida nimalarni bilasiz?
3. Jaloliddin Manguberdi nima uchun vatanparvar qahramon sifatida yod etiladi?
4. Matndan harakatni va holatini ifodalovchi so‘zlarni topib, o‘zi bog‘langan so‘z bilan ko‘chirib yozing.

O‘RIN MA‘NOSINI IFODALASH

(Выражение значения места)

240-mashq. Matnni o‘qing. O‘rin ma‘nosini ifodalovchi so‘zlarni aniqlang va har biriga savol bering.

BOG‘DA

Navoiy Xirotda erta bahorda qaytdi. Bog‘ga tong yorishganda yetib keldi. Bog‘ ichkarisida nay sadosi yangrardi. Navoiy kuy eshitilayotgan tomonga ildam yurdi. Terakzorga yaqinlashgan sari kuy yanada yaqqol eshitalardi. Navoiy so‘qmoqdan o‘sha tarafga

burildi-yu, ko'z o'ngida kutilmagan manzara namoyon bo'ldi: Binoiy daraxtga suyanib, ko'm-ko'k maysa ustida o'tirar va zavq bilan nay chalar edi.

Grammatika

O'rin ma'nosini ifodalovchi so'zlar ish-harakatning yo'nalishini, sodir bo'lish o'rnini yoki harakatning chiqish nuqtasini ko'rsatadi va qayerga? qayerda? qaysi tomonga? qayerdan? kabi so'roqlarga javob beradi.

Gapda o'rin ma'nosi geografik joy nomlari, o'rin ravishlari, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'zlar va ko'makchilar vositasida ifodalanadi. Ular ham obyektни ko'rsatuvchi so'zlar hisoblanadi, ammo grammatik jihatdan gapda hol bo'lib keladi va kesimga bog'lanadi.

Masalan:

Aziz uyiga (qayerga? —harakat yo'nalishini ko'rsatuvchi obyekt) ketdi.

Biz qishloqda (qayerda?—harakatning sodir bo'lish joyi) yashaymiz.

Bu kitoblarni kutubxonadan (qayerdan?—harakatning chiqish nuqtasini ifodalovchi obyekt) *oldik*.

O'rin holining so'roqlari va ifodalanishini bilib oling!

Qayer? Qayerga? Qayerdan? Qaysi tomonga? Qayer orqali?

Toshkent Toshkentga Toshkentdan Toshkent tomonga Toshkent orqali

241-mashq. Matnni o'qing. Avval kelishik qo'shimchalari bilan, keyin ko'makchilar bilan ifodalangan o'rin ma'nosidagi so'zlarni o'zi bog'langan so'zlar bilan ko'chirib yozing.

Havo jazirama issiq. Uzoq dalalarda, yer-u ko'kda jimlik hukm surardi. Salobatli tog'larning osmon bo'yi cho'qqilarining oppoq qori quyosh tig'ida yaltirab turardi. Kishining fikri-zikrini band qiluvchi oppoq bulutlar tog'lar ustiga to'planib, jimgina suzardilar. Shamol go'yo tog' etagidagi vodiyni aylanib o'tib, chet o'lkalarga ketib qolgandek. Barcha jonzot, butun tabiat mudramoqda.

242-mashq. Qavs ichidagi soʻroqlar oʻrniga maʼlumot uchun berilgan soʻzlardan mosini qoʻyib gaplarni koʻchiring.

1. (Qayerdan?) kelgan har xil mutaxassislar ertasigayoq choʻlga ketishdi. 2. Qishloqning (qayerigacha?) hech kim koʻrinmadi. 3. Ular (qayerga?) kirganda, Yayra bilan Sevara (qayerda?) ovqat pishirishayotgan ekan. 4. Taʼtil paytida biz (qayerga?) ketamiz. 5. Qushlar kuzda (qaysi tomonga?) uchib ketishadi, bahorda esa (qayerdan?) qaytib kelishadi. 6. Tezyurar poyezd (qayerdan qayergacha?) boradi. 7. Shahrimizning (qayerlarida?) yangi koʻpriklar qurildi. 8. Bizning universitetimiz (qayerda?) joylashgan.

Maʼlumot uchun soʻzlar: *oshxonada, u boshidan bu boshiga yetgungacha, Toshkentdan, uyga, qishloqqa, Toshkentda, janub tomonga, janub tomondan, Toshkentdan Urganchgacha, Yunusobod, Sergeli tumanlarida.*

243-mashq. Nuqtalar oʻrniga zarur kelishik qoʻshimchalari va koʻmakchilarni qoʻyib, gaplarni koʻchiring.

XIVA

1. Yurak keng, bepoyon dalalar... talpinardi. 2. Daraxt bir yer... koʻkaradi. 3. U uy... yaqinlashganda bahona topishga shoshardi. 4. Zebixon shu tarzda oʻzini olisroq... bir muddat namoyish qilib turgandan ... , keskin burildi-da, ketdi. 5. Ona oʻgʻillarining orqasi... anchagacha qarab qoldi. 6. Dalalar... hosil moʻl. 7. Har yili paxta terimi paytida paxtazor... hasharga chiqamiz. 8. Maktabimiz...bor-yoʻgʻi oʻn daqiqalik yoʻl. 9. Shahar... kelgan mehmonlar bogʻ... sayr qilgani taklif etdik.

244-mashq. Matnni oʻqing. Oʻrin maʼnosini ifodalovchi soʻzlarni topib, ifodalanishi va gapdagi vazifasini koʻrsating.

Xiva Markaziy Osiyodagi yagona muzey-shahar hisoblanadi. Ichan qalʼa ansambli toʻliq va beshikast saqlangan yodgorlik majmualaridan iborat. Ansamblning yaxlitligi jihatidan Xiva Oʻrta Osiyoda yagona hisoblanadi. Unda eng qadimiy (XIV asr) yodgorliklardan Said Aloviddin maqbarasi, eng koʻhna obidalardan Koʻhna ark, Juma masjid, Oq masjid, Uch avliyo maqbarasi, Shergʻozixon madrasasi, 163 xonadan iborat Tosh hovli saroyi, Islom xoʻja minorasi, Kalta minor, 94 masjid va 63 madrasa boʻlganligi qayd etilgan. Xiva shahri hozir 2500 yoshda. Hukumatimiz tomonidan ushbu nodir tarixiy obidalarni saqlash, taʼmirlash ishlariga katta eʼtibor qaratilmoqda.

YODDA TUTING!

O‘rin ravishlari noaniq joyni ko‘rsatadi, kelishik qo‘shimchasini olib o‘rin ma‘nosini ifodalab kelayotgan otli birikmalar esa aniq joyni ifodalaydi. Misollarni qiyoslang:

	noaniqlikni ifodalaydi	aniqlikni ifodalaydi
qayerda?	pastda yuqorida ichkarida	soy bo‘yida to‘rtinchi qavatda katta uyda

245-mashq. Matnlarni o‘qing. Ot va ravish bilan ifodalangan o‘rin-joyni bildiruvchi so‘zlarni qiyoslab, ma‘nolaridagi farqlarni tushuntiring.

1. Bobo bizga qarab miyig‘ida kuldi-da, asta gap boshladi: „Uyda boqqanda qorako‘l emas, oddiy po‘stak olasiz, o‘g‘lim. Qorako‘l faqat yaylovlardagina yetishadi. Nega desangiz, uyingizda yavshan, juvsan, seta, arpag‘on o‘tlari yo‘q. Yaylov iqlimini uyda, xonadonda, hatto qishloqda ham yaratib bo‘lmaydi.

2. Karimjon bilan ikkalamizga ayvonga joy qilib berishdi. Uzoqdan soy shivirlaydi. Qo‘rg‘onning orqasida bulbul xonish qiladi. Gullar va rayhonlarning yoqimli isi dimoqqa uradi. Yuqorida to‘lin oy suzib yuribdi. Atrofida yulduzlar g‘ujg‘on. Uyqum o‘chib, notanish yerlarning sehrlil tun manzarasini tomosha qilib yotdim.

246-mashq. Matnni o‘zbek tiliga tarjima qiling. O‘rin ma‘nosini ifodalovchi so‘zlarning har ikki tilda ifodalanishi va gapdagi o‘rmini qiyoslang. Tarixiy va geografik atamalarni sof o‘zbekcha aytilishi va to‘g‘ri yozilishiga e‘tibor bering.

SHAXRISABZ

Интересны памятники истории Шахрисабза. Издалека виден наиболее значительный из них — развалины дворца Тимура Ак-сарай. Из завоёванных стран Тимур привозил и мастеров, которые строили прекрасные здания в его столице Самарканде и на его родине — в Кеше. Одним из этих зданий был дворец Ак-сарай. Оставшиеся руины говорят, что здесь был чудесный дворец. Его стены украшали прекрасные мозаичные пано, которые напоминают мозаики Самарканда.

После похода в Индию Тимур приказал соорудить соборную мечеть в Самарканде. Четыре года лучшие мастера

из Басры, Багдада и Афганистана работали вместе с самаркандскими мастерами. Мечеть украшала великолепная мозаика. Расписные узоры и отрывки из Корана вокруг купола были такой величины, что их можно было прочесть за полтора километра.

Adabiy o'qish

CHIMYON

Chimyon tog' tizmalari respublikamizning eng so'lim joylaridan biri. U yerda dam olish uchun deyarli yil bo'yi sharoit qulay. Tog' yon bag'irlarida hali qor ketmagan, tog' etaklari esa xilma-xil ko'katlar bilan qoplangan. Bahor paytida u yer ayniqsa go'zal bo'ladi. O't-o'lanlar orasida oq va sariq boychechaklar, alvon lolaqizg'aldoqlar ochilib yotadi. Chimyon yozda ham ajoyib istirohat oromgohidir. Yozning jazirama issiq kunlarida bu yerda havo iliq, kechalari esa hatto juda salqin bo'ladi. Tez-tez yomg'ir yog'ib turadi. Kuz paytida tabiat alvon va oltin bo'yoqlarga burkanadi. Kechasi osmon gumbazida yulduzlar charaqlab turadi. Chimyon qishda ayniqsa juda gavjum bo'ladi. Bu yerga dam olish kunlari qorli tog' yon bag'irlarida chang'i va chanalarda uchish uchun, qor havosidan to'yib nafas olish va hordiq chiqarish uchun minglab shaharliklar keladilar.

Savol va topshiriqlar

1. Siz Chimyonda bo'lganmisiz?
2. Guruhda to'rtga bo'linib, Chimyonning to'rt fasldagi holatini kengaytirib gapirib bering.
3. Uyda har biringiz „Chimyonda“ mavzusida kichik insho yozib keling.

Grammatika

O'rin ma'nosi qo'shma gaplar vositasida ham ifodalanishi mumkin. Bunday gaplar tarkibida q a y e r d a ? , q a y o q q a ? kabi so'roq olmoshlari va u yerda, o'sha yerda, o'sha yoqqa kabi ko'rsatish olmoshlari ishtirok etadi. O'rin ma'nosidagi qo'shma gaplar quyidagi tuzilishda bo'ladi:

Qayerda? nima bo'lsa?, o'sha yerda nima bo'ladi?
Masalan: *Ko'z qayerda bo'lsa, mehr ham o'sha yerda bo'ladi.*

Bunday gaplar sodda gaplarga aylantirilsa, ergash gaplar kengaygan sifatdosh oborot shaklida beriladi. Masalan:
Qayerda suv serob bo'lsa, o'sha erda obodonchilik bo'ladi. — Suv serob bo'lgan joyda obodonchilik bo'ladi.

247-mashq. Gaplarni o'qing, o'rin ma'nosini ifodalovchi vositalarni ko'rsating.

1. She'rim, men qayerga borsam, sen menga o'sha yerda hamroh bo'lursan. 2. Katta kema qayoqqa yursa, kichik kema ham shu yoqqa yuradi. 3. Qayerda mehnat intizomi yaxshi bo'lsa, u yerda hamma ish o'z vaqtida bajariladi. 4. Qayerga yuborsalar, o'sha yerda ishlashingizga to'g'ri keladi. 5. Ko'pchilik qayerda bo'lsa, sen ham o'sha yerda bo'lganing ma'qul. 6. Qayerda tinchlik-xotirjamlik bo'lsa, baxt o'sha yerda bo'ladi.

248-mashq. Matnni o'qing. O'rin ma'nosini ifodalovchi so'zlarni aniqlab, ifodalanishiga ko'ra ikki ustunga ajratib ko'chiring.

BOG'I MAYDON

Osmonda yulduzlar so'nib, tevarak-atrof yorishib qolgan edi. Lekin ular chapga burilib, yuz qadamcha yurmagan ham edilar, „Bog'i maydon“ tomondan ot tuyoqlarining dupuri eshitildi-yu, qamishzor orasida to'xtashga majbur bo'lishdi. Sal o'tmay yuqorida, oqara boshlagan ufqda, katta tosh yo'ldan ot choptirib o'tayotgan o'n nafarcha suvoriylar ko'rindi. Shu payt ro'parada, katta yo'lning u yuzidagi tepalikda ham bir guruh otliqlar paydo bo'ldi. Tepalikda birdan paydo bo'lgan bu otliqlar, qo'llarida yalang'och qilichlarini boshlari uzra o'ynatishib, vahimali qiyqiriq bilan yopirilib kelishardi. Tepadan qora to'fonday yopirilib tushayotgan suvoriylarni ko'rganda „Bog'i maydon“ tomondan kelayotgan otliqlar sarosimaga tushib to'xtab qolishdi, oldingi suvoriylar esa otlarining boshlarini orqaga burishdi...

249-mashq. Matnni o'qing. O'rin ravishlari va o'rin ma'nosini ifodalovchi otlarni aniqlab, ma'nolaridagi farqlarni tushuntiring.

SHOHIMARDON

Shohimardonga go'zal Vodil qishlog'i orqali boriladi. Vodilda, ulkan chinor tagidagi choyxonada, mazza qilib dam olsa bo'ladi.

Konchilar qishlog'i hisoblangan Qadamjoydan o'tgandan keyin yo'l Shohimardonsoyning torgina toshloq darasiga kirib ketadi, shundan so'ng yo'l yana keng vodiya chiqadi. Vodiy yon bag'ri ko'm-ko'k daraxtlar, terakzorlar va tamakizorlar bilan qoplangan. Yo'ldan sal narida, toshloq tepalik ustida, yotib olgan filga o'xshaydigan bir qoya bor. Bu yerda sayyohlar har doim suratga tushishadi. Qarshingizda bir-biriga ulanib ketgan qator tog' tizmalari yuksalib turadi. Uzoqda, moviy osmon tagida, Oloy tizmasining mangu qorlar bilan qoplangan yuksak cho'qqilari suzib ketayotganday ko'rinadi.

250-mashq. „Dam olish kunida“ matnini o'qing va unga oid topshiriqni bajaring.

Dam olish kuni edi. Yaxshi dam olgani guruhimiz bilan shahardan tashqariga chiqadigan bo'ldik. Ertalab hammamiz yotoqxona oldida uchrashgach, avtobusga o'tirib, Bo'stonliq tomon yo'l oldik. Toshkentdan 50 kilometr yo'l yurilgach, katta chorraha keladi. Ko'prikdan o'tib, chap tomonga yursangiz, Oqtoshga, o'ngga burilsangiz, G'azalkentga borasiz. Biz ...

Savol va topshiriqlar

1. Matnni davom ettirishda o'rin ma'nosini ifodalovchi so'zlar va ko'makchilardan foydalaning, ularning qo'llanishiga e'tibor bering.
2. Siz dam olish kuningizni qanday o'tkazasiz?
3. O'zbekistondagi qanday oromgohlarni bilasiz? Ular haqida gapirib bering.

ESHITISH MASHQI

Zulfiyaning „Bahor keldi seni so'roqlab“ she'ridan berilgan parchani diqqat bilan eshiting va o'rin ma'nosini ifodalovchi so'zlarni yozib boring. So'ngra ularning har biriga so'roq bering.

BAHOR KELDI SENI SO'ROQLAB

Salqin saharlarda, bodom gulida,
Binafsha labida, yerlarda bahor.
Qushlarning parvozi, yellarning nozi,
Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor...
Qancha sevar eding, bag'rim, bahorni,
O'rik gullarining eding maftuni.

MEHMONNAVOZLIK — OLIY FAZILAT

Yor-u birodar, qarindosh-urug‘ va do‘stlarnikiga tez-tez borib turishni eng yaxshi insoniy fazilatlardan biri, deb biladi xalqimiz. O‘z uyiga kelgan har bir mehmonni yaxshi mezbonlar ochiq ko‘ngil bilan kutib olishlari ham bir fazilatdir.

Hamma xalqlarda bo‘lgani kabi, o‘zbeklarda ham mehmonni lazzatli taomlar bilan ziyofat qilish odati bor. O‘zbekistonda ana shunday taom palovdir. Aziz mehmonga serlazzat osh yedirib yubormagan xonadon bo‘lmasa kerak O‘zbekistonda.

Har bir shaharda palov pishirishning ko‘pdan-ko‘p usullari mavjud bo‘lgan. „Farg‘onacha palov“, „Samarqand palovi“, „Buxorochocha palov“ kabilar shular jumlasidandir.

Mehmon kutish bo‘yicha respublikamizdagi har bir viloyat va tumanning o‘ziga xos odatlari bor. Toshkentda, masalan, dasturxoniga albatta palov tortishdan tashqari qazi-qartali norin va xushbo‘y famil choy damlab berish odat tusiga kirgan. Farg‘ona vodiysining hamma shaharlarida va Samarqandda mehmonga dastavval issiq ko‘k choy beriladi. Andijon, Qo‘qon, Marg‘ilon, Farg‘ona va Namanganda mehmonga choy berilgach, kashnich, rayhon solingan va qatiqlangan mastava, so‘ngra devzira guruchdan lolarang qovurma palov tortiladi. Bu shaharlarda mehmon dasturxoniga patir va jizzali nonlar, anvoyi ho‘l mevalar bilan birga oqlikning ramzi sifatida sut, qatiq, qaymoq qo‘yiladi.

Kelgan mehmonga darhol qatiq taklif etish yoki nonushtaga albatta qatiq berish, ayniqsa Namanganda ham odat tusiga kirgan. Qatiq uzoq joydan kelib, havo o‘zgartirgan kishini lohas bo‘lishdan ham saqlaydi.

Samarqandda mehmonni shirin-sharbat ho‘l mevalar, mashhur Samarqand nonlari hamda qaymoq bilan siylash, so‘ngra murch sepilgan chuchvara va to‘g‘rama palov bilan ziyofat qilish odati bo‘lsa, Buxoroda mayiz palov va yaxlit qilib pishirilgan barra kabob tortiladi. Surxondaryoliklarnikiga mehmonga borsangiz, xushbo‘y ko‘k choy bilan birga archa o‘tinida pishirilgan kabob keltirib, hurmatingizni joyiga qo‘yadilar. Xorazmliklar mehmonni tilyorar qovunlar va maxsus tayyorlangan barak bilan siylashadi. Qoraqalpoqda baliq kabobi bilan kulchatoy yeysiz.

Savol va topshiriqlar

1. Qayerda qanday mehmon kutiladi?
2. Siz O'zbekistonning qaysi shaharlarida bo'lgansiz? U yerdagi mehmon kutish odatlari haqida so'zlab bering.
3. O'zbek xalqining mehmondo'stlik odatlari boshqa xalqlarnikidan nimasi bilan farq qiladi?

PAYT MA'NOSINI IFODALASH

(Выражение значения времени)

251-mashq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga so'roq berib, qanday ma'no ifodalanayotganini va qaysi so'z turkumiga kirishini aniqlang.

1. Qizimiz **bu yil** oliy o'quv yurtiga o'qishga kirdi. 2. **Hozir** hamma erkin, har kim o'qishi, ishlashi mumkin. 3. **Kecha** buvimlarni ko'rgani bordim. 4. Sen kelmasingdan **oldin** barcha shu yerda edi. 5. **Kechga yaqin** havo o'zgardi. 6. To'tiqiz **bu yil** bahorda o'n to'rt yoshni qarshiladi. 7. O'yin-kulgu **yarim kechagacha** davom etdi. 8. **Har bahorda** shu bo'lar takror, har bahor ham shunday o'tadi. 9. U **ertadan kechgacha** bosh ko'tarmay ishladi. 10. **Har yili yozda** dala hovlimizda dam olamiz.

Grammatika

Payt ma'nosi payt ravishlari, vaqt bildiruvchi so'zlar o'rin-payt, jo'nalish, chiqish kelishigidagi so'zlar, ko'makchilar vositasida ifodalanadi va qachon? qachongacha? qachonga qadar? qachondan? qachondan boshlab? (beri, buyon) kabi so'roqlarga javob bo'lib, hamisha kesimga bog'lanadi. Masalan: *Bu yil dalalarda hosil mo'l. Kechqurun soat 5da uchrashamiz.*

Payt ma'nosini bildiruvchi so'zlar odatda gapning boshida keladi.

Payt ravishlari va payt ma'nosini bildiruvchi otlarning ma'nolaridagi farqlarni bilib oling!

Ravishlar

Ertalab
Kechqurun
Bu yil

noaniq payt

Otlar va sonlar

Tongda, soat 6 da
Tunda, soat 18 da
2005-yil

aniq vaqt

256-mashq. Nuqtalar o‘rniga ma’lumot uchun berilgan so‘zlardan mosini qo‘yib gaplarni namunadagi kabi ikki variantda yozib chiqing, ma’nosidagi farqlarni ko‘rsating.

N a m u n a : *Biz siz bilan ... uchrashamiz*

Biz siz bilan tushdan keyin uchrashamiz.

Biz siz bilan soat 15³⁰ (uch yarim) da uchrashamiz.

1. Biz ... badantarbiya bilan shug‘ullanamiz. 2. Onam bilan xolam ... sanatoriya ketishdi. 3. ... yig‘sang, ... eysan. 4. ... o‘tgan yomg‘irning salqini sezilib turibdi. 5. Ular ... gaplashib o‘tirishdi. 6. ... eshik ochilib, Akbarali ko‘rindi. 7. Bog‘lardagi ko‘chatlar ... hosilga kirdi. 8. ... osmonni qora bulut bosdi. 9. Brigadamiz ... qilinadigan ishni ... belgilab oladi. 10. Qish g‘amini ... ye. 11. ... qattiq shamol boshlandi.

M a ‘ l u m o t u c h u n s o ‘ z l a r : *kechga yaqin, har kuni, ertalab, har kuni, kunda, erta, yaqinda, har yili, ancha paytgacha, yozda, kechqurun, ertasiga.*

253-mashq. Matnni o‘qing. Payt ma’nosini ifodalovchi so‘zlarni topib, ifodalanishini izohlang, ma’nosidagi farqlarni ko‘rsating.

BO‘STONLIQ

Toshkent viloyatining Bo‘stonliq tumanida ajoyib xushmanzara joy bor. Har tomondan tog‘lar bilan o‘ralgan bu go‘zal hudud Chimyon deb ataladi. Havosi toza, tiniq va shifobaxsh, suvlari zilol. Men Chimyon tog‘larini juda yaxshi ko‘raman. Ayniqsa qish kunlari bu tog‘lar oppoq qor bilan o‘ralgan bo‘ladi. Dam olishga kelganlar chana, chang‘i uchishadi. Shanba, yakshanba kunlari Chimyon odamlar bilan gavjum bo‘ladi. Bu kunlari oshxona, qahvaxonalar, katta va kichik arqon yo‘llari ishlaydi. Qishda chana, chang‘i uchib orom olgani kabi, yozda ham tog‘ning salqin havosidan to‘yib-to‘yib nafas olasan. Shahardagi o‘nlab korxonalar, muassasalar o‘zlarining dam olish hududlarini Chimyon atrofida barpo etganlar. Ularning ba‘zilari erta bahordan kech kuzgacha, qishda ham korxonalar xodimlari uchun shanba va yakshanba kunlari sayllar tashkil etishadi. Chimyonda juda ko‘p bolalar oromgohlari, sanatoriy va shifoxonalar bor.

254-mashq. Nuqtalar o‘rniga ma’lumot uchun berilgan so‘zlardan mosini qo‘yib, matnni ko‘chiring. Siz tabiat hodisalarini kuzatganmisiz? Shular haqida gapiring.

...havo bulut bo‘lib, kun bo‘yi yomg‘ir yog‘di. ...o‘qishdan qaytib kelayotganimizdagina tindi. Yomg‘ir tingach, ufq qi p-qizil

bo‘lib ketdi. Dadamlar: „Ufq qizarsa, ... havo yaxshi bo‘ladi“, — der edilar. Mana... havo ochiq. Ertalabki sof havoda rohat qilib kerishdim. Tog‘ ortidan.... yarmisi chiqqan quyoshga ... qaray olmadim.

Ma‘lumot uchun so‘zlar: *endi, bugun, ertaga, kecha, peshinda, tik, muzdek.*

YODDA TUTING!

Son so‘z turkumi aniq vaqtни bildirishga xizmat qiladi. Ammo sonlar oldidan *chama, taxminan* so‘zlari qo‘llanganda va songa **-tacha, -larcha, -lab, -larda** qo‘shimchalari qo‘shilganda, shuningdek, ikki son juftlab qo‘llanganda taxminiy vaqt bildiriladi.

Aniq vaqt

*Soat 12⁰⁰ da uchrashamiz.
200 odam yig‘ildi.
Bolaning yoshi 14 da.*

Noaniq vaqt

*Soat taxminan 12 larda uchrashamiz.
200 tacha odam yig‘ildi.
Bola 14-15 yoshlarda.*

255-mashq. Gaplarni o‘qing. Sonlarning ma‘nolarini izohlang, har bir gapni aniq va noaniq vaqtini ifodalovchi shaklda yozib chiqing.

1. Nodirabegim XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon shahrida yashagan. 2. Ma‘dalixon hukmronlik qilgan yillarda (1822—1842) davlatni boshqarish ishlari asosan Nodiraning qo‘lida bo‘ladi. 3. Dilshodi Barno bir asr umr ko‘rgan shoiradir (1800—1905). 4. Dilshod 1800-yilda O‘ratepada (qadimgi Istravshan) tug‘ilib, keyinchalik Qo‘qonda yashab ijod qilgan. 5. XIX asrning mashhur shoiralalaridan biri Anbar otin (1870—1915) Dilshodi Barnoning iste‘dodli shogirdi edi. 6. Bobur avlodidan bo‘lgan shoira va olim Zebunniso (1639—1706) Hindistonning Dehli shahrida tug‘ilgan.

256-mashq. Dialogni o‘qing. O‘zbek tilida vaqtning ifodalanishiga e‘tibor bering. Ularni rus tiliga tarjima qiling va farqini tushuntirib bering.

- Kechirasiz, soatingiz bormi?
- Ha.
- Menga soat necha bo‘lganini aytib bera olmaysizmi?
- Soat 11 dan 30 daqiqa o‘tdi, yani 11 yarim bo‘ldi.

— Mening soatim to‘xtab qolibdi. 15 daqiqasi kam 11 ni ko‘rsatayapti, ya‘ni endi 11 bo‘lyapti.

— Yo‘q mening soatim to‘g‘ri. Ishonsangiz bo‘ladi.

— Rahmat.

Adabiy o‘qish

KICHKINA QIZCHAGA O‘RNATILGAN YODGORLIK

1945-yil 6-avgust coat 8 dan 15 daqiqa o‘tganda Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlari ustida atom bombasi portladi. Bombadan shikastlangan kishilar maxsus gospitalga olib kelindi. Bular nur kasalligiga duchor bo‘lgan edilar. Ular orasida kichik qizcha Sadako ham bor edi. U o‘zining og‘ir kasalligini, uni o‘lim kutayotganligini bilmas edi. U ham boshqalar qatori tibbiy yordam olar va boshqa kasallar kabi hayot uchun kurashar edi.

U bir vaqtlar turnaning ming yil yashashi va odamlarga baxt keltirishini eshitgan edi. Agar bola mingta turna qog‘oz yasasa, uning uzoq umr ko‘rishi haqidagi afsonani bilar edi. Sadako ham uzoq yashash umidida qog‘oz turnalar yasashga kirishdi. Ammo uning ahvoli kun sayin og‘irlashdi va u faqat 966 ta turna yasay oldi.

Hozirgi kunda shaharning markazida Tinchlik bog‘iga Sadako Sasakining haykali o‘rnatilgan.

Grammatika

Payt ma‘nosi qo‘shma gaplar vositasida ham ifodalanishi mumkin. Bunday gaplar fe‘lning **-gach (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha), -gacha** shakllari hamda **-gandan so‘ng (keyin)** qo‘shimchasi va ko‘makchilar yordamida bog‘lanadi. Payt ma‘nosini ifodalovchi qo‘shma gaplar tarkibida *qachon, qay vaqt* so‘roq olmoshlari hamda *o‘shanda, o‘sha paytda, o‘sha vaqtda* kabi ko‘rsatish olmoshlari ishtirok etadi. Qo‘shimchalar asosan birinchi gap tarkibida bo‘ladi.

257-mashq. Gaplarni o‘qing. Payt ma‘nosini ifodalovchi ergash gaplar tarkibidagi vositalarga e‘tibor bering.

1. Gulga to‘lib bahor kelganda, yuragimda havas uyg‘ondi. (H.O.) 2. Ko‘kda yulduz uchsa nogahon, ketdi deyman qaysi bir taqdir. 3. Tong otgach, Yo‘lchi tog‘asinikiga ravona bo‘ldi. (O.)

4. Men kelgunimcha, oshxona, uylarni tozalab qo‘y. 5. Bog‘, qo‘rg‘onlar orqada qolgach, Oqsoy bo‘yicha chiqiladi. (S.A.)
6. Kema sohildan uzoqlashgach, kutilmaganda qattiq shamol boshlandi. 7. Tog‘ni oqshom qorong‘isi chulg‘ab ola boshlagan paytda, gulxan yoqishni boshladik. 8. O‘qishimiz tamom bo‘ldi deguncha, biz chumchuq qidirib shu yerga kelardik.

258-mashq. Matni o‘zbek tiliga o‘giring va o‘zbek xalqida mehmon kutish odobi haqida so‘zlab bering. Payt va o‘rin ma‘nosini ifodalovchi so‘zlarni o‘zaro qiyoslang.

ДАСТАРХАН

В Узбекистане по-доброму встречают в доме любого гостя. После первых слов приветствия приглашают к дастархону. Этот обычай у народов Востока существовал давным-давно. На дастархане лежат фрукты, сладости. Перед каждым гостем пиала с чаем. Чай заваривают по-особому. Затем подаётся плов по-узбекски, ароматный и неповторимый. Лежат на дастархане вкусные лепёшки. Кусок лепёшки на дастархане издавна был хранителем мира. Дастархан останавливал войны. Был когда-то такой обычай на Востоке. Когда садятся за дастархан, сражения прекращаются. Хлеб и песни — вот то главное, что делает человека вечным, а жизнь его — по-настоящему счастливой.

259-mashq. Siz o‘z ishlaringizni reja asosida bajarasizmi? Bir kunlik, bir haftalik, bir oylik ish rejangizni tuzib chiqing. Har bir ish rejasida ishlatgan payt ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar va grammatik vositalarni ajrating. Ularning qo‘llanishiga e‘tibor bering.

Ushbu maqollarni yodda tuting va ularga amal qiling!

Avval o‘yla, keyin so‘yla.

So‘zni ko‘ngilda pishitmaguncha tilingga chiqarma,
Va har neki ko‘ngilda bor tilingga chiqarma.

Aytganing kumush, aytmaganing oltin.

ESHITISH MASHQI

Shoir Hamid Olimjonning „O‘rik gullaganda“ she‘rini tinglang. She‘rda qaysi payt haqida kuylanayotganini aytib, payt ma‘nosining qaysi so‘zlar yordamida ifodalanayotganini ayting.

Adabiy o‘qish

BUYUK SOHIBQIRON O‘GITLARI

Biz kim — mulki Turon, Amiri Turkistonmiz.

*Biz kim — millatlarning eng qadimi va eng ulug‘i,
Turkning bosh bo‘g‘inimiz.*

Saltanat ishlarida to‘rt narsaga amal qilgin, ya‘ni: 1) kengash; 2) mashvarat-u maslahat; 3) qat‘iy qaror, tadbirkorlik, xushyorlik; 4) ehtiyotkorlik. Chunki, kengash va mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlari va aytgan gaplari noto‘g‘ri bo‘lgan johil odamga qiyos qilish mumkin; uning aytgan so‘zlari va qilgan ishlari boshga nadomat keltirgay. Shunday ekan, saltanatni boshqarishda mashvarat-u maslahat va tadbirkorlik bilan ish yuritgin, toki oqibatda nadomat chekib, pushaymon bo‘lmagaysan. Shuni ham bilishing kerakkim, saltanat ishlarining bir qismi sabru toqat bilan bo‘lgay, yana bir qismi esa bilib bilmaslikka, ko‘rib ko‘rmaslikka solish bilan bitur. Xullas, bajarilishi shart bo‘lgan tadbirlarning ta‘rifidan va zikridan so‘ng (shuni ta‘kidlash lozimki) qat‘iylik, sabr, chidamlilik, sog‘lig-u sergaklik, ehtiyotkorlik va shijoat bilan barcha ishlar amalga oshirilur.

Davlat ishlarining to‘qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilur.

Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat‘iy, tadbirkor va xushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir.

Bir ishga kirishmay turib, undan qutulib chiqish yo‘llarini mo‘ljallab qo‘y.

Qilmoqchi bo‘lgan ishlarini qilmasdan qoldirmasinlar. Agar biror ishni qilmaslikka so‘z berar ekanlar, yaqiniga ham yo‘lamasinlar. Xotiradan chiqmasinkim, tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydi.

Kengash ikki turli bo‘lur: biri — til uchidan aytilgani, ikkinchisi yurakdan chiqqani. Til uchida aytilganini shunchaki eshitardim.

Yurakdan aytilgan maslahatni esa qalbim qulogʻiga quyardim va dilimga joylardim.

Savol va topshiriqlar

1. Oʻgитlarning davomini mustaqil oʻqish qismidan topib oʻqing va soʻzlab bering.
2. Sohibqiron haqida nimalarni bilasiz?
3. Amir Temur davridagi davlat tizimi haqida soʻzlab bering.
4. Sohibqironning qaysi oʻgитlari Konstitutsiyamiz moddalarida aks etgan?

Ushbu eskirgan soʻzlarning hozirgi oʻzbek tilidagi maʼnosi va shaklini bilib oling!

mashvarat — majlis, maslahat, kengash	tazarru — yalinish, yolvorish
zikr — tilga olish, aytish	ulamo — olimlar, ilm ahli
kengash — maslahat	shamshir — qilich
tang — nochor	ogʻa — aka
ezgu — yaxshi, goʻzal	el — xalq
zavol — halokat, inqiroz, tanazzul	xonaqo — qabr, xona
sipoh — askarlar, lashkar	raiyat — xalq, el, aholi
azim — yirik, katta, ulkan	

SHART MAʼNOSINI IFODALASH

(Выражение значения условия)

260-mashq. Koʻchiring. Shart maʼnosining qanday ifodalanganiga eʼtibor bering.

1. Mehnat qilsang, rohat koʻrasan. 2. Shamol boʻlmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. 3. Agar siz romanni oʻqigan boʻlsangiz, mazmunini aytib bering. 4. Bahor kelsa, kunlar isib ketadi. 5. Agar astoydil ishlamoqchi boʻlsangiz, sizga men yordam beraman. 6. Toʻrt faslimning yozi yoʻq, sen boʻlmasang yonimda. 7. Arpa ekan arpa oladi, bugʻdoy ekan bugʻdoy oladi. 8. Onalarda gʻam qolmas, mustahkam boʻlsa tinchlik. 9. Siz menga boshini koʻrsatib bersangiz, davomini oʻzim bajaraman.

Grammatika

Oʻzbek tilida shart maʼnosi asosan qoʻshma gaplar vositasida ifodalanadi. Bunday gaplar **Nima boʻlsa, nima boʻladi?** konstruksiyasida tuziladi, yaʼni

birinchi gap ikkinchi gapdagi voqeaning qanday shart bilan yuzaga kelishini bildiradi. Masalan:

Havo ochilib tursa, ertaga saylga chiqamiz. O'rtada kelishmovchilik bo'lmaganda, bu masala o'z vaqtida hal bo'lar edi.

Shart ma'nosini ifodalovchi gaplar fe'lining shart mayli shakli **-sa** yoki **-ganda**, **-ganda edi** vositalari orqali bog'lanadi, shuningdek, ma'noni kuchaytirish uchun gapning boshida **agar**, **agarda**, **mabodo** so'zlarini qo'llash mumkin. Masalan:

Agar hayot karvon bo'lsa, sarbon muallim. (Shuhrat)

Shart ma'nosi sodda gaplarda **shart**, **kerak**, **zarur**, **darkor**, **lozim** so'zlari orqali ham bildiriladi. Masalan:

Hamma yo'l-transport qoidalariga rioya qilishi shart.

261-mashq. Quyidagi juft keltirilgan sodda gaplardan shart ma'nosidagi qo'shma gaplar hosil qiling.

O'qituvchi keldi. Dars boshlandi.
Buyruq berildi. Ishni boshlaymiz.
Siz chaqiring. Men boraman.
Qodir ko'rsatdi. Boshqalar yo'lga tushadi.
Qo'shning tinch, sen tinch.
Olim bo'lsang, olam seniki.

262-mashq. Tabiatni kuzating va o'zingiz namunadagidek shart ma'nosini ifodalovchi gaplar tuzing.

N a m u n a : *Agar qushlar pastlab uchsa, yomg'ir yog'adi.*

263-mashq. Matnni o'qing. Shart ma'nosini ifodalovchi gaplardagi grammatik vositalarini ko'rsating.

Jamoat transportida nimalarga rioya qilish kerakligini bilasizmi?

Yo'lovchilar transportga orqa eshikdan chiqishlari lozim. Bu holatda avval nogironlarni, bolali ayollarni, keksa yoshdagilarni, yosh bolalarni chiqarmoq va so'ngra o'zimiz chiqmog'imiz shart. Salonda odam gavjum bo'lsa, ularni turtib joy izlamang. Jamoat

transportning oldingi o‘rinlari yosh bolali ayollarga, nogironlarga mo‘ljallanganligini esda tutish kerak. Siz doimo sezgir va kuza-tuvchan bo‘lishingiz kerak. Agar transportga o‘zingizdan katta, nogiron yoki yosh bolalilar chiqsa, darrov joy berishingiz lozim. Transportga chiqayotgan yoki tushayotgan kishining yuki og‘ir bo‘lsa, yordam berish zarur.

Yana muhim odoblardan biri transportni doimo ozoda saq-lashimiz, o‘rindiqlarni yirtmasdan, keraksiz so‘zlarni yozmas-dan foydalanishimiz darkor.

Savol va topshiriqlar

1. Matnni diqqat bilan o‘qing.
2. Harakat nomi shaklidagi so‘zlarni aniqlab, ma’nosini aniqlang.
3. Suhbatdoshlaringizga transportda o‘zini qanday tutish kerakligi haqida maslahat bering.
4. Transportda mumkin bo‘lgan va mumkin bo‘lmagan harakatlarni alohida- alohida yozing.
5. Kishi o‘z- o‘zini tarbiyalab borishi uchun nimalar qilishi kerak? Kishiga uning transportda o‘zini tutishiga qarab baho berish mumkinmi?

264-mashq. Quyidagi gaplarni davom ettiring.

1. Agar daraxt barglari uchidan to‘kilsa, ...
2. Agar yoz issiq kelsa, ...
3. Qovun po‘chog‘i yerga tushsa, ...
4. Agar tabiatga zarar yetkazilsa, ...

265-mashq. Gaplarni o‘qing va o‘zbek tiliga o‘giring. Rus va o‘zbek tillaridagi shart ma’nosining ifoda vositalarini bir-biriga qiyoslang.

1. Если ты приедешь рано, то мы вместе поедем за город.
2. Если ты пришёл бы во время, мы бы не опоздали.
3. Если бы все трудились как следует, не было бы всего этого.
4. Если кто-то узнает об этом, нам придётся все рассказать.
5. Если кому-то это не нужно, можете уйти сразу.
6. Если вы хотите быть здоровым, нужно соблюдать режим.
7. Если каждый начнет поступать по-своему, мы не достигнем намеченной цели.

266-mashq. Mirmuhsinning „Ziyod va Adiba“ dostonidan keltirilgan parchani o‘qing. Shart ma’nosini ifodalovchi satrlarning ma’nosini izohlang. She’rda *agar* so’zi qanday ma’no ifodalayotganini ayting.

Sen agar ketar bo‘lsang,
Qalbidan ketar orom.

Sen agar ketar bo‘lsang,
Yuzim bo‘lar za’faron.

Men agar ketar bo‘lsam,
Onam bo‘ladi murda.

Men agar ketar bo‘lsam,
Dil bo‘lar burda-burda.

Sen agar ketar bo‘lsang,
Uyimizdan fayz ketar.

Men agar ketar bo‘lsam,
Kasalmand onam netar?!

Sen agar ketar bo‘lsang,
Qular baxtim yulduzi.

Sen agar ketar bo‘lsang,
So‘nib qolar quyoshim.

Men agar ketar bo‘lsam,
Tinmas onam ko‘z yoshi.

267-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring. O‘rin, payt va shart ma’nosini ifodalovchi gaplarning har ikki tilda berilishini bir-biriga qiyoslang.

ЧТО ТАКОЕ ДРУЖБА?

Когда учишься в школе, кажется, что взрослая жизнь будет в каком-то другом мире. От настоящего не останется ничего. А на самом деле всё иначе. Друзья молодости оказываются самыми верными. Крут знакомых увеличился, но настоящие друзья — старые.

Молодость — это время сближения. Об этом нужно помнить и друзей беречь, потому что настоящая дружба очень помогает и в горе, и в радости. В радости ведь тоже нужна помощь. Неразделённая радость — не радость. А когда же наступит пора несчастий, пора утрат, опять нельзя быть одному. Горе человеку, если он один. Поэтому берегите молодость до глубокой старости.

ESHITISH MASHQI

Hamid Olimjonning ushbu toʻrtligini diqqat bilan eshiting. Har bir gapni shart maʼnosini ifodalovchi vositalar bilan toʻldirgan holda daftaringizga yozing.

Rozimasman bir yosh tomsa koʻzimdan,
Rozimasman sal rang ketsa yuzimdan.
Yoʻl oshsam-u, sal yashashdan adashsam,
Rozimasman unda tamom oʻzimdan.

Adabiy oʻqish

OʻGʻRI

(Oʻtmishdan)

A. Qahhor

Otning oʻlimi — itning bayrami

(Maqol)

Kampir tong qorongʻisida xamir qilgani turib hoʻkizidan xabar oldi. O! . . . Hoʻkiz yoʻq, ogʻil koʻcha tomondan teshilgan. . . Dehqonning uyi kuysa kuysin, hoʻkizi yoʻqolmasin. Bir qop somon, oʻn-oʻn beshta xoda, bir arava qamish-u, hoʻkiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qoʻyish kerak boʻladi.

Odamlar dod ovozigaga oʻrganib qolgan: birovni eri uradi, birovning uyi xatga tushadi. . . Ammo kampirning dodiga odam tez toʻplandi. Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan ogʻil eshigi yonida turib dagʻ-dagʻ titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, koʻzlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni koʻrmaydi. Xotinlar oʻgʻrini qargʻaydi, it huradi, tovuqlar qaqagʻlaydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan hoʻkiz sigʻishiga aql ishonmasligi toʻgʻrisida kishilarga gap maʼqullaydi.

Qobil boboning qoʻshnisi - burunsiz ellikboshi kirdi. U ogʻilga kirib teshikni, hoʻkiz bogʻlangan ustunni diqqat bilan koʻzdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham koʻrdi, soʻngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi:

— Hoʻkizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi! — Uning ogʻilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bagʻishlagan edi, bu soʻzi haddan ziyoda sevintirdi. Chol yigʻlab yubordi.

— Xudo xayr bersin. . . Ola hoʻkiz edi. . .

Odamlar o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to'g'risida bahslasha-bahslasha tarqaldi. G'ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig'idan to'xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o'g'ri teshgan yerni yana bir ko'rdi. Qobil bobo qo'l qovushtirib uning ketidan yurar va yig'lar edi.

— Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq poshsho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa topiladi.

Topshiriqlar

1. Hikoyaning davomini mustaqil o'qish qismidan topib o'qing va so'zlab bering.
2. Hikoyada qanday g'oya ilgari surilgan?
3. Poraxo'rlik va tamagirlikka qanday munosabat bildirasiz?
4. Hikoya epigrafing ma'nosini tushuntirib bering.

TO'SIQSIZLIK MA'NOSINI IFODALASH

(*Выражение значения уступительности*)

268-mashq. Gaplardagi to'siqsizlik ma'nosini ifodalovchi grammatik vositalar va ularning ma'nolariga e'tibor bering.

1. Quyosh porlab tursa ham, kun ancha sovuq edi. 2. Uyimiz quyosh tomonga qaragan bo'lsa ham, hovlini qalin daraxtlarning soyasi qoplagan edi. 3. Brigadamiz uncha katta bo'lmasa ham, barcha ishning uddasidan chiqamiz. 4. Qo'rg'onimiz kichik bo'lsa ham, ichida bir necha tup daraxtlar bor edi. 5. U aslida oppoq qiz bo'lsa ham, sahro shamollari qo'llari, bo'yinlari va yuzlarini bir oz qoraytirgan edi. 6. Oltin yerda qolsa ham, ilm yerda qolmaydi. 7. Men qancha kutsam ham, savolim javobsiz qoladi. 8. Dunyo go'zal ko'rinar menga, o'zi qancha eski bo'lsa ham.

Grammatika

To'siqsizlik ma'nosi qo'shma gaplar orqali ifodalanib, bunda birinchi va ikkinchi gapdagi mazmun bir-biriga zid bo'lsa ham, shu zidlikka, to'siqqa qaramay, voqea-hodisaning baribir sodir bo'lishi ifodalanadi. Masalan:

Havo bulut bo'lsa ham, yomg'ir yog'madi.

To'siqsizlik ma'nosini ifodalovchi gaplar *-sa ham, -sa -da, -ganda ham, -ga qaramay* kabi vositalar

orqali bog‘lanadi. Bunda ma‘noni kuchaytirish maqsadida *garchi*, *garchand* so‘zlari ishlatiladi. Masalan:

Garchi havo yomon bo‘lsa ham, hamma shanbalikka chiqdi.

269-mashq. To‘liqsiz ergash gaplarning joylashish tartibi va qanday vositalar bilan bosh gapga birikkanligini aniqlang.

1. Sen berahm bo‘lsang ham, ammo men dushmanlik qilmasman aslo. 2. Bugun havo ochiq bo‘lishiga qaramay, u g‘amgin va xayolchan edi. 3. Quyosh yashiringan bo‘lsa ham, uning yorug‘i hali tamom so‘nmagan edi. 4. Ahvol qiyin bo‘lsa ham, Saidaga beriladigan jazo orqaga surildi. 5. Baland poshnali sariq etikchasi toshlar ustida sirpanib, oyoqlari qayrilib ketsa ham, chopaverdi. 6. U necha bor turmoqchi, yo‘lida davom qilmoqchi bo‘lib harakat qilsa ham, kuchli og‘riq imkon bermadi.

270-mashq. Ikkinchi ustundan birinchi ustundagi gaplarning davomini topib yozing.

Kunduzlari issiq bo‘lsa-da,		bolalar uyga kirishni istashmasdi.
Quyosh botgan bo‘lsa ham,		kechalari ancha salqin bo‘ladi.
Tomosha tugagan bo‘lsa ham,		ko‘chib o‘tishni xayoliga keltirmasdi.
Qor yog‘ib turgan bo‘lsa-da,		zalda hali odamlar to‘la edi.
U yangi uy olgan bo‘lsa ham,		hali hammayoq yorug‘ edi.

271-mashq. Gaplarni o‘zbek tiliga tarjima qiling.

1. Работа кипела, несмотря на то, что наступила ночь. 2. Хотя было холодно, я не замёрз. 3. Как не убеждали его, он ни с кем не согласился. 4. Несмотря на то, что наступила темнота, мы продолжали идти вперед. 5. Если бы все были согласны, то план бы осуществился. 6. Всем они казались друзьями, хотя на самом деле они не любили друг друга. 7. Хотя мавзолей был закрыт на реставрацию, туристы всё равно приезжали.

272-mashq. Matnni o‘qing. To‘siqsizlik ma‘nosi ifodalangan gaplarni topib, ifodalanishini tushuntiring.

1. Bepoyon, bag‘ri keng, saxiy paxtazor oq dengizdek chayqaladi. Jamoliga boqib to‘ymaysan kishi. Har chanoqda bir yulduz porlaydi... Bu yil dalalarda hosil mo‘l. Qancha xirmonlar qad ko‘targan bo‘lsa-da, hali ham hosil kamaymagandek.

2. Madrasa hovlisi qator hujralardan iborat. Hujralar bo‘m-bo‘shdek ko‘rinsa ham, har bir hujrada to‘rt kishidan o‘tirishar edi. Hujra tor va zax. Eshikchanning lang ochiqligiga va hali kunduzi bo‘lishiga qaramay, bu yerda nim qorong‘ilik hukm surardi.

YODDA TUTING!

Taklifnoma biror tantanali tadbirga taklif etish uchun yoziladigan axborot. Taklifnoma to‘y taklifnomasi, yodnoma va taklif xat turlariga bo‘linishi mumkin.

273-mashq. Taklifnoma matnini o‘qing va tuzilishini, nutqiy qoliplarini yaxshilab bilib oling.

TAKLIFNOMA

Muhtaram(a) _____

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti va O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Sizni ulug‘ o‘zbek adibi ABDULLA QODIRIY tug‘ilganining 104 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy anjumanga taklif etadi.

Ilmiy anjuman shu yil 12-yanvar ertalab soat 10.00 da O‘zR Fanlar akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti majlislar zalida boshlanadi.

Manzil: Akademik Ibrohim Mo‘minov ko‘chasi, 9-uy.

274-mashq. Berilgan namuna asosida o‘zingiz ham taklifnoma yozing.

Adabiy o‘qish

MUOMALA ODOBI

Muomala inson qalbining ko‘zgusi. Kishining yaxshi tarbiya ko‘rgan-ko‘rmaganligi uning boshqalarga qilgan muomalasida ko‘rinadi. Xalqimiz tilida sayqallangan „O‘zingga ravo ko‘rmaganni, birovga ham ravo ko‘rma“, „Avval pichoqni o‘zingga ur, og‘rimasa birovga“ kabi maqollarda odamlar bilan muomalada xushxulq, xushmuomala bo‘lishga da‘vat etiladi. Xo‘sh, xushmuomalalik deganda nima tushuniladi? Avvalo shirinso‘zlik tushuniladi. „Shirin so‘z shakardan shirin“, „Shirin oshing bo‘lmasa ham, shirin so‘zing bo‘lsin“ deydi dono xalqimiz.

Shirinso‘zlik birovga murojaat qilganda, gapni: „Marhamat qilib, ...“, „Agar malol kelmasa ...“ kabi iboralar bilan boshlashni taqozo qiladi. Bu bilan murojaat qilinayotgan kishiga hurmat

ko'rsatiladi. Katta-kichikni sizlab gapirish, qariyalarga „Otaxon...“, do'st-birodarlarga yoshiga qarab „Aka, opa, Axrorjon..., Lobarxon, ...“ deb murojaat qilish ham shirinso'zlik, ham ularning hurmatini o'rniga qo'yish bo'ladi.

Xushchehralik — biror kishi sizga iltimos bilan murojaat qilganda kayfiyatingiz yomonligini, vaqtingiz ziqqligini sezdirmay, darhol chehrangizni ochib, uni iltifot bilan tinglash, kerakli javobni samimiy izhor eta bilishdir.

Biron sababga ko'ra yoshlikdan odob o'rganmagan, xushmuomalalik, shirinso'zlikka odatlanmagan kishi ham, agar ko'nglida odamiylik xislati bo'lsa, bu kamchilikni tuzatishi mumkin. Chunki o'z xulq-atvorining takomillasha borishiga intilmagan shaxs Inson degan nomga noloyiqdir. Sen ham bir og'izdan, siz ham bir og'izdan chiqadi. So'zning inson hayotidagi o'rni, ahamiyati beqiyosligini buyuk bobomiz Alisher Navoiyning quyidagi fikrlaridan bilish mumkin: *Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilki guhari sharifrog' yo'q ondin.*

Savol va topshiriqlar

1. Shirinso'z, shirinsuxan insonlarni qanday ajratish mumkin?
2. Qo'rslik qanday oqibatlariga olib keladi?
3. Sizga insonlarning tashqi go'zalligi yoqadimi yoki xushfe'lligi yoqadimi?
4. Siz o'zingizdagi qaysi salbiy jihatlarni tuzatishga harakat qilaisiz?
5. Yaxshi, tarbiyali inson qanday bo'lishi shart?

SABAB MA'NOSINI IFODALASH

(Выражение значения причины)

275-mashq. Gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan sabab ma'nosini ifodalovchi vositalariga e'tibor bering.

1. Yo'l tor **bo'lgani uchun**, aylanib o'tishga to'g'ri keldi. 2. Odil **uyalganidan** qizarib ketdi. 3. Shoir kavushi loy **bo'lmasligi uchun** chetdan ehtiyotlik bilan yurib ketdi. 4. Men shifokorman, odamlarni o'limdan **saqlash uchun** yashayman. 5. Bozor kuni **bo'lganidan** ko'chalarda qatnov zo'r. 6. Kichik ariqqa hali suv **kelmagani uchun** Gulnor chelak ko'tarib katta ariqqa jo'nadi. 7. Ali Qushchiday shogirdlari **bor ekan**, Ulug'bekning asarlari izsiz yo'qolmaydi. 8. Nizomjon kamgap **bo'lgani uchun** sinfdoshlari uni indamas deb chaqirishardi.

Grammatika

Nutqda ish-harakatning yuzaga kelish sababini bildiruvchi soʻzlar nima uchun? nima sababdan? nega? soʻroqlaridan biriga javob boʻladi va *uchun, sababli, tufayli* bogʻlovchilari, sabab ravishlari, otlar va sifatdoshlarga chiqish kelishigi qoʻshimchasini qoʻshish orqali ifodalanadi. Masalan:

Salima darsni yaxshi tayyorlagani uchun maqtovgʻa sazovor boʻldi. Ona xursandligidan oʻzini qoʻyarga joy topolmay qoldi.

276-mashq. Nuqtalar oʻrniga zarur qoʻshimchalarni qoʻyib, gaplarni koʻchiring.

1. U muhim topshiriqni bajar... sevinchini ichiga sigʻdira olmas edi. 2. Suvsiz... bu yerlarga oʻtmishda ekin ekilmas edi. 3. Amir Temur oʻz nevarasi Muhammad Taragʻayni gʻoyat ziyrak va oʻtkir zehni boʻl... .. Ulugʻbek deb ataydi. 4. Otam ilgʻor ishchi boʻlgan... .. mukofotlandi. 5. Havo sovuq boʻl... .., jiyanimni uyda olib qoldim. 6. Kamola uyal... nima deyishini bilmay qoldi. 7. Azizaning kel... hursand boʻldim. 8. Farhod dars tayyorlama... .. ketib qolgan ekan.

277-mashq. Ushbu soʻzlar va birikmalarni qatnashtirib, gaplar tuzing.

Oʻylovchanligidan, uxlagani sababli, beburdligi tufayli, vaqtida bergani uchun, uyqusizlik tufayli, halol mehnati uchun, qoʻrq-qanidan.

Grammatika

Sabab maʼnosi qoʻshma gaplar orqali ham ifodalanadi. Bunday gaplar *chunki, negaki, shekilli, shuning uchun, -gani uchun, -gani tufayli, -ganidan* kabi yordamchi vositalar orqali birikadi. Masalan:

Hunar oʻrgan, chunki hunarda koʻp sir.

U kech qolgani tufayli, yigʻilishga kirmadi.

278-mashq. Sabab maʼnosini ifodalovchi qoʻshma gaplarni oʻqing va gaplarning bogʻlanish vositalarini koʻrsating.

1. Qorongʻi tez tushdi, shuning uchun biz yoʻldan adashdik. 2. Ikromjon sovqotganidan bir piyolagina achchiq koʻk choyga zor boʻlgan edi. 3. Meni taklif etishmadi, shuning uchun majlisga

bormadim. 4. Orif aka ko'targan mavzu dolzarbroq edi, shuning uchun ko'pchilik qiziqib qoldi. 5. Kichik ariqqa hali suv kelmagani uchun Gulnor chelak ko'tarib katta ariqqa chiqdi.

279-mashq. Berilgan sodda gaplardan sabab munosabatidagi qo'shma gaplar tuzing.

1. Vatanimiz kun sayin o'zgarib borayotir. Mening ko'nglim shod. 2. Adiba juda xursand bo'ldi. Uchrashuv u kutganidan yaxshi o'tdi. 3. Nuri gapga e'tibor qilmadi. Yormat endi qiziga qarab so'zlay boshladi. 4. Daryo toshdi. Ekinning yarmi nobud bo'ldi. 5. Klimov qiziqroq gap aytdi. Jo'raboy butun gavdasini larzaga keltirib kuldi. 6. Vatanni asrang. Siz shu vatan farzandisiz.

280-mashq. Nuqtalar o'rniga zarur bog'lovchi vositalarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Fizika tabiat haqidagi asosiy fanlardan biridir, ... boshqa tabiiy fanlar taraqqiyoti fizik hodisalarga bog'liq. 2. Olimjon xatni o'qiy olmadi, ... yig'ilishga odamlar to'plana boshlashdi. 3. Har bir ishimizdan ertaning shabadasi kelib turibdi, ... qo'lim yumush qidiradi. 4. Kun issiq ... , quruvchilar maysazorga yonboshladilar. 5. Saida bugun a'lo baho oldi, ... barcha topshiriqlarni to'g'ri bajardi.

281-mashq. Berilgan savollarga qo'shma gap tarzida javob bering.

1. Nima uchun kitobni sevish kerak?
2. Nima uchun yog'och suvda cho'kmaydi?
3. Nima uchun kattalarni hurmat qilish kerak?
4. Nima uchun qushlar pastlab uchsa, yomg'ir yog'adi?
5. Nega yo'lning o'ng tomonidan yurish kerak?

Adabiy o'qish

FARHOD VA XISRAV

(dostondan parcha)

Zolim Eron shohi Xisrav Armanistonga hujum qilibdi. Unga qarshi dahshatli va tengsiz kurashda Farhod yuksak qahramonliklar, ajoyib shijoat ko'rsatibdi. Xisrav Farhodni ochiq kurashda yenga olmabdi. Shundan keyin u hiyla-makr yordami bilan Farhodni band qilibdi va uni odamlardan uzoqdagi, toshlar orasidagi „Silosil qo'rg'oni“dagi qamoqqa tashlabdi. Uning oyoqlariga kishan bog'latib,

atrofiga besh yuz nafar soqchi qo'ydiribdi. Xisrav bu bilan qanoatlanmasdan, Farhod qochib ketmasin deb u turgan qo'rg'onning atrofiga katta to'siq inshoati ham ishlatibdi va soqchilarga „Agar Farhod qochib ketsa, sizlarning ba'zilaringizning boshlaringizni kestiraman, qolganlaringizni esa qo'rg'on ustidan balandlikdan jarga tashlataman“, — debdi.

Farhod o'zining kuch va qobiliyatini, Yunon hakimlaridan, faylasuf Suqrot dan o'rgangan bilimlarini ishga solib, kechalari zanjirdan bo'shab qo'rg'ondan tashqariga chiqar, atrofnı kezib yurar, so'ngra kun yorisha boshlagach, yana o'z joyiga, qal'aga qaytib kelib yotar ekan. Farhod buni soqchılardan yashirin qilar edi, chunki u Xisravning soqchilariga bergan topshirig'ini bilar edi va agar o'zining (Farhodning) bunday ishlarini Xisrav eshitib qolsa, soqchılarning boshiga uning (Xisravning) qanday og'ir alamlar solishini tushunar edi, bir qancha yuz odamning qoni to'kilishini anglar edi.

Bundan, Farhodning bunday olijanobligidan soqchılar xabardor bo'lib qoladilar, o'zlarining qalblarining urishi bilan Farhod dilining urishi hamohangligini tushunadilar va ularda Farhodga nisbatan chuqur muhabbat, insof jo'sh uradi va Farhodga aytadilarki, sen ozod yura ber, bizni Xisrav nima qilsa qila bersin, o'ldirsa ham rozimiz.....

Savol va topshiriqlar

1. Ushbu doston kimning asari va u qanday nomlanadi? Asar mazmunini oxirigacha so'zlab bering.
2. Farhod va Xisrav obrazlari haqida so'zlab bering.
3. Nima uchun Farhod qochib ketmadi? Siz buni qanday baholaysiz?

MAQSAD MA'NOSINI IFODALASH

(Выражение значения цели)

282-mashq. Gap larni o'qing. Maqsad ma'nosining qanday vositalar bilan ifodalanayotganiga e'tibor bering.

1. Biz ilmning qal'asini olmoqqa keldik, baxtimizning sozini chalmoqqa keldik. (*Shayxzoda*) 2. Xolidaxon opamni ko'rish uchun keldi. 3. U Farg'onadan Toshkentga o'qish uchun kelganligini aytdi. 4. Tun bo'yi uxlamaganligi uchun ko'zlari qizargan edi. 5. Shodligidan qul Tarlon, to'xtamadi yig'idan. (*H.O.*) 6. Yerlar suvsizlikdan

qaqrab yotar edi. 7. Ko'rgali husningni zor-u, muftalo bo'ldim senga. 8. Rustambek teatrga chipta olgani ketdi. 9. U bafurja gaplashish maqsadida joylashib o'tirdi.

Grammatika

Ish-harakatning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradigan gaplar nima maqsadda? nima uchun? so'roqlariga javob beradi va quyidagicha ifodalanadi:

1. Ravishdoshning **-gani, -gali** qo'shimchali shakli bilan:

Eshik oldi gul hovuz, gul tergani kelganmiz.

2. Harakat nomidan keyin *maqsadida, maqsadi bilan, uchun* so'zlarini keltirish bilan:

Mashinalar qatnovini yengillashtirish uchun (maqsadida) shaharga bir nechta ko'priklar qurildi.

3. Jo'nalish kelishigidagi harakat nomi bilan yoki harakat nomidan keyin *uchun* ko'makchisini keltirish bilan:

Qishki ta'tilda Chimyonga dam olishga(uchun) bordik.

4. Fe'dan so'ng *deb* so'zini keltirish bilan:

Rustam kitob olaman deb kelgan ekan.

5. Kelasi zamon maqsad fe'li bilan:

Hovlining bir tomoniga atirgul ekmoqchiman.

283-mashq. Nuqtalar o'rniga maqsad ma'nosini ifodalovchi so'zlar va qo'shimchalarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Yozning issiq bir kunida, qo'zi bordi suv ich... 2. Inshoni bugun yoz... edim. 3. Kuz kelgach, dehqon daladagi hosilni tezroq yig'ish... shoshiladi. 4. O'qituvchi bir-ikki soat dars berish ... qancha tayyorlanishi kerak. 5. Chol daryo yoqasiga baliq ovla... ketibdi. 6. Uni yaxshilab davolatish ... shahardan yaxshi shifokorlarni chaqirishdi. 7. Xayrulla o'qish ... Toshkentga ketdi.

284-mashq. Gaplarni o'qing. Avval sabab ma'nosini ifodalovchi gaplarni, so'ngra maqsad ma'nosini ifodalovchi gaplarni ko'chirib yozing.

1. Bolalar sayohatga jo'nash uchun tayyorgarlik ko'ra boshladilar. 2. Uyalganimdan dovdirab qoldim. 3. O'rmonjon Qurbon otaning bu ishni bemaslahat boshlaganiga xafa bo'ldi. 4. O'zbek

bog'laridan do'stlarga elt deb, qo'limga guldasta uzatar bahor. 5. Har kuni shu vaqtda qo'y-qo'zilar daryo bo'yiga suv ichishga yig'iladi. 6. Ota-bobolarimiz o'z orzu-umidlariga etishish uchun juda ko'p harakat qilganlar. 7. Hamma o'z vaqtida kelmagani uchun yig'ilish boshqa kunga qoldirildi. 8. Men mustaqil yurt farzandiman, shuning uchun shodman bir umr. 9. Bu kitobni o'qiyman deb olib kelgan edim. 10. Akbarov xayrlashish uchun qo'l uzatdi.

285-mashq. Nuqtalar o'rniga maqsad ma'nosidagi gaplarni qo'shib ko'chiring, zarur tinish belgilarini qo'ying.

1. ... kutubxonaga yangi kitoblar olindi. 2. ... dehqonlar fidokorona mehnat qildilar. 3. ... ko'chalar kengaytirilmoqda. 4. ... yangi kanallar qazilmoqda. 5. ... uning derazalarini ochib qo'ydik. 6. ... daraxt tepasiga in o'rnatdik. 7. ... , qo'lidan kelgan barcha ishni qiladi. 8. ... , daryo bo'yiga bordik. 9. Ota-ona farzandlarini qiynalmasin deb,

286-mashq. Taklifnoma matnini o'qing va uning avvalgisidan farqini ayting. Dasturli taklifnomada tadbir dasturi qanday tuzilishiga e'tibor qiling.

Taklifnoma va dastur

**Farzandlari sog'lom yurt qudratli bo'ladi,
Qudratli yurtning farzandlari sog'lom bo'ladi.**

Muhtaram (a) _____

Sizni 2004-yil 28-sentabr soat 14.00 da Chilonzor tumani 16- mavzesida bo'lib o'tadigan „Oila — sog'lom avlod beshigi“ nomli davra suhbatiga taklif etamiz.

Tadbir dasturi

1. Kirish so'zi. „Sog'lom muhit — sog'lom avlod“.

Toshkent shahar Chilonzor tumani hokimi o'rinbosari, xotin-qizlar qo'mitasi raisi, p.f.n. M.A.Sodiqova.

2. Mehr sarchashmasi — oila.

Respublika „Oila“ ilmiy-amaliy markazi katta ilmiy xodimi, f.-m.f.n. M. Iminova.

3. Huquqiy bilim oiladan boshlanadi.

Respublika „Oila“ ilmiy-amaliy markazi ilmiy xodimi

U. Haydarova.

4. Badiiy qism.

173-maktab badiiy havaskorlik to'garagining chiqishlari.

Badiiy rahbar: **Farida Haydarova.**

Manzilimiz: Chilonzor tumani 16-mavzesi, 164-maktab binosi, „Buyukipak yo'li“ bankining oldida.

Topshiriq

Fakultetingizda o'tkazilgan tadbirlar haqida so'zlab bering.

Adabiy o'qish

NURLI CHO'QQILAR

To'qqizinchi sinf a'lochilaridan Zuhraxon degan qiz yo'qolib qoldi. O'sha kasofat shanba kuni maktabdan qaytishda Zuhra kitob-daftarlarini opasi Fotimaga berib, lola tergani qirga chiqqan ekan, qaytib kelmabdi. Uning ota-onasi avvaliga qarg'ab, keyin yig'lab, butun lolazorni, butun qishloqni taka-taka qildi. Maktab ma'muriyati bulardan ham ko'proq jon kuydirdi — jamoa kengashiga aytib, butun qishloqni oyoqqa turg'izdi, rayonga ma'lum qildi, chunki sinfda a'lochi qiz to'rtta bo'lsa, Zuhra uning yigirma besh foizini tashkil qilari edi.

Chol-kampir boshqa xunuk xayollarga bormaslik uchun bir-birini ovutdi: Zuhra ta'bi nozik, dimog'dor qiz bo'lib, maktab-doshlariga qo'shilmas edi. Shahardan lola tergani chiqqan qizlardan birontasi ta'biga yoqib, o'sha bilan o'ynab ketgan bo'lsa, ajab emas. Ko'ngliga yo'l berish mumkin bo'lgan va birdan-bir xayriyatli gumon shu bo'lib qoldi. Haqiqatdan, shanba va yakshanba kunlari shaharlik yoshlar bitta danak topsa, shu lolazorga kelib, chaqib yer edi. Bularning ichida chiroyligi bor, sho'xi bor, boyvachcha tabiati bor, beboshi bor... Buning ustiga Zuhra nihoyatda ko'zga yaqin, bir qaragan kishi ko'zi xira tortib, yana qaragisi kelar, xususan, xonatlas ko'ylak kiyib, sochini „laylak uya“ qilganida, maqtovga so'z topilmay qolar edi.

Zuhra o'ziga munosib, ya'ni yaxshi o'qiydigan suxsurdakkina biron yigit bilan ketgan degan umidda chol bilan kampir biroz taskin topgan bo'ldi-yu, lekin Fotima baloga qoldi: „Zuhra lola tergani boraman desa, bitta o'zini yuboraverdingmi? Birga borsang bo'lmasmidi, muncha ham anqov, noshud-notavon bo'lmasang“.

Kampir bunaqa gaplarni alam ustidagina emas, umuman kuyib aytar, chunki sho‘x va shaddod Zuhraga qaraganda Fotima bo‘shbroq, sho‘xlik husnning pardozi bo‘lsa kerak, ikkovi bir olmaning ikki pallasi bo‘lsa ham, Zuhraning oldida uning istarasi so‘niqroq ko‘rinar edi. ... Fotima bunaqa ta’na-dashnomlarni ko‘p eshitdi. Nihoyat jon-jonidan o‘tib ketdi-yu, yig‘lab dedi:

— Ayajon, hamma aybni menga to‘nkayvermang, axir Zuhraga o‘zingizning so‘zingiz ham o‘tmas edi-ku. Ozib-yozib bir ish buyurganingizda „Men sizga malay emasman!“ degani esingizdan chiqdimi? Shunda ham indamadingiz. Men esimni taniganimdan beri sizga qarashaman, ro‘zg‘or ishini butkul qo‘limga olsam, sizni yetti qavat ko‘rpachaga o‘tqazib qo‘ysam deyman. Nahot otananing izzatini, xizmatini qilgan kishi malay bo‘lsa? Yaxshi o‘qisib deb Zuhrani juda erkalatib yuborgan edingiz! Qizimning qo‘li qavaradi deb, o‘smasini ham siqib berar edingiz.

Kampir Fotimaning so‘zlariga qarshi lom-mim deya olmay qoldi: haqiqatdan, o‘zi vaqtida o‘qiyolmay qolgani uchun, zehni o‘tkir Zuhraning ilmga tezroq to‘lishini ko‘zlab, uning maktabdagi qilday yutug‘i oldida, uydagi filday gunohini payqamagan edi. Shundan keyin Fotima zixnovdan qutuldi, lekin kampirning g‘amiga g‘am qo‘shildi. Zuhradan xat kelgunga qadar bir oycha muddat o‘tdi. Zuhra bosh-keti yo‘q to‘mtoq xatida shunday debdi:

„Turmush o‘rtog‘im bilan ko‘nglimizni amrini bajarib, baxtiyor oilalar safidan mustahkam o‘rin egalladik va kelajakning nurli cho‘qqilari tomon bormoqdamiz. Sizlar yuksak ideallarga asoslangan muhabbat nima ekanini bilmaysizlar, shuning uchun mendan xafa bo‘lmanglar, xursand bo‘ladigan kunlaring yaqinlashib kelmoqda“.

Fotima xatning boshiga — „Aziz dadajonim, mehribon onajonim“, oxiriga — „sizlarga sihat-salomatlik tilayman“ degan so‘zlarni qo‘shib o‘qidi. Xatda na adres bor, na imzo. Konvertga shahar o‘n birinchi aloqa bo‘limining muhri bosilgan edi.

Xatning „baxtli turmush, nurli cho‘qqi“ degan joylari kampirga tasalli berdi. Lekin chol Fotimaning qo‘lidan yulqib olib, qo‘yniga tiqdi-yu, to‘nini yelkasiga tashlab, shaharga jo‘nadi va shu ketganicha bir hafta deganda keldi. Zuhrani qidirib, o‘n birinchi aloqa bo‘limiga qarashli hamma xonadonga birma-bir bosh tiqibdi; maktab, idora, korxonadan so‘roqlabdi, nihoyat shahar militsiya boshqarmasiga uchrabdi. Militsiya to‘rt kundan keyin „Shaharga bunaqa ayol yozilgan emas“ deb javob beribdi.

Kuzga yaqin rayonda katta majlis bo'lgani, majlisda Zuhra va uning maktabi og'izga tushgani, xunuk-xunuk gaplar aytilgani to'g'risida mish-mish tarqaldi. Bu mish-mishlar kampirni yiqitdi. Kampir uzoq yotib qoldi.

Qish o'tdi. Bahor keldi. Zuhraning na tirigidan darak bor edi, na o'ligidan.

Oylar o'tdi. Fotima yaqinda o'qishini bitirib, fermaga vetvrach bo'lib kelgan Samijon degan yigitga unashtirildi. Samijon ko'p mulohazali yigit ekan. To'y cholga ham totsini degan maqsadda, Zuhrani xo'p qidirdi. Olti hafta qidirib, axir daragini topdi. — Zuhra markaziy hammom qoshidagi sartaroshxonada kassir bo'lib ishlar ekan. Samijon eshikda qolib, sartaroshxonaga Fotima kirdi va ko'k yog'och panjara ichida o'tirgan Zuhrani ko'rib, yuragi shig' etib ketdi: ozib, cho'p bo'lib ketibdi, bukchayibdi, shunday sochdan chilvirdakkina ikkita kokil qolibdi...

Zuhra Fotimaga ko'zi tushib, beixtiyor panjaradan chiqib keldi.

— Nega, nega kelding... Men bu yerda vaqtincha ishlab turibman.

— Yaxshimisan? Ering yaxshimi, — dedi Fotima.

— Ketib qolgan, allaqachonlar ketib qolgan...

— Kuyov bilan arazlashib qolgan bo'lsang, yakka o'zing shahri azimda nima qilasan, qishloqqa keta qolaylik? — dedi Fotima

— Shahardan qishloqqa ... Bir qadam orqaga qaytish bo'lmasmikan?

Fotimaning achchig'i keldi.

— Orqaga qaytish bo'lsa nima, nurli cho'qqidan tushib qolasanmi?

Topshiriqlar

1. Hikoyaning davomini topib o'qing va o'z xulosangizni bayon eting.
2. Matndan maqsad konstruksiyali gaplarni toping va tahlil qiling.
3. Iboralarni ajratib yozing va ma'nolarini izohlang.

NATIJA MA'NOSINI IFODALASH

(Выражение значения результата)

287-mashq. Gaplarni o'qing. Natija ma'nosining ifodalanishiga e'tibor bering.

1. Havo shu qadar issiq ediki, hatto maysalarning uchi ham sarg'ayib ketdi. 2. Qorbobo bolalarni o'ziga shunchalik qaratib olgan

ediki, natijada Bobur ham yig'idan to'xtab qoldi. 3. Bahodir shu qadar hovliqib kirib keldiki, hatto ostonada qoqilib ketdi. 4. Kechqurunga borib shunaqa qattiq shamol turdiki, oqibatda butun hovli barglarga to'ldi. 5. Soydagi suv shu qadar ko'payib keldiki, hatto qirg'oqlarni suv olish xavfi tug'ildi. 6. Odamlar shunchalik astoydil ishladilarki, natijada qurilish muddatidan oldin bitkazildi.

Grammatika

O'zbek tilida natija ma'nosi qo'shma gaplar vositasida ifodalanadi. Bunday gaplar **-ki** qo'shimchasi yordamida bog'lanib, ikkinchi gap birinchi gapdagi ish-harakatning natijasini ko'rsatadi va quyidagi tuzilishda bo'ladi:

... *shunchalik* ... , *natijada* ...

... *shu qadar* ... - *ki*, *oqibatda*

 ... *shu darajada* ... , *hatto* ...

288-mashq. Quyidagi sodda gaplardan natija ma'nosidagi gaplar hosil qiling.

1. Olmalar ko'p hosil qilgan edi. Shoxlarini tirgovuchlar arang ko'tarib turar edi. 2. Ba'zan shamol kuchli esadi. Unga qarshi yurish mumkin bo'lmay qoladi. 3. Tokning barglari quyuuq. Quyosh nurlari yaproqlar orasidan zo'rg'a o'ta oladi.

289- mashq. Nuqtalar o'rniga zarur so'zlarni qo'ying va fikrni davom ettiring. Tuzgan gagingizda birinchi gapdagi ish-harakatning natijasini ifodalang.

Havo ... isib keldiki, ...

Mehmonlar ... ko'p keldiki, ...

Shamol ... kuchaydiki, ...

Umida ... chiroyli o'ynadiki, ...

U xayolga ... berilib ketgan ediki, ...

Ko'chada odam ... gavjum ediki, ...

Paxtalar ... qiyg'os ochilgan ediki, ...

290-mashq. Har bir savollarga bir necha variantda javob bering.

Qattiq shamol turdi, natijada

a) ...

b) ...

d) ...

e) ...

Andrey darslarga o'z vaqtida kelmadi, natijada

- a) ...
- b) ...
- d) ...
- e) ...

Biz berilgan topshiriqlarni o'z vaqtida bajardik, natijada

- a) ...
- b) ...
- d) ...
- e) ...

Yorilgan quvur vaqtida ta'mirlanmadi, oqibatda

- a) ...
- b) ...
- d) ...
- e) ...

Damlangan osh vaqtida suzib tortilmadi, natijada

- a) ...
- b) ...
- d) ...
- e) ...

291-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring.

МЫ ПОМНИМ

Этот праздник является одним из самых почитаемых в народе. Безмерны наша благодарность и признательность тем, кто ценой жизни остановил врага в грозные 40-е. День памяти и почестей — праздник со слезами на глазах. В этот день фронтовики вспоминают о войне — самой страшной в истории человечества, унёсшей миллионы жизней.

Узбекистан внес достойный вклад в победу над фашизмом. Во второй мировой войне участвовали 1,5 миллиона воинов из Узбекистана. В нашу страну во время войны были эвакуированы многие заводы и фабрики из СССР, выпускались самолеты, тяжелая военная техника и боеприпасы. Тысячи взрослых и детей были эвакуированы в Ташкент в начале войны. Они нашли приют в узбекских семьях. Узбекистан стал для них второй Родиной.

292-mashq. Guruhingiz bilan Xotira maydoniga boring va taassurotlaringiz asosida „Hech kim, hech narsa unutilmaydi“ mavzusida mustaqil ijodiy matn tuzing.

BILIB OLING!

Sirdaryo viloyati mamlakatimizning sharqida joylashgan. Ushbu viloyat 1963-yil 16-fevralda tashkil etilgan bo‘lib, hududi 5100 kv.km. Viloyat tarkibiga 5 ta shahar kiradi. Viloyat markazi — Guliston shahri. Viloyat Sirdaryo vohasida joylashgan.

Adabiy o‘qish

ABDULLA AVLONIY

1913-yili A. Avloniyning „Turkiy guliston yohud axloq“ asari bosilib chiqdi. Ushbu asarda Abdulla Avloniy tarbiyada ko‘proq bolalarning fikrini rivojlantirish masalasiga alohida e‘tibor bilan qaraydi. Fikrlash iqtidorini egallash oliyanob g‘oyalar tomon intilish demakdir.

Muallifning fikricha, aql bilan ish tutish — sa’y-g‘ayrat, shijoat, ilm egallash, pokizalik — nazofat, sabr-toqat, intizom, vijdonli bo‘lish, vatanni sevish, haqtalablik, hamma narsaga ibrat ko‘zi bilan qarash, hayo, iffat, til odobi, idrok, munislik va xayrixohlik, sadoqat, adolat, muhabbat, afv kabilarni yaxshi xulq sirasiga kiritadi va mukammal inson uchun zarur bo‘lgan fazilatlar deb hisoblaydi. Adib bularning har biriga alohida-alohida to‘xtalib o‘tadi. O‘z mulohazalarini dalillash uchun Aristotel, Platon, Gippokrat, Sa‘diy, Mirzo Bedil singari mashhur mutafakkirlarning fikrlarini keltiradi. Har bir axloqiy kategoriyaga o‘z munosabatini bildirgach, o‘sha fikrni ifodalovchi bayt yoki biror maqol-hikmatni ilova qiladi.

Ushbu o‘gitga amal qiling!

*Yaxshi so‘z bilan ilon inidan chiqar,
Yomon so‘z bilan qilich qinidan chiqar.*

Maqol

DARAJA-MIQDOR MA'NOSINI IFODALASH

(Выражение значения меры и степени)

293-mashq. Gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan daraja-miqdor ma'nosini ifodalovchi so'zlarga e'tibor qiling.

1. O'rta asrlarda Xo'jand **anchagina** yirik shahar bo'lgan. Shahardan Eron, Osiyo, Uzoq Sharq, Hindistonga boradigan yo'llar o'tgan. Toy-toy ipak ortgan karvonlar bu yerda **qisqa vaqt** dam olishgan. 2. Ota-bobolarimiz suv va nur to'g'risida **juda ko'p** o'ylaganlar. Ular o'z orzu-umidlariga yetishish uchun **ancha** harakat qilganlar. 3. Mehmonlarga har xil shirinliklar, pista-bodom, quruq mevalar **juda mo'l-ko'l** tortildi. 4. Sultonmurodga **bir-ikki soat** dars bermoq uchun, u **juda ko'p** mutolaa qilar edi. 5. U qo'rqqanidan **bir qadam** orqaga tislandi. 6. Xonga **uch marta** bukilib, ta'zim qilinar edi.

Grammatika

Harakatning miqdori va darajasini bildiruvchi so'zlar va gaplar *qancha? necha? qay darajada?* so'roqlariga javob bo'ladi va miqdor-daraja ma'nosini bildiruvchi ravishlar va sonlar bilan ifodalanadi. Masalan:

Ko'p so'zlama, oz so'zla. Paxtani uch marta chopiq qildik.

Daraja-miqdor ma'nosi qo'shma gaplar vositasida ham ifodalanishi mumkin. Bunday gaplar quyidagi konstruksiyada tuziladi:

... *qancha* ... , ... *shuncha*

... *qanchalik* ... , ... *shunchalik*

294-mashq. Avval daraja-miqdor ma'nosini, so'ng natija ma'nosini ifodalovchi gaplarni ko'chiring.

1. Archa bayrami shu qadar yaxshi bo'ldiki, Jamshid uyga qaytgisi kelmadi. 2. Sariyog', qazi shunday ustalik bilan to'g'ralgan ediki, biror joyida pichoq tirnab ketgan g'adiri ko'rinmasdi. 3. Muqaddam har qancha tashvish chekmasin, Alimardon parvo ham qilmadi. 4. Mehribon ustozning shogirdidan ranjimog'i qancha qiyin bo'lsa, achchig'idan qaytmog'i ham shuncha qiyin. 5. Qo'ng'iroq chalingach, auditoriya bo'shab qoldi. 6. Shu kun uch o'rtoq chunon ishladiki, Asqarning oyisi o'g'lini taniy olmay yoqasini ushladi.

295-mashq. Matnni o‘qing va nuqtalar o‘rnini o‘z so‘zlaringiz bilan to‘ldiring. Tuzgan gaplaringizda daraja-miqdor ma’nosini ifodalovchi gaplardan foydalaning.

PALOV

Palov o‘zbek xalqining milliy taomi bo‘lib, uni nafaqat o‘zbeklar, balki barcha millat vakillari juda xush ko‘radilar. O‘zbeklarning uyiga kelgan mehmon, bir luqma oshsiz jo‘natilmaydi. Palov turli viloyatlarda turlicha tayyorlanadi, ammo barcha yerda palov bir xil masalliq bilan va bir xil tartibda tayyorlanadi. Palov tayyorlash uchunPalovga qancha miqdorda guruch solsangiz, shunga mos miqdorda ... solinishi kerak. Palovga sabzi qanchalik tekis va mayin to‘g‘ralsa, ...

296-mashq. „Tilxat“ namunasini o‘qing. Unda ishlatilgan nutqiy qoliplar va miqdor bildiruvchi so‘zlarning yozilishiga e‘tibor qiling.

TILXAT

Men, Navoiy nomidagi jamoa xo‘jaligi brigada boshlig‘i Karim Salimovich Rahimov, jamoa xo‘jaligi kassiri Dilbar Salimovadan brigada a‘zolarining iyun oyiga tegishli 164500 (bir yuz oltmish to‘rt ming besh yuz) so‘m miqdoridagi ish haqini tarqatish uchun oldim.

2004.05.07.

(imzo)

K. S. Rahimov

297-mashq. Yuqoridagi namunadan foydalanib, o‘zingiz tilxat yozing.

Adabiy o‘qish

CHO‘LDAGI GUL

Avtobus yo‘l o‘rtasida to‘xtab, suv olishi kerak. Bu yerlarda hech kim yashamaydi. Yo‘lovchi mashinalar suv olishlari uchun maxsus quduq qilingan. Quduqdan ikki metrcha narida bir tup atirgul ochilib tiribdi. Uning yonidagi taxtachada shunday yozuv bor:

„Yo‘lovchi, quduqdan suv olib ichganingda shu gul tagiga bir piyola suv quy!“.

Bu yo‘ldan o‘tayotgan avtobuslar, yuk mashinalari, yengil mashinalar va yo‘lovchilar shu quduq yonida to‘xtaydilar.

Haydovchilar o'z mashinalariga suv quyadilar, yo'lovchilar suv ichadilar, dam oladilar, u yoq-bu yoqni tomosha qiladilar va albatta, gulni ko'radilar. Shunda taxtachadagi yozuvni ham o'qishadi. Birin-ketin suv olib borib gul tagiga quya boshlashadi. Qarabsizki, gul tagidagi chuqurcha suvga to'ladi.

Avtobus, mashinalar yana yo'lga chiqadi. Hech kim yashamaydigan cho'l o'rtasida birgina gul qoladi. Yana avtobus ko'rinadi. Kechga borib yana...

Cho'lining oftobi gulni qurita olmaydi, chunki bu yerdan kuniga uch marta odam o'tadi, uch marta shu gulga suv berib turadilar. Shuning uchun bu gul so'limas ekan.

O'XSHATISH-QIYOSLASH MA'NOSINI IFODALASH

(*Выражение значения сравнительности и сходства*)

Grammatika

O'xshatish-qiyoslash ma'nosini ifodalovchi gaplar q a n d a y ? n i m a d e k ? so'roqlariga javob bo'lib, *xuddi, go'yo* so'zlari va *-dek, -day* qo'shimchalari hamda *-ga qaraganda, -dan ko'ra* grammatik vositalari yordamida ifodalanadi. Bunday gaplar quyidagi tuzilishda bo'ladi:

... shunday shu qadar ... -ki, go'yo ... day (dek). ... shunchalik ...

Masalan: *Yomg'irdan so'ng odam shu qadar yengil tortdiki, go'yo yomg'ir barcha g'uborlarni yuvib ketgandek bo'ldi.*

Shuningdek, sodda gaplarda *o'xshatmoq, qiyos-lamoq* fe'llari ishtirokida ham o'xshatish-qiyoslash ma'nosini ifodalash mumkin. Masalan: *Men bu yigitni sening ukangga o'xshatdim. Biz sintaktik sinonimikada sodda va qo'shma gaplarni qiyoslab o'rganamiz.*

298-mashq. Gaplarni o'qing. Qiyoslash-o'xshatish ma'nolarini ifodalovchi grammatik vositalarni ko'rsating.

1. Oppoq nozik yuzi quyoshda shunday tiniq ko'rinardiki, go'yo u nurdan yaratilganday.
2. Adirlarga qip-qizil gilam yoygandek, lolalar chaman bo'lib ochilib yotibdi.
3. Ko'klamgi ko'chatlar hozir shunday quriganki, go'yo quyosh shu'lasidan yonib ketganday.
4. Azimjon Adhamjonga qaraganda ancha baquvvat bo'lib o'sdi.

5. Hamma narsa ataylab qilingandek, barcha ish silliqqina o‘tdi.
6. Kuy shu qadar yoqimli yangradiki, go‘yo butun olam uning sehdida erib ketgandek bo‘ldi.

299-mashq. Matnni o‘zbek tiliga o‘giring.

ЧТО ТАКОЕ КУЛЬТУРНЫЙ ЧЕЛОВЕК?

Определяется ли подлинная культура человека, его внутренняя интеллигентность, его общее развитие, скажем, дипломом, которым он владеет, получив образование в том или ином учебном заведении?

У нас иногда путают два понятия: образование и культурность. Конечно, в наше время человек, не имеющий никакого образования, не может стать и поистине культурным. Систематическое образование лучше всего получить в том или ином учебном заведении. Но, помимо образования, нужно ещё и самообразование, то есть постоянное накопление знаний, общекультурных навыков, развитие определённой способности восприятия, умения разбираться во всех тех областях духовной и материальной жизни, с которыми, может быть и не связана непосредственно работа человека.

Люди ленивые, малознающие, плохо работающие, не понимающие истинно прекрасного, нарушающие правила общественной жизни не могут по-настоящему испытывать радость труда, радость творчества, радость общения с людьми.
(По Л. Кассилю).

300-mashq. Madaniyatli inson haqida o‘z tasavvuringizni bayon etgan holda uy inshosi yozing.

YODDA TUTING!

E‘lon yaqin orada o‘tkaziladigan biron-bir tadbir (majlis, suhbat, uchrashuv, shuningdek, ishga, o‘qishga qabul qilish va h. k.) haqida xabardor qilish maqsadida yoziladigan yozma axborot.

301-mashq. E‘lon namunalarini o‘qing va unda ishlatiladigan nutqiy qoliplarga e‘tibor bering.

E‘LON

Shu yil 12-iyul kuni soat 15.00 da O‘zR FA Til va adabiyot institutining majlislar zalida institut kasaba uyushmasi qo‘mitasining hisobot-saylov yig‘ilishi bo‘ladi.

Kun tartibi:

1. Kasaba uyushmasi qo'mitasining hisoboti.
2. Taftish komissiyasining hisoboti.
3. Kasaba uyushmasi qo'mitasining yangi tarkibini saylash.

Kasaba uyushmasi qo'mitasi.

DIQQAT! DIQQAT! DIQQAT!

Hazil-mutoyiba, kulgi, sho'x qo'shiq va raqs muxlislarini yangi yil kechasiga taklif etamiz. Uchrashuv joyi — majlislar zali, vaqti — 28-dekabr soat 17⁰⁰ da. Samimiy tabassumsiz zalga kirish mumkin emas.

O'zMU talabalari

E'LON!

Olimpiada qatnashchilari diqqatiga!

O'zbek tilidan 2- bosqich sinovlariga tayyorlash uchun maslahat soatlari haftaning dushanba va payshanba kunlari 5-parada 9-bino 6-xonada olib boriladi.

Olimpiada bo'yicha mas'ul o'qituvchi Z. Salisheva.

BILIB OLING!

Surxondaryo viloyati respublikamizning eng janubiy viloyatidir. U 1941-yil 6-martda tashkil etilgan bo'lib, tarkibida 8 ta shahar mavjud. Viloyat markazi — Termiz shahri Markaziy Osiyodagi eng qadimiy shaharlardan biri bo'lib, u 2500 yoshdadir. Termiz shahrida buyuk alloma Hakim at-Termiziy yashab o'tgan.

Adabiy o'qish

XUSHMUOMALALIK

Har bir kishi atrofdagi odamlarga hurmat bilan, mehribonlik bilan qarashi, ularning ham o'zlariniki singari nozik qalblari borligini bilishi kerak. „Qars ikki qo'ldan chiqadi“, — deydilar. Janjal ham ikki tomonning qo'pol muomalasidan chiqadi. Bir

qo'lingiz baland bo'lsa, chapak chala olmaganingiz singari, bir tomon og'ir bo'lsa, janjalning uni o'chadi.

Bir misol: trolleybusda odam tiqilib ketdi: igna tashlasangiz, yerga tushmaydi. Bunday hollarda yo'lovchilarning bir-birlariga urinishlari, turtinishlari tabiiy. Bir yo'lovchi orqadan qisilib o'tib ketayotib, boshqa bir yo'lovchiga bexosdan tegib ketdi. U bunisiga bir o'qrayib, qaradi-yu, jon-jahdi bilan uni itarib tashlab, „ho'kiz“ deb to'ng'illadi. Orqalab ketayotgan yo'lovchida ayb yo'q edi. Buni qo'pol muomala qilgan kishi ham bilardi. Bila turib, gunohsiz odamni xafa qildi. Haqoratlangan yo'lovchi dag'al kishiga teng bo'lgisi kelmadi, yo tabiatida xushmuomalalik bormidi, har qalay, unga bir jilmayib qaradi-da:

— Kechirasiz, trolleybuschilik ekan, — deb qo'ya qoldi. Kutilmagan xushmuomalikdan qo'rs kishi mulzam bo'lib qoldi. Mana sizga odamshinavandalikning bir ko'rinishi.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Nuqtalar o'rniga qaysi qatordagi kelishik qo'shimchalarini qo'yish mumkin?

U... voqea... bexabar ekani... bilib, butun vujudi... yengib bo'lmas bir horg'inlik sezdi.

- A. -ni, -dan, -ni, -ga
- B. -ni, -ga, -ni, -da
- C. -ning, -da, -ning, -da
- D. -ning, -dan, -ni, -da

2. Qaysi gapdagi „uchun“ so'zini „sababli“ so'zi bilan almash-tirish kerak?

- A. O'qish uchun keldim.
- B. U do'stlari uchun jonini ayamaydi.
- C. Men uchun bu yangilik emas.
- D. U a'lo o'qigani uchun mukofotlandi.

3. Qaysi qatorda qo'shma gaplarni bog'lovchi vositalar berilgan?

- A. sababki, negaki, shuning uchun
- B. lekin, ammo, biroq, yoki
- C. -chi, -kor, -do'z, -kash, -sa
- D. va, ham, bo'lsa, hatto

4. Quyidagi gapda nuqtalar o'rniga qanday so'zlar qo'yiladi?

Bugun barcha juda xursand, ... bahor bayrami hammaning diliga quvonch va sevinch bag'ishlaydi.

- A. zero
- B. chunki
- C. ammo
- D. agar

5. Qaysi qatordagi gap quyidagi gapning davomi bo'la oladi?

Maqtanchoq bo'lmang,

- A. yaxshi tarbiya ko'rasiz.
- B. uzoq umr ko'rasiz.
- C. uyatga qolmaysiz.
- D. bexavotir bo'lasiz.

6. Quyidagi gaplardan qaysi biri payt ma'nosini ifodalaydi?

- A. Kapitan qanday ishonch bilan buyurgan bo'lsa, Ahmadjon shunday ishonch bilan emaklab ketdi.
- B. Go'dak goh onasiga, goh bizga qarar edi.
- C. Paxta ochilishi bilan terishni boshlaymiz.
- D. Yoz keldi va dalalarda ishlar qizib ketdi.

7. Sabab ma'nosini ifodalovchi qo'shma gapni aniqlang.

- A. Naimiyning ishi o'ngidan kelmasdan, kuni bekor o'tdi.
- B. Bashorat kasal bo'lsa-da, bemorlarni qabul qildi.
- C. Bu sovg'ani ukam uchun oldim.
- D. Oysulton to'g'ri gapirdi shekilli, hamma jim qoldi.

8. Quyida keltirilgan gap qanday ma'noni ifodalaydi?

Go'yo quyosh bilan oy musobaqa o'ynagandek ko'kka navbatma-navbat chiqadi.

- A. natija
- B. to'siqsizlik
- C. o'xshatish
- D. shart

O'ZGALAR FIKRINI IFODALASH

(*Выражение чужих мыслей*)

Grammatika

Nutqda o'zgalar fikrini 2 xil ifodalash mumkin: *ko'chirma gap* va *o'zlashtirma gap* tarzida.

O'zgalar nutqini aynan, o'zgarishsiz berish *ko'chirma gap* deyiladi. Bunday gaplar muallif gapi va *ko'chirma gap* qismlaridan iborat bo'ladi. *Ko'chirma gaplar* muallif gapidan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi mumkin. *Ko'chirma gaplar* qo'shtirnoq ichiga olinib yoziladi. Masalan: „*Ertaga seminar mashg'uloti bo'ladi*“ — dedi *o'qituvchimiz*.

O'qituvchimiz dedi: „*Ertaga seminar mashg'uloti bo'ladi*“.

O'qituvchimiz: „*Ertaga seminar mashg'uloti bo'ladi*“, — dedi.

Ko'chirma gaplarning tuzilishi va ularda qo'llanadigan tinish belgilarini bilib oling!

„K“, — M.

M: „K“.

„K, — M, — K“.

M: „K“, — M.

„K ?“, — M.

M: „K ?“.

„K, — M, — K?“

M: „K ?“, — M.

„K !“, — M.

M: „K !“.

„K, — M, — K!“

M: „K !“, — M.

302-mashq. Gaplarni o'qing. *Ko'chirma gaplarni* ajratib, tuzilishini chizma orqali ko'rsating.

1. „Men maymunjon terгани shu yerga kelgan edim“, — dedi Qo'ziboy. (*H.N.*) 2. „Qani, ukajonlar, ashulani to'xtat-manglar!“ — dedi Marhamat. (*H.N.*) 3. „Ari-larning g'ashiga tega ko'rmanglar, bir yopishsa qo'y-maydi!“ — deb ogohlantirdi Olimov. (*H.N.*) 4. „Men har yili yozda Burchmullaga kelaman“, — dedi Zebo. 5. „Bugun biz, — dedi guruh sardori, — universitet bo'yicha navbatchimiz“.

303-mashq. Tushirilgan tinish belgilarini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Shodmon aka kulib dedi Chirchiq, Bekobod shaharlariga borsangiz og'zingiz ochilib qoladi. (*Y. Sh.*) 2. Eng og'ir kunlarda ham yaylovdan kechmaganman, endi tashlab ketarmidim deb javob

berdi Yo‘ldosh bobo. (*Y. Sh.*) 3. Poda shov-shuvi ichida Polvon otaning Qo‘rqma, chirog‘im, Polvonning qo‘lidan mol bolasi qochib qutulgan emas degan ovozi eshitildi. 4. Onam buvinga qarab dedi Qo‘ying, o‘qisin, mulla bo‘lsin bolam. (*O.*)

304-mashq. Ma‘lumot uchun berilgan muallif gaplaridan mosini qo‘yib gaplarni davom ettiring.

1. Zvenomiz a‘zolari sport musobaqalarida birinchi o‘rinni oldilar... . 2. Bizga choy keltirib bersangiz 3. Qirg‘ovul bilan bedana ... hech qachon tushgan joyida turmaydi. 4. To‘g‘ri, bizning zveno bu yil plani ortig‘i bilan bajarishni mo‘ljallagan 5. — Sherali ... otlaring poygaga tayyormi? — Tayyor, egarlasam bo‘ladi

(*dedi Lola, deb iltimos qildi Mehri opa, dedi Qo‘chqor kulib, deb tasdiqladi Mardon, dedi Mehri opa, deb dadil javob berdi Sherali*)

305-mashq. Quyidagi maqollarga muallif gapini va zarur tinish belgilari qo‘ygan holda ifodali o‘qing.

1. Tabassum yaxshilikning belgisidir 2. ... Sen o‘zingni maqtama, o‘zga seni maqtasin. 3. Har orzuning avval boshi mehnatdir 4. ... Qimirlagan qir oshar. 5. Mehnat bilan o‘tgan umr ... el ko‘nglini chog‘ etadi. 6. ... Hali yoshsan, kattalardan eshit, o‘rgan 7. Mehnatsevar bo‘lsak, ... ezmalik bizdan nari bo‘ladi. 8. Olim bo‘lish oson, ... odam bo‘lish qiyin. 9. Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar, yomonga yaqin yursang, balosi yuqar

YODDA TUTING!

Ko‘chirma gaplarda muallif gapi oldin kelganda kesim hamisha egadan oldin keladi va faqat *demoq* fe‘lining turli shakllari bilan ifodalanadi. Masalan: „*Paxta topshirish rejasini ortig‘i bilan bajaramiz*“, — *dedi jamoa xo‘jaligi raisi*.

Direktorimiz: „Maktab mulkini ko‘z qorachig‘iday saqlang!“ — deydilar.

Ko‘chirma gaplar ko‘proq dialogik nutqda ishlatiladi. Bunda ko‘chirma gaplar qo‘shirnoqlarsiz, xat boshidan faqat tire qo‘yilgan holda yozilishi ham mumkin.

306-mashq. Matnni o‘qing, ko‘chirma gaplarni ko‘rsating va yozilishini izohlang.

MA'NAVİYAT SABOQLARI

„Assalomu alaykum!“ ning ma'nosi nima ekanligini bilasizmi?

„Assalomu alaykum!“ aslida arabcha ibora bo'lib, „Sizga tinchlik va salomatlik tilayman“ degan ma'noni bildiradi.

„Assalomu alaykum!“ — yurtlari, millatlaridan qat'iy nazar dunyodagi barcha musulmonlarning salomlashuv iborasi hisoblanadi. Siz qaysi musulmon mamlakatiga bormang, u millat tilini bilmasangiz ham „Assalomu alaykum“ desangiz, sizga ochiq yuz bilan „Vaalaykum assalom!“ deb javob berishadi. Bu ularning „Sizga ham tinchlik, salomatlik tilayman!“ deganidir. Demak, „Assalomu alaykum!“ o'zaro muomala — munosabatning boshi hamdir. Uni nechog'lik samimiy va muloyim aytasangiz, munosabatga ham shunchalik iliqlik, samimiyat, ochiq ko'ngillik baxsh etadi.

Assalomu alaykumni oshkora aytishning yana bir sirli kuchi bor. U kishilar o'rtasida muhabbat paydo etib, o'rtadagi gina va kuduratlarni ketkazadi. O'zidan kattalarga hurmat, kichiklarga shafqat yuzasidan salom-alik qilish qadim-qadimdan kishilarimiz uchun axloqiy mezon bo'lib qolgan. Odatda yoshi kichiklar yoshi ulug'larga, mashina mingan odam piyoda ketayotganga, piyoda ketayotgan kishi o'tirganga, ozchilik ko'pchilikka salom beradi. Siz kattalarga hurmat bilan „Assalomu alaykum!“ desangiz, ular sizga mehr bilan „Vaalaykum assalom!“ deb javob berishadi va yana „Barakallo! Katta yigit bo'ling!“ deb qo'yishadi. Chunki odatimiz shunaqa. Xalqimiz oqko'ngil. Biz hamisha hammaga yaxshi niyat bildiramiz.

307-mashq. Dialog shaklida berilgan ko'chirma gaplarning yozilishiga e'tibor bering.

— O'ylayapsanmi? — so'radi Abdulla.

— Ha, —dedi sekingina Gulchehra. — Kim bo'lishimizni o'ylayapman.

Abdulla kuldi.

— Kim bo'lar ekanmiz?

— Sen olim bo'lasan.

— Olim? — hayron bo'ldi Abdulla.

— Ha, sen olim bo'lasan. Katta papka tutib ko'zoynak taqib yurasan. Anovi „Boltiq deputati“ kinosi bor-ku, ko'rganmisan? Ana o'shandagi professordaka bo'lasan.

— Qo'ysang-chi! — ichida sevinsa ham, zarda qildi Abdulla.

— Yo'q, rost, ko'rib turibman.

- O‘zing-chi? O‘zing kim bo‘lasan?
- Menmi? — Gulchehra o‘ylanib qoldi. — Men... men arxitektor bo‘laman.
- O‘h-ho‘ — dedi Abdulla, — juda baland keltding-ku!
- Nimasi baland? Sen olim bo‘lganingda, men arxitektor bo‘la olmaymanmi?
- Har holda shunga o‘qiyman. Chiroyli uylar quraman, shahar quraman. Balki Mingbuloq arxitektori bo‘larman...
- Qishloqning ham arxitektori bo‘lar ekanmi?
- Nega bo‘lmas ekan? Hozir bo‘lmasa, keyin bo‘lar. O‘shanda baland-baland, chiroyli uylar quraman. Keyinchi... Keyin...

308-mashq. Matnni tarjima qiling. Ko‘chirma gaplarning rus va o‘zbek tillarida yozilishini o‘zaro qiyoslang.

Рассказывают, что почтенный визирь и поэт Алишер Навои как-то на Самаркандском базаре увидел двух возбужденно торговавшихся людей. Размахивая друг перед другом кулаками они орали:

Один — „се“, второй — „уч“. Из толпы их подзадоривали: „Не уступай“, — и все хохотали.

— Они сейчас же подерутся, нечестивые, — сказал Навои и подошел к спорщикам.

— О вы, наивные неучи, — обратился он к ним на двух языках, — вы же говорите одно и то же.

— Таджикское „се“ и узбекское „уч“ означают „три“, — сказал им Навои.

Adabiy o‘qish

NOAHILLIK OQIBATI

Bir ovchi o‘rmonga to‘r qo‘yib, qarg‘a, chug‘urchuq, kaptar va boshqa har xil qushlarni ilintirib oldi. Ular hadeb bir-birlariga:

— Sochilgan donga aldanib qo‘lga tushdik. Kelinglar, qanday qilib qutulish yo‘lini ko‘raylik, — der edilar.

— Kelinglar, hammamiz baravar qanot qoqib uchib ko‘raylik. Ehtimol, to‘rni ko‘tarib ketarmiz, — deyishdi.

Darhaqiqat, baravarga qanot qoqib, to‘rni ko‘tarib uchib ketdilar. Ovchi ko‘rsaki, qushlar to‘rni ko‘tarib uchib ketayotibdilar. U hayratda qolib, orqalaridan quvib ketdi. Ovchi chopib ketayotib: „To‘rga tushgan qushlar har xil-ku! Ular, albatta,

janjallashib qoladilar. Janjallashdilar — tez ucha olmaydilar, to‘r ularni pastga tortadi“ — deb o‘yladi. Xuddi shunday bo‘ldi.

Qarg‘alar qag‘illashib:

— Hech kim bizdek harakat qilmayotir! Agar biz ham sizlar singari mug‘ombirlik qilsak, to‘r allaqachon hammamizni yerga olib tushgan bo‘lar edi, — deyishdi.

Qarg‘alarning so‘zini eshitgan kaptarlarning jahli chiqdi.

— Bas endi, qarg‘alar! Maqtanchoqlikni qo‘yinglar! Biz sizlardan ortiq harakat qilmaymiz! — deyidilar. Janjalga boshqa qushlar ham aralashdilar. Do‘stlik buzilgach, ish yaxshi yurishmadi. Qushlar janjallashib, arang qanot qoqardilar. Shunday qilib to‘r asta-sekin pastlay boshladi.

Grammatika

Nutqda o‘zgalarning gaplarini o‘z so‘zi bilan ifodalash ham mumkin. Shakli o‘zgartirilib, ammo mazmuni saqlangan holda berilgan o‘zgalarning gapi **o‘zlashtirma gap** deyiladi. Bunday gaplarda ko‘chirma gaplar kengaygan shaklda beriladi va quyidagi grammatik vositalar bilan ifodalanadi:

Ega ... *ligini aytdi.*

Ega ... *shini ta’kidladi.*

Masalan: *Manzura yig‘ilishga kela olmasligini aytdi. O‘qituvchimiz shanbalikda hamma qatnashishi shartligini ta’kidladi.*

O‘zlashtirma gaplarda *demoq* fe’li qo‘llanmaydi.

309-mashq. Gaplarni o‘qing. O‘zlashtirma gaplarni aniqlab, grammatik vositalarni ko‘rsating.

1. Bahrom aka ertaga havo ochiq bo‘lishini aytdi. 2. Mehrixon Salimadan dars tayyorlash uchun uyiga kelishini iltimos qildi. 3. Umurzoq ota iyun, iyul oylari dehqonlar hayotida eng mas’uliyatli davr ekanligini aytdi. (*H.N.*) 4. Sinf rahbarimiz maqtanchoq bo‘lmaslikni, boshqalarni hurmat qilishni uqtirdi. 5. Sobirjon bizdan ta’tilda qayerga borishimizni so‘radi. 6. Sodiqjon shaharning diqqatga sazovor joylarini tomosha qilmoqchiligini aytdi.

310-mashq. Berilgan o‘zlashtirma gaplarni ko‘chirma gaplarga aylantirib ko‘chiring.

1. Notiq yig‘ilganlarga murojaat qilib, ta’lim-tarbiya sohasidagi ishlarni bajarishga qattiq ishonganini bildirdi. 2. Ra‘no o‘rta maktabni

bitirganidan keyin pedagogika institutiga kirishini aytdi. 3. Nosirga o‘zbek tili va o‘zbek adabiyoti to‘garaklariga yozilganligimni aytdim. 4. O‘qituvchi bolalardan uy topshirig‘ini bajargan-bajarmaganliklarini so‘radi. 5. O‘quvchilar berilgan topshiriqlarni hamma bajarib kelganligini aytishdi.

YODDA TUTING!

O‘zlashtirma gaplarda kirish so‘zlari, his-hayajonni ifodalovchi undov so‘zlar tushurilib qoldiriladi.

311-mashq. Matndagi gaplarni o‘zlashtirma gaplarga aylantirib ko‘chiring.

JASORAT

(voqeyi hikoya)

Davron bilan Doniyor soy bo‘yida kitob o‘qib o‘tirar edilar. Davron suvda juda yaxshi suzar, Doniyor esa suzishni bilmas edi. Ular uylariga ketmoqchi bo‘lib endi o‘rinlaridan turganlarida birdan kuchli shamol qo‘zg‘aldi. Shu payt soyning narigi qirg‘og‘idagi ferma tomonidan buralib qora tutun chiqa boshladi. Ikkala o‘rtoq bir-biriga yalt etib qarashdi. Davron shu zahoti o‘zini soyga tashladi. Doniyor esa o‘t o‘chiruvchilarga telefon qilish uchun maktab tomonga yugurub ketdi. Davron soydan chaqqonlik bilan suzib o‘tib, ferma qorovuli Yo‘ldosh akaga yordam bera boshladi. Ammo yong‘in borgan sari kuchayar, shamol ta‘sirida alanga atrofga yoyilmoqda edi. Tezda o‘t o‘chiruvchilar yetib kelishdi. Ular orasida Doniyor va boshqa odamlar ham bor edi. O‘t o‘chiruvchilar yong‘inni chaqqonlik bilan o‘chirdilar. To‘plangan odamlar Yo‘ldosh aka va ikkala o‘rtoqqa tashakkur izhor qildilar.

Savol va topshiriqlar

1. Siz bu voqeani qanday baholaysiz? Buni jasorat deb atasa bo‘ladimi?
2. Hayotingizda shunga o‘xshash voqea yuz berganmi?

312-mashq. Do‘stlaringizning suhbatlarini diqqat bilan eshiting va yozib oling. Ko‘chirma gaplarning og‘zaki ifodalanishi va yozma nutqda berilishi o‘rtasidagi farqni izohlang. Suhbatdagi tovush o‘zgarishli so‘zlarni aniqlab, yozuv tamoyilini ko‘rsating.

Adabiy o'qish

MEHROBDAN CHAYON

(romandan parcha)

A. Qodiriy

Ra'no ham o'rnidan turib, supaning zinasiga yaqinlashdi va tabassum aralash „Hormang!“ dedi.

— Sog' bo'ling!

Anvar supaga chiqib, Mansurni yerga qo'ydi. Kavushini yecha-yecha Ra'no tomonga engashib, o'ziga talpinib turgan Ma'sudning yuzidan o'pdi va uni Ra'nodan oldi. Ma'sud Anvarning qo'liga o'tgach, sapchib guvrandi va qiyqirib tovlandi. Ra'no ikki qo'lini uzatib „kel menga, kel“, — dedi. Anvar bolani o'pib suydi. Ra'no Ma'sudga qarab: „Sen qarab tur, bijiy bola!“ dedi, Anvar bolani ko'targancha o'tirdi.

— Tinchlikmi?

— Betinchlik, — dedi kulib, Ra'no.

— Ayni muddao ekan bo'lmasa... Ha, aytgandek, — dedi Anvar o'tirgan supaga ishorat qilib, — bugun joy katta solingan?

— Mehmon kelar emish.

— Ra'no, — dedi. Ra'no zinadan tusha boshlagan holda to'xtadi.

— Chinini so'zla, mehmon kelishi aniqmi?

— Mehmon kelishi aniq, keldi ham, — dedi Ra'no jiddiy.

Anvar ajablandi:

— Mehmon keldi?

— Keldi.

Anvar tevarakka qarandi:

— Qani mehmon?

Ra'no qo'li bilan Anvarning o'ziga ishora qildi:

— Ana mehmon.

Anvar kuldi:

— Men mehmonmi?

Ra'no jiddiy ravish bilan:

— Albatta, siz bizga mehmonsiz.

Anvar yana kuldi. Biroq uning bu so'nggi kulishida kuchlanish bor edi:

— Men sizga mehmonmi?

Ra'no kulimsib yer ostidan Anvarga qaradi va qo'lidagi xarxashalana boshlagan bolani ovutish uchun tebrandi.

— Bilmasam...

Ra'noning yuzidan boyagi jiddiyat yo'qolgandek edi.

Anvar ham ma'nolik hazilini tashlab, chin hazilga o'tdi:

— Mehmonning qorni och, Ra'no,—dedi. — Albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirgandirsiz, deb o'ylayman. Bugungi taomingizni ismini lutfan marhamat qilsangiz edi.

— Mehmonning vazifasi,— dedi Ra'no javoban,— izzat bilan o'tirishi va oldiga qo'yilgan narsani maqtab-maqtab yeyishdir...

FIKRGGA MUNOSABAT BILDIRISH

(*Выражение отношения к мысли*)

Grammatika

Fikrga munosabat bildirishda *albatta, haqiqatan ham, demak, ehtimol, shekilli, balki, baxtimizga* kabi so'zlardan foydalaniladi.

Bunday so'zlar gapning boshida ham, oxirida ham kelishi mumkin va hamisha vergul bilan ajratib yoziladi. Masalan:

Baxtimizga, onajonimiz sog' bo'lsinlar. Bugun yomg'ir yog'adi, shekilli. Hashar kunlarida, albatta, hamma ishtirok etadi.

Fikrga munosabat bildiruvchi so'zlarning ma'nolarini bilib oling!

1. Ishonch va tasdiqni bildiradi.	<i>Albatta, shubhasiz, haqiqatan, haqiqatan ham, darhaqiqat, ha, ho'p, mayli, bo'пти</i>
2. Gumonni bildiradi	<i>ehtimol, balki, shekilli, chamasi, hoynahoy</i>
3. Shodlik va achinishni bildiradi	<i>baxtimga, shukr, baxtga qarshi, attang, afsuski, esizgina</i>
4. Bayon qilingan fikrning tartibini bildiradi	<i>birinchidan, ikkinchidan, avvalo, oxiri, nihoyat</i>
5. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini bildiradi	<i>menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, uning so'ziga ko'ra, sizningcha</i>
6. Bayon qilingan fikrning avvalgi fikr bilan bog'liqligini bildiradi	<i>demak, shunday qilib, xullas, aksincha, umuman, aks holda, ayniqsa, asosan, shuningdek, binobarin, xususan</i>

313-mashq. Matni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan fikrga munosabat bildiruvchi so‘zlarning qo‘llanishi va ma‘nolarini izohlang.

OLAM SIRLARIGA BIR NAZAR

Bu olamda sirli, g‘aroyib holatlar va voqealar ko‘p bo‘ladi. Masalan, Navro‘zda kun va tunning tenglashishi, tundrada oying o‘n besh kuni yorug‘, o‘n besh kuni qorong‘i bo‘lishi, Peterburgda bir oy davomida oydin tunlar kuzatilishi, uzoq Shimolda bir oy davomida uzluksiz faqat tun bo‘lishi yoki sirli tushlar, ularning hayotda aks etishi... Bularning sababi nimada? **Ehtimol**, bu sirlarning yechimi bordir. Olimlarimiz o‘z kashfiyotlarida bunday hodisalarning sababini kelajakda **balki** tushuntirib berarlar. Ammo dunyo yaralibdiki, bunday jumboqlarni hali hech kim tagiga yeta olgan emas.

Balki, bu dunyoning o‘zgaruvchanligidan, murakkabligidandir. Ehtimol, bularni oliy bir qudrat boshqarib turar. **Shuning uchun ham, balki**, ayrim paytlarda tabiat insonni jazolar? **Xullas**, biz yashayotgan olam sirlarga to‘la. Bu sirlarning kaliti esa bilimdadir.

314-mashq. Nuqtalar o‘rniga fikrga munosabat bildiruvchi so‘zlarni qo‘yib garlarni ko‘chiring.

..., olimlar buyuk ishlarni amalga oshiradilar. Ular ilm-fan taraqqiyotiga xizmat qilib, jamiyatni rivojlantiradilar. Ayrim kashfiyotlar, ..., bir necha o‘n yillik ishlar mahsuli bo‘lishi mumkin. ..., ilm olish igna bilan quduq qazishdir. ..., ustozning ishini shogirdlar davom ettiradilar. ..., har bir haqiqiy olimning iste‘dodli shogirdlari bo‘ladi. Xalqimizda „Yaxshidan bog‘ qoladi“, deb bejiz aytilmagan. ..., olim—bog‘bon, shogirdlari esa hayot mevalaridir.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun ilm olish igna bilan quduq qazishga o‘xshatiladi?
2. „Yaxshidan bog‘ qoladi“ maqolini qanday tushunasiz?

315-mashq. Quyidagi so‘z va iboralar yordamida tartib va izchillikni bildiruvchi so‘zlarni qo‘llab suhbat matni yozing.

Men quyidagi fazilatlarga ega bo‘lishni o‘z burchim deb bilaman:

- 1) yolg‘on gapirmaslik;
- 2) odamlarga hurmat bilan qarash;

- 3) kamtar bo'lish;
 - 4) bergan va'damning ustidan chiqish;
 - 5) qo'pol va manman bo'lmaslik.
- Siz-chi?

316-mashq. Qavs ichida berilgan so'zlarni qo'llab, savollarga javob bering. Javobingizda tartib va izchillikni bildiruvchi so'zlarni ishlatib.

1. Hosil mo'l bo'lishi uchun nima zarur?
(quyosh, suv, parvarish)
2. Bilimlarimiz mustahkam bo'lishi uchun nimalar zarur?
(qunt, mehnatsevarlik, intizom)
3. Mohir san'atkor bo'lish uchun qanday xislatlar bo'lishi shart?
(qobiliyat, tirishqoqlik, o'ziga talabchanlik, ijodiy izlanish)
4. Yaxshi inson qanday fazilatlarga ega bo'lishi lozim?
(halollik, kamtarlik, mehnatsevarlik, shirinso'zlik)

317-mashq. Matnni o'zbek tiliga o'giring va topshiriqni bajaring.

О СЧАСТЬЕ

По моему, человек должен сам приближать свое счастье. Иначе говоря, надо как можно раньше и как можно смелее вступать в жизнь, помнить: своими руками делается будущее.

На мой взгляд, счастье начинается с уверенности, что ты нужен людям, Родине и готов им служить. Действительно, ты начинаешь чувствовать себя сильнее и готов отдаться целиком делу, которое тебе доверили. Здесь и лежит грань счастья. Большое человеческое счастье, как мне кажется, это...

Topshiriq

Badiiy adabiyot yoki matbuot materiallaridan foydalangan holda matnni davom ettiring. Bunda kirish so'zlardan foydalaning.

Adabiy o'qish

„O'ZDEUAVTO“ — O'ZBEKISTON FAXRI

1991-yilda ona-Vatanimiz — O'zbekiston mustaqillikka erishdi. Dunyoning ko'plab davlatlari O'zbekistonni mustaqil davlat sifatida tan oldilar.

Respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida yangilanish va o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Mamlakatimizda O'zDEU, Qobul — O'zbek, O'zBAT kabi bir qator qo'shma korxonalar tashkil etildi. O'zbekistonda yosh avlodning kelajagi uchun ko'p xayrli ishlar qilinmoqda. O'zbekistonda „Ekosan“, „Yunisef“, „Aksels“ kabi xalqaro jamg'armalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Ma'lumki, O'zbekiston mustaqillikka erishgungacha xomashyo yetkazib beruvchi respublika bo'lgan edi. Uni rivojlangan davlatga aylantirish uchun, eng avvalo, sanoatni taraqqiy ettirish kerak edi. Shu bois O'zbekiston o'zining iqtisodiy rivojlanish dasturini ishlab chiqdi. Sanoat, qishloq xo'jaligi, ilm-fan sohalarida rivojlangan davlatlar bilan hamkorlik qilish keng yo'lga qo'yildi. O'zbekiston taraqqiyot yo'lida ildam bormoqda.

O'zbekistonda sanoatni rivojlantirishda ayniqsa „O'zDEUavto“ mashinasozlik qo'shma korxonasining vujudga kelishi katta voqea bo'ldi. Ushbu korxonada Janubiy Koreya davlati bilan hamkorlikda Andijon shahrida bunyod etildi va O'zbekistonda mashinalar ishlab chiqarila boshlandi. Hozirgi kunda „O'zDEUavto“ da ishlab chiqarilgan „Neksiya“, „Damas“, „Tiko“, „Matiz“ avtomobillari respublikamiz aholisiga xizmat qilmoqda. O'zbekiston mashinalarini hatto xorijiy mamlakatlar ham sotib olmoqda. Biz o'z mashina sanoatimiz va o'z mashinalarimiz bilan faxrlanamiz.

Savollar

1. Mustaqillikdan so'ng O'zbekistonda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
2. Siz yana qanday qo'shma korxonalarni bilasiz?
3. O'zbekistondagi mashinasozlik sanoati haqida yana nimalarni bilasiz?
4. „Otayo'l“ mikroavtobuslari qayerda va qaysi davlat bilan hamkorlikda ishlab chiqarilmoqda?

FIKRNI MANTIQUIY BOG‘LANGAN HOLDA IFODALASH

(Выражение связанной речи)

318-mashq. Birinchi qismdagi terma gaplar va ikkinchi qismda berilgan matnni o‘zaro qiyoslang. Fikr ifodalashdagi izchillikka va bog‘lanishga e‘tibor bering.

1. Non mahsulotlari alohida do‘konlarda sotiladi. Non rizq-ro‘zimiz hisoblanadi. Bug‘doy donidan avval un tayyorlanadi, so‘ngra undan non pishiriladi. Issiq nonlar dastirxonimiz ko‘rkidir. Nonni uvol qilmang.

2. O‘n olti ming yil ilgari yer yuzida non paydo bo‘lgan. Avval kishilar donni xom holida iste‘mol qilganlar. Keyin uni ikki tosh orasida ezish va suv bilan aralashtirishni o‘rganganlar. Olov paydo bo‘lishi bilan esa don bo‘tqasidan non yopadigan bo‘lganlar. Oradan ko‘p ming yillar o‘tib qadimgi Misrda birinchi marta oshirilgan xamirdan foydalanish rasm bo‘lgan. Non yopish san‘ati keyinroq misrliklardan yunonlar va rimliklarga o‘tdi.

Grammatika

Gap nutqning eng kichik birligidir. Insonlar gap vositasida o‘zaro fikr almashadilar. Nutq jarayonida gaplar alohida-alohida terma gap shaklida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda bayon etiladi. Bir-biri bilan mantiqan uzviy bog‘langan gaplar **bog‘lanishli nutq** yoki **matn** deb ataladi. Demak, nutqning ma‘lum mavzuga bag‘ishlangan parchasi matn deyiladi. Misollarni qiyoslayng:

Terma gaplar

Kitob – bilim tilsimlarining kaliti.

Kitob insonga qanot bag‘ishlaydi.

Bog‘lanishli gaplar

Oqshom. Quyosh endigina botgan payt.

Ufqda hali uning nurlari qizarib turibdi, havodan esa issiq tafti hali ketmagan.

Birinchi ustundagi gaplar bir mavzuda bo‘lsa ham, bir-biri bilan bog‘lanmagan, ikkinchi ustundagi gaplar esa biri ikkinchisining davomi bo‘lgani uchun bog‘lanishli nutqni hosil qiladi.

319-mashq. Berilgan tayanch soʻz va soʻz birikmalaridan bogʻlanishli matn hosil qiling.

Universitet, jahon tillari, xorijiy tillar, oʻrganmoq, oʻqimoq, mamlakatimiz, iqtisod, rivojlangan davlatlar, rivojlantirish, tajriba oʻrganish, xalq, uchun, qatoriga qoʻshilmoq, farovonligi, maqsadida, yaxshi, mustahkam, bilim olmoq, harakat qilmoq.

320-mashq. Quyidagi gap qismlaridan bir-biriga mosini topib koʻchiring.

1. Martabangiz baland, zoʻr qilur. 2. Betob edim, sogʻaydim. 3. Yaxshi boʻlsang agar. 4. Yerda yotgan nonni koʻtaring. 5. Lekin oʻzlaricha, don-u pul yigʻar. 6. Yaxshining feʻli keng kelar. 7. Shuning chun koʻp soʻzlari shu oʻlkaga xos. 8. Qilibsan yaxshilik hech etma minnat. 9. Qoladi noming. 10. Goʻyo daʻvo koʻrinding. 11. Yomon yomonligʻin qilar. 12. Libosing yaxshilikdir, yechmagil hech. 13. Va intil yaxshi nomga erta-yu kech.

321-mashq. Berilgan terma gaplarni izchillik bilan joylashtirib, bogʻlanishli matnga aylantiring.

MIRZO ULUGʻBEK

1. Muhammad Taragʻay Ulugʻbek 1394- yilning 22- martida Sultoniya shahrida tugʻilgan. 2. Koʻp mamlakat va shaharlarni koʻrgan. Temur vafotidan keyin hokimiyat Ulugʻbekning otasi Shohruh qoʻliga oʻtdi. Shohruh Hurosonda hukmronlik qiladi. 3. Ulugʻbek „Bibixonim masjidi“, „Goʻri Amir“ maqbarasi, „Shohizinda“ binolarining qurilishini tamomladi. 4. Movarunnahrni oʻgʻli Ulugʻbekka topshiradi. U vaqtda Mirzo Ulugʻbek 15 yoshda edi. 5. Ulugʻbek yoshlik yillarida bobosi Amir Temur bilan koʻp yurtlarga yurishlarda qatnashgan. 6. U koʻp yerlarda bogʻlar yaratdi. 7. Bu madrasa Ulugʻbek madrasasi deb ataladi. 8. Ulugʻbek keyinchalik Samarqandda rasadxona qurdirdi. 9. 1417—1420- yillarda ajoyib madrasa qurdirdi.

322-mashq. Matndagi gaplarni izchillik bilan joylashtirib, bogʻlanishli matn hosil qiling.

Bahorda hamma narsa yangilanadi, dalalarda yangi hayot boshlanadi. Sharqda Navroʻz yangi yil bayrami hisoblanadi. Navroʻz bayrami tantanalari poytaxtimizdagi Alisher Navoiy nomli Milliy bogʻda oʻtkaziladi. Navroʻz yangi kun demakdir. Tantalalarda turli

folklor ansambllari, xalqimiz sevgan san'atkorlar ham ishtirok etadilar. Navro'zda maxsus taomlar — sumalak, halim, ko'k somsa, ko'k chuchvara kabi ko'katlardan tayyorlangan taomlar pishiriladi. Barcha shaharlar va qishloqlarda xalq sayllari o'tkaziladi. Navro'zni mehr-oqibat, mehrjon bayrami deb ham ataydilar. Navro'z butun respublikamizda keng nishonlanadi. Mustaqillik tufayli milliy bayramimiz — Navro'z va yana bir qator qadimiy urf-odatlarimiz tiklandi. Chunki ushbu muborak kunda yoshi ulug'larni, bemorlar, nogironlarni ziyorat qilish qadimdan odat tusiga kirgan.

Grammatika

Matn nutq shakllariga muvofiq ravishda yozma va og'zaki bo'lishi mumkin. Yozma nutq ham, og'zaki nutq ham bir shaxs nutqi va bir necha shaxs nutqidan iborat bo'lishi mumkin. Bir shaxs nutqi **monolog** deb atalib, faqat so'zlovchi yoki matn tuzuvchi tilidan yoziladi yoki bayon qilinadi. Bir necha shaxs nutqi esa **diolog** deb atalib, so'zlovchi va tinglovchi orasidagi fikr almashish jarayoni, ularning o'zaro savol-javoblarini bayon qiladi. Monolog grekcha monos — (*bir necha*) va logos so'zlaridan olingan bo'lib, badiiy asarlarda ishtirok etuvchi shaxslarning o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Monolog o'z xususiyatiga ko'ra 2 xildir. Agar u personajning to'g'ridan-to'g'ri boshqalarga qaratilgan nutqi tarzida berilsa, ochiq shakldagi monolog yoki **tashqi monolog** hisoblanadi. Monolog personajning ichki nutqi, ya'ni, o'z-o'zi bilan so'zlashuvi, suhbat tarzida ham berilishi mumkin. Bunday monolog yopiq shakldagi monolog yoki **ichki monolog** hisoblanadi.

323- mashq. Ushbu dialoglarni o'qing. So'roq va javob ma'nosini bildiruvchi gaplarning yozilish shakllariga e'tibor qiling. Suhbat jarayonida ishlatiladigan muomala odobiga oid so'zlarni va his-hayajonni ifodalovchi vositalarni ajratib ko'rsating.

1. — Ey... Menga desa agar tosh yog'maydimi! Baribir, paxtani teramiz.

— Kim o'ylabdi, seni qaytib keladi deb... Tavba.

2. Saida yana uning so'zini og'zidan oldi:

— To'g'ri! Juda to'g'ri!

3. Qalandarov soʻz qayoqqa qarab ketayotganini fahmlamasdan:
— Albatta, —dedi.
4. — Qoʻlingiz boʻshasa, bir aylantirib kelsam degan edim.
— Rahmat!.. Biron soatdan keyin boʻsharman.
5. — Menga gapingiz bor, shekilli.
— Ha, keyin aytaman, Saidaxon! (A.Q)
6. — Ha, Mirsaid, — dedi.
— E, Zokirjon, sizmisiz? Hoʻsh, qalay, qutulib chiqdingizmi?
— Ha-e, qoniqarli deb topildi.
— E, tabriklaymiz boʻlmasa.
— Rahmat, rahmat.
7. Zokir Shavkatga yuzlandi:
— Lekin imtihonlarga yaxshi tayyorlanasiz-da. Ayniqsa tarixdan. Xoʻpmi?
— Xoʻp.
8. — Hormanglar! —dedi rais ishchilarga qarab.
— Bor boʻling!
— Qalay, charchamayapsizlarmi?
— Hosil moʻl boʻlsa, hech kim charchamaydi.
— Hirmonga baraka. Topganingiz halol mehnatingizga yarasha boʻlsin.
— Rahmat.
9. — Assalomu alaykum, qarindosh.
— Vaalaykum assalom, — dedi Umrzoq ota.
— Bugun hasharchilar kelishmadimi?
— Yoʻq. Oʻzimiz eplaymiz deb javob berib yubordik.
— Ofarin. Kuchingizga kuch, gʻayratingizga gʻayrat qoʻshilaversin.

324-mashq. Matnni monologik va dialogik nutq qismlariga boʻlib oʻqing. Har bir qismning oʻziga xos xususiyatlarini tushuntiring.

NUQTANING QUDRATI

Alisher Navoiy oʻz gʻazallarini zamonasining eng bilimdon xattotlariga koʻchirtirdi. Oʻzini mashhur xattot deb hisoblovchi bir kishi: „Rozi boʻlsalar, men ham Navoiy janoblarining xizmatlarini jonim bilan bajarardim“, — dedi.

Alisher bu gapni eshitib, haligi kishiga oʻz sheʼrlarini koʻchirishga berdi. Oradan koʻp oʻtmay katta bir mushoirada „Molikush-shuaroning oʻzlari nuqsonga yoʻl qoʻygach, boshqalardan nima kutish mumkin“, degan gap tarqaldi.

Gap nimadaligini fahmlagan shoir boyagina ko'chirtirilgan g'azallarini o'qib ko'rsa, hamma yoq g'ij-g'ij xato. Maqtanchoq xattot tushmagur „ko'z“ so'zidagi „z“ harfida nuqtani tushirib qoldirganidan bu so'z „ko'r“ bo'lib qolgan va she'r ma'nosi butunlay buzilgan edi.

Navoiy ahli fozillarga qarab:

— Ko'zimni ko'r qilganlar ko'r bo'lsin, — dedi-da, „mashhur“ xattotga javob berib yubordi.

(„Allomalar ibрати“dan)

325-mashq. „Imtihonda“, „Tanaffusda“, „Dam olish oromgohida“ mavzularida guruhlariga bo'lingan holda o'zaro suhbatlashing va tuzgan matningizni dialogik matn shaklida daftaringizga yozing.

326-mashq. Ushbu drammatik asardan berilgan parchani rollarga bo'lib o'qing. Monologik nutq va dialogik nutq qismlarini aniqlab, farqini tushuntiring.

Mavlon. Shovqin solma, jiyanim. Sestralarning shovqinidan qulog'im qolgani yo'q, endi sen bormi... o'tir! Saltanat qayoqdagi gaplarni gapirdi... Rostini ayt, qancha ko'sak qoldi? Mening brigadam qalay?

Hafiza. Voy, tog'a... Ko'sak qolgani yo'q... Brigadangiz birinchi bo'lib bajardi.

Mavlon. Rostmi? Saltanat rost aytgan ekan-da... Mening brigadam birinchi o'rinda degin? Mening yo'qligimni bilintirmabsizlar-da. Barakalla!.. Kasalxonada ikki hafta yotgan bo'lsam, ikki hafta dunyo ko'zimga qorong'i bo'ldi: brigadam ko'sakni yig'ib-terib ola olmasa, ko'sak nobud bo'lsa!..

Hafiza. Biz qo'yarmidik!..

Mavlon. Barakalla! Doktor qilmagan davoni sizlar qildilaring. Mana, endi tuzalдим. Qani, gapir, kolxoz bo'yicha necha sentner, mening brigadam bo'yicha necha sentner?

Hafiza. Kolxoz bo'yicha 27, sizning brigadangiz bo'yicha 35 sentnerdan. Hozir Dehqonboyini chaqirib chiqay. Dehqonboy aka, tog'am keldilar!..

(A. Q.)

327- mashq. O'zingiz sevgan asardan monolog ijro etib bering.

Grammatika

Matn bir necha gaplardan tashkil topadi. Ular o'zaro mantiqan bog'liq bo'ladi. Matn katta yoki kichik bo'lishi mumkin. Bitta abzasdan tashkil topgan matn *kichik matn* deyiladi. Katta matnlar

bir necha abzasga bo‘linishi mumkin. Matndagi har bir yangi fikr yangi satrdan boshlanadi, shuning uchun *abzas (xatboshi)* deb ataladi. Matndagi asosiy fikr ko‘pincha uning xulosa qismida beriladi. Katta matnlarni *kirish, asosiy qism va xulosa* qismlariga bo‘lish mumkin. Matn abzaslarini tashkil qiluvchi har bir qism o‘zining asosiy g‘oyalari ga ko‘ra ma’lum bir yetakchi fikrga ega bo‘ladi. Nutqda katta matnlarni ixchamlashtirish va kichik matnlarni kengaytirish mumkin. Matnni ixchamlashtirish uchun undagi qo‘shimcha ma’lumotlar olib tashlanadi.

328-mashq. Matnni o‘qing va abzaslarga ajrating. Har bir abzasda ifodalangan asosiy fikrni ko‘rsating.

VATIKAN

Vatikan o‘z vazirliklari, pochta, politsiyasi, portlari, tanga zarbxonasi, radiostantsiyasiga ega bo‘lgan jahonda eng kichik davlatdir. U jahonda eng katta muqaddas Pyotr sobori atrofida 44 gektar maydonni egallaydi. Vatikan muzeylarida rasmlar, haykallar va boshqa san’at asarlarining eng boy namunalari yig‘ilgan. Noyob davlat hududida jami salkam 700 kishi istiqomat qiladi. Biroq Vatikan jahonning ko‘pgina mamlakatlaridagi katoliklar tayanadigan, e’tiborga ega davlat bo‘lib kelmoqda. Katoliklar cherkovining tinimsiz sulhparvarlik faoliyati, uning keskinlikni yumshatish, qurolsizlanish va xalqlar o‘rtasidagi hamkorlikni qo‘llab-quvvatlashga oid tashabbuslari natijasida ana shu obro‘-e’tibor mustahkamlanmoqda.

329-mashq. Berilgan to‘liq va ixchamlangan matnni o‘qing va o‘zaro qiyoslang. Ixchamlangan matnda qaysi ma’lumotlar olib tashlanganligiga e’tibor qiling.

CHINGIZ AYTAMATOV

To‘liq matn:

Chingiz Aytmatov 1928- yili Qirg‘iz qishloqlaridan birida tug‘ildi. U otasidan erta yetim qolib, bolalar uyida tarbiyalandi. Bolaligidan rus tili ikkinchi ona tili bo‘lib qoldi. Ikkinchi jahon urushining suronli yillarida u jamoa xo‘jaligida mehnat qildi. O‘zining dastlabki hikoyasini qishloq xo‘jaligi institutida tahsil olayotgan yillari yaratdi. Oliyohni tugatgach, zootexnik bo‘lib ishladi va hikoyalar yoza boshladi. U hayotining mazmuni va maqsadini

ijodda ko‘rar edi. So‘ngra Moskvada, M.Gorkiy nomidagi Adabiyot institutida o‘qishni davom ettirdi.

Ixchamlangan matn:

Chingiz Aytmatov 1928- yili tug‘ildi. Qishloq xo‘jaligi institutida o‘qib yurgan kezlari birinchi hikoyasini yozdi. U hayotini ijodsiz tasavvur qila olmasdi. Ijodda hayotining mazmuni va maqsadini ko‘rar edi. Keyinchalik u M.Gorkiy nomidagi Adabiyot institutiga kiradi.

330-mashq. Ushbu matnlarni o‘qing. Matnning asosiy mavzusi qaysi gapda ifodalangan? Har bir matnga mos sarlavha toping.

1. Hech kim dunyoga ustun bo‘lolmaydi. Hech kimga o‘zgalar hisobiga baxtiyorlik nasib etmagan. Har kim insoniy ulug‘likka o‘zi erishgani ma‘qul. Toki o‘zimizdagi barcha yaxshilikni atrofimizdagilarga baxshida qilishga vaqt topaylik. Bag‘rikeng insonlar doim omon bo‘lishsin. Hayot esa ular bilan mazmunlidir.

2. Odatda inson qalbini nozik billurga o‘xshatishadi. Bu qiyoslashning naqadar to‘g‘riligiga har qadamda iqror bo‘lish mumkin. Gohida odam bir og‘iz shirin so‘zning gadosi. Shirin muomala, samimiy harakat bilan olam gulistonga aylanadi. Aksincha, bir zumlik qovoq uyish bilan ko‘ngil qolish mumkin. Bugungi behalovat hayotimizda har doim ham bir-birimizga dilkash bo‘la olmayapmiz. Tashvish, oilaviy iker-chikir, xizmatdagi ortiqcha gap-so‘zlar dilimizni xira qiladi.

331-mashq. Matnni kengaytiring va unga mos sarlavha qo‘ying.

Yozishdan oldin yashash kerak, degan edi bir adib. Zero, shunday. U shoirmi, nosirmi, san‘atkormi ijod maydonida ot surar ekan, albatta, ma‘lum bir yo‘lni bosib o‘tishi, hayotiy tajriba sohibi bo‘lishi farz. Buloq ko‘zidan otilib chiqayotgan suv ham ne mashaqqatli yo‘llarni bosib, ne-ne toshlarni yorib chiqqanligi uchun totli va aziz!

Men insoniyatning bir a‘zosiman. Unga mutloq daxldorman. Insonning jamiyatdagi o‘rnini uning faqat harakatdagi faoliyatigina belgilaydi. Maqsad ulug‘ bo‘lsa, qayiq kemaga aylanadi..

Grammatika

Matn ma‘lum bir shaxs tomonidan ayrim voqea-hodisa, ko‘rinish, narsa-buyumni izchil tasvirlash yoki tavsiflash maqsadida tuzilgan gaplardan iborat bo‘ladi. Matn biron-bir voqea-hodisa, narsa-buyum yoki shaxs haqida oddiy axborot bayonidan

yoki ularga nisbatan o'z munosabatini ham bildiradigan ijodiy-tasviriylikdan iborat bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra avvalo matnlar **bayoniy matn** va **tasviriy matnlarga** bo'linadi. Shuningdek, mulohaza yuritishni talab qiluvchi alohida matn turi ham mavjud bo'lib, bunday matnlar **muho-kama matnlari** deb ataladi. Bunda asosiy fikr turli dalillar bilan isbot qilinishi va oxirida xulosa qismi berilishi kerak.

Bayoniy matnda voqea yoki buyum haqidagi axborot izchil bayon qilinadi. Tasviriy matnda esa muallif ijodiy yondashib, voqea, buyum yoki qiyofani badiiy vositalar yordamida o'z munosabatini bildirgan holda tasvirilaydi.

332-mashq. Quyida berilgan matnlarni qiyoslang. Bayoniy va tasviriy matnga xos xususiyatlarini ko'rsating.

YOMG'IR (bayoniy matn)

Yomg'ir – suyuq tomchi holiday atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5—0,6 mm bo'ladi. Yomg'ir bulutdagi mayda suv zarralarining qo'shilib yiriklashuvidan hosil bo'ladi. Yomg'ir ikki xildir: jala yomg'ir, shivalama yomg'ir. Jala yomg'ir to'p-to'p bulutlardan yog'adi, ko'p vaqt o'tmay to'xtaydi, tomchilari yirik bo'ladi. Shivalama yomg'ir esa qat-qat bulutlardan surunkasiga uzoq muddat shivalab yog'adi, uning tomchilari mayda.

Shivalama yomg'irning yog'ish miqdori – intensivligi soatiga 0,25 mm gacha, jala yomg'irniki esa 100 mm gacha bo'lishi mumkin.

YOMG'IR (tasviriy matn)

Bir necha kundan beri goh yig'ilib, goh yozilib ketgan bulutlar erinibgina yomg'ir boshladi. Erinchoq bulutlardan tomayotgan ba'zi tomchilar yergacha yetib kelmay daraxt barglari, uy tomlari, peshtoqlarida qolib ketmoqda.

Shunday bo'lsa-da, hovli va ko'cha yuzlariga bir tekis suv sepilgan.

Yomg'ir endi o'saman deb turgan maysalarga, ochilaman deb turgan gullarga turtki bo'ladi. Ular uchun yomg'ir jazirama kundagi obi-hayotdir. Uning shildirab yog'ishi bir ohangga o'xshaydi. Odam ko'nglini yorug' qilib yuboradi.

333-mashq. Ushbu matnlarni o‘qing va turlarga ajrating. Har bir matnga xos xususiyatlarni tushuntirib bering. Matnlardagi abzaslarda ifodalanayotgan asosiy fikrni ayting va ularni ixchamlashtiring.

1. Bozor o‘z mohiyati jihatidan tovar almashish doirasidir. Agar bozorning kelib chiqishi qadimgi ibtidoiy iqtisodiyotga borib taqalsa, uning shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni tashkil etadi. Klassik kapitalizm erkin va ishlab chiqaruvchilar uchun notanish bozorni shakllantirdi. U ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va shuningdek, korxonalarining mustaqilligi bilan ham belgilanadi. Ijtimoiy mehnat taqsimotining bo‘linganligi ichki bozorning darajasini belgilaydi.

2. Gavjum sharq bozori ... Unda alohida bir fayz, ayricha bir xislat bor. Xalqimizda „Otang bozor, onang bozor“ deb bejiz aytishmagan: turfa xil noz-ne‘matlari-yu antiqa mollari bilan ko‘zni qamashtiruvchi qator-qator rastalari, „Kelib qoling-u olib qoling“lar, ajabtovur, kishi dilini allaqanday tushunarsiz bir quvonch, besabab bir shodlikka to‘ldiruvchi, g‘am-qayg‘uni, kundalik tashvishlarni unutishga majbur qiluvchi rang-barang g‘ala-g‘ovur, ko‘tarinkilik bularning hammasi gavjum sharq bozori...

334-mashq. Bitta mavzu asosida bayoniy va tasviriy matn yozing. Har bir matnda ishlatilgan til vositalarini izohlang.

FIKRNI TURLI USLUBDA IFODALASH

(Выражение мысли в разных стилях речи)

Grammatika

Nutq uslublari tilshunoslikning uslubiyat bo‘limida o‘rganiladi. Ushbu fan til vositalarining nutqda qo‘llanish yo‘llarini o‘rgatadi. Insonlar turli joylarda: uyda, ko‘chada, ishxonada vaziyatga ko‘ra til vositalaridan turlicha foydalangan holda o‘zaro muloqot yuritadilar. Shunga ko‘ra nutq uslublari, avvalo, so‘zlashuv va kitobiy uslubga bo‘linadi. **So‘zlashuv uslubi** insonlarning ko‘cha-ko‘yda, uyda, bozor-o‘chardagi o‘zaro muloqotidan iborat bo‘lib, ko‘proq dialogik shaklda bo‘ladi. **Badiiy uslub** badiiy asar tili sifatida namoyon bo‘ladi, shuning uchun ta’sirchanlik va obrazlilik uning asosiy xususiyati hisoblanadi. Yozuvchi va shoirlar

Grammatika

soʻz yordamida real borliq manzaralarini oʻquvchi koʻzi oʻngida qaytadan yaratadi, yaʼni uning obrazini jonlantiradi. Ana shu koʻrsatish, jonlantirish tilning tasviriy-ifodaviy vositalarga boy boʻlishini talab qiladi. Badiiy nutq koʻchma maʼnoli soʻzlar, iboralar, omonimlar, sinonimlar, antonimlar va boshqa badiiy ifoda vositalarining koʻp qoʻllanishi bilan boshqa uslublardan farqlanadi. Ushbu uslubda yaratiladigan asarlar nazm va nasr turlariga, yaʼni sheʼriy va proza asarlariga boʻlinadi va ularning har biri oʻzining til xususiyatlariga ega.

Ilmiy uslub. Fan va texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy uslub daliliy maʼlumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga (qoidalar, taʼriflarga) boy boʻlishi bilan boshqa uslublardan farqlanadi. Ilmiy uslubda har bir fanning oʻziga xos atamalaridan foydalaniladi. **Publitsistik uslub** matbuot tili boʻlib, undan tashviqot-targʻibot ishlari olib borishda foydalaniladi. Gazeta va jurnallardagi koʻpgina maqolalar, ommaviy-siyosiy mavzudagi maʼruzalar ham publitsistik uslubda yoziladi. Publitsistik nutqda taʼsirchan soʻz va birikmalar, maqol va aforizmlar ham ishlatiladi.

335-mashq. Berilgan soʻzlarni qaysi nutq uslubida qoʻllanishiga koʻra turlarga boʻlib yozib chiqing.

Energiya, xushbichim, toʻnini teskari kiymoq, man qilinadi, aziz hamyurtlar, kilovatt-soat, tok oʻtkazgich, ogʻzi qulogʻiga yetmoq, bashara, hormang, iltimos, uchburchak, katta-yu kichik, tenglama, tong nashidasi, morfologiya, burchga sadoqat, fuqorolik burchi, ichki tartib-intizom, ofarin, rioya qilish, tushuntirish xati.

336-mashq. Matnni oʻqing. Badiiy uslubga xos til vositalarini koʻrsating.

Baland choʻqqilarni, adirlarni, daraxtlarni bosib qolgan qor bu yerda shunday yumshoq va iliq koʻrinadiki, goʻyo togʻga mayin oq kigiz yopilgan. Ikki cheti muzlasa ham, sharqirab oqayotgan daryolar qaynagan qozondek bugʻlanadi... Yaqindagina vazmin shovillab, salobat toʻkib turgan azim chinorlar endi oq toʻn

yopingan mo'ysafidlarday sokin mudraydi. Faqat yuksak qoyalar bag'ridagi ko'm-ko'k archalar momiq kigiz sathida yanada yashilroq ko'rinib bahri-dilini ochadi kishining. (*I. Rahim*)

337-mashq. Suhbat matnini rollarga bo'lib o'qing. So'zlarning talaffuziga e'tibor bering. So'zlashuv uslubiga xos xususiyatlarni ko'rsating.

Qobil bobo ro'para bo'lganda, Amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin baqbaqasini osiltirib kuldi.

— Ha, sigir yo'qoldimi?

— Yo'q... sigir emas... ho'kiz... ola ho'kiz edi.

— Ho'kizmi?.. Ho'kiz ekan-da! Hmm... Ola ho'kiz? Tavba...

— Bor-yo'g'im shu bitta ho'kiz edi...

Amin kuldi.

— Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi?

— Ola ho'kiz...

— Yaxshi ho'kizmidi? Yo yomon ho'kizmidi?

— Qo'sh mahali...

— Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa ketaveradimi?

— Bisotimda hech narsa yo'q...

— O'zi qaytib kelmasmikan?... Birov olib ketsa, qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi-a? Yig'lanmasin.

(*A. Qahhor*)

338-mashq. Ushbu fe'llarning talaffuzida ro'y beradigan fonetik tovush o'zgarishlarini izohlang.

ketdi — ketti

olib keldi — opkeldi

aytdi — aytti

olib qochdi — opqochdi

sotdi — sotti

sotib oldi — sotvoldi

339-mashq. Gaplardagi ajratilgan so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolarini aytib bering.

1. Terak daraxtining shoxlari tekis va **to'g'ri** o'sadi. **To'g'ri** so'z toshni yoradi, deydilar. 2. Institutning **bosh** binosiga yig'ildik. O'qituvchi **boshini** ko'tarib, hammaga bir-bir qarab chiqdi. 3. U og'riqdan **oyog'ini** sekin-sekin bosib borardi. Stolning singan **oyog'iga** g'isht tirab qo'yilgan edi. 4. **Bet**-qo'lini yuvib, nonushtaga o'tirdi. Kitobning yuz **betini** o'qib bo'ldim. 5. U ko'ylagining **yoqasini** to'g'rilab o'rnidan turdi. Daryo yoqasida dam olish barchaga **yoqadi**.

340-mashq. Matnni o'qing. „Oltin“ so'zining o'z va ko'chma ma'no-larini izohlang.

Oltin — eng qimmatbaho metall. Shuning uchun qiymati yuqori bo'lgan moddiy ne'matlar ham oltinga qiyoslanadi. Jumladan, paxta oq oltin deb, neft esa qora oltin deb ataladi. Paxtadan 70 xildan ziyod mahsulot turi ishlab chiqariladi. Paxta bizni yediradi, kiyintiradi. O'zbekiston paxta yetishtirish bo'yicha jahonda eng oldingi o'rinlardan birida turadi, shu bois paxta bizning milliy boyligimizdir. Respublikamiz, shuningdek, neft va gaz zahiralariga ham boy. Bu yer osti qazilma boyliklari bo'lib, hozirgi kunda mamlakatimiz sarhadlarida bir nechta yirik neft va gaz konlari borligi aniqlangan va ular xalqimiz farovonligi uchun mahsulot bermoqda.

341-mashq. So'zlarning sinonimik qatorini o'qing va yanada kengaytirgan holda daftaringizga yozib chiqing.

Kishi — odam, fakt — dalil, kishilik — insoniyat, turmush — hayot, affiks — qo'shimcha, satirik — hajviy, bilim — ilm, o'qituvchi — muallim, bildirish — e'lon, yig'ilish — majlis, qarindosh — urug', el — xalq, sotsial — ijtimoiy, tomon — taraf, kuchsiz — zaif, negiz — asos, aniq — konkret, qal'a — qo'rg'on, yog'du — nur, yozuv — xat, payt — vaqt, quyosh — oftob, ko'k — osmon, bahor — ko'klam, tovush — ovoz, analiz — tahlil.

342-mashq. Ma'lumot uchun berilgan sinonimlardan foydalanib, gaplarni uslubiy jihatdan tahrir qilib ko'chiring.

1. Agar kishining umumiy jismoniy tuzilishi bequvvat, a'zolari bequvvat bo'lsa, u turli kasalliklarga moyil bo'ladi. 2. Shifokor dastavval kasalning qanday kasallikka duchor bo'lganini aniqlashi kerak. 3. Turli kasalliklarni, jumladan, ruhiy kasalliklarni davolashda uyqudan foydalanish yaxshi natija beradi. 4. Radioeshittirishni eshitdik. 5. Biz „Tilshunoslikka kirish“ bo'yicha bo'lgan ma'ruzada tilshunoslikning ahamiyatini bilib oldik, tilshunoslikka oid asarlar bilan tanishdik. 6. O'qituvchi topshirgan topshiriqni bajardik.

Ma'lumot uchun so'zlar: *zaif, nimjon; avval, avvalo, avvalambor; bemor; har xil; ruhiy, psixik; eshitmoq, tinglamoq; leksiya; lingvistika, til haqidagi fan; taalluqli; vazifa.*

343-mashq. Ushbu so'zlarning sinonimlarini toping, ular ishtirokida avval so'z birikmasi, so'ngra gaplar tuzing.

Qo'rqmas, odam, baxt, quvonch, go'zal, ingichka, oydin, tuzish, rivojlantirish, intilish, katta, tekis.

344-mashq. Gaplardagi sinonim iboralarni daftaringizga ko'chirib yozing va ona tilingizdagi shu ma'noni ifodalovchi ekvivalentini keltiring.

1. Ra'no quvonganidan ko'ylagiga sig'madi. Dugonasi ham shodligidan terisiga sig'madi. 2. Salimning dimog'i kuydi. Uning qovog'idan qor yog'ardi. 3. Rais protokolga qo'l qo'ydi, kotib ham imzo chekdi. 4. Hamma mum tishlagan, hech kim „g'ing“ etmaydi. 5. Maqtanchoqning tarvuzi qo'ltig'idan tushdi. Umidlar puchga chiqdi. 6. Rais jo'jani kuzda sanaydiganlardan, u chuchvarani xom sanamaydi. 7. Rahim bilan Naim — qalin o'rtoq, ularning oralaridan qil ham o'tmaydi.

345-mashq. Maqollardagi antonim so'zlarni topib, ularni juft holda yozib chiqing.

1. Tinchlik urushni yengadi. 2. Yolg'onchining rost so'zi ham yolg'on bo'lur. 3. Bir no'noqni bir epchil eplaydi. 4. Otliqqa yayov yetolmas. 5. Ko'z qo'rtoq, qo'l botir. 6. Arslonning o'ligi, sichqonning tirigi. 7. Yo'g'on ingichka bo'lguncha, ingichka uziladi. 8. Dushman aslo do'st bo'lmas. 9. Bosgan izingni ko'rib bos, orqoldingni bilib bos. 10. Arqonning uzuni, gapning qisqasi yaxshi.

346-mashq. Quyidagi antonim so'zlar va iboralarning ma'nolarini tushuntiring.

1. Oqko'ngil bo'lish kerak. 2. Ichi qoraning yuzi qora. 3. Yaxshi so'z — jon ozig'i, yomon so'z — bosh qozig'i. 4. Jahl — dushman, aql — do'st. 5. Aqlga — ishorat, ahmoqqa — kaltak. 6. Mard odam aybiga iqrar bo'ladi, nomard o'z aybini tan olmaydi. 7. Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning. 8. Yaxshi o'g'il qand yedirar, yomon o'g'il pand yedirar. 9. Aqlli o'zini ayblar, aqlsiz do'stini. 10. Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l.

347-mashq. Quyidagi ustunlardagi antonimik iboralardan bir-biriga mosini topib, ularni juftlab ko'chiring.

1. Yomon qopib gapirar,	tuyaning dumi yerga tekkanda
2. Aqlli o'zini ayblar,	oqko'ngil
3. Xash-pash deguncha	yaxshi ro'zg'or — jannat.
4. Ko'kka ko'tarmoq	aqlsiz do'stini.
5. Ko'ngli qora	yaxshi topib gapirar.
6. Yomon ro'zg'or — do'zax	yerga urmoq
7. Qari kelsa — oshga	mehnatdan do'st ortar.
8. G'iybatdan — dushman,	yosh kelsa — ishga.

348-mashq. Tabiat tasviri berilgan ushbu matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning sinonimlarini toping.

BAXMALSOY BAHORI

Bu yil bahor misli ko‘rilmagan darajada **go‘zal** keldi. **Olam** birdaniga yasandi-yu, chamandek yashnab, **nurga** ko‘mildi. Boychechaklar ketidan yer bag‘riga qip-qizil gilam to‘shaldi. Keng dala, cho‘l-tog‘ yon bag‘rilaridan tortib to **zangori osmonga** tutashib ketgan ufqqa qadar hamma yoq lolalardan libos kiydi. Lolalar shuncha ko‘p ochilgan ediki, uning aks nuri bilan osmon ham qip-qizil **cho‘g‘day** ko‘rinardi... Cho‘qqilarning etaklarida va soylarning **tubida** qolgan qorlar quyosh nurida kumushdek tovlanib ko‘zlarni qamashtirardi.

349-mashq. She‘rni ifodali o‘qib chiqing, undagi sinonim so‘zlarni aniqlang, so‘ngra ularni ma‘no yaqinligi asosida guruhlarga ajratib, daftaringizga ko‘chiring.

UCH SO‘Z – BIR MA‘NO

Go‘zal bir mehribon mahbub-u ma‘shuq-u nigorim bor,
G‘am ermas, kohish-u anduh-u qayg‘u g‘amguzorim bor.
Falakdan, osmondan, ko‘kdan oshgay faxr etib boshim,
Sadoqatli, qadrdon oshno-yu do‘st-u yorim bor.
Bilimlik hamnishin-u munis-u ulfatlarim birla,
Buyuk, ozoda, oliy kishvar-u shahr-u diyorum bor.
Jahonda, dunyoda, olamda men yolg‘iz emas, do‘stlar,
Jigarband-u qarindosh-u yaqin, xesh-u taborim bor.

(Habibiy)

350-mashq. Matnni o‘qing. Ko‘chma ma‘noda qo‘llangan so‘zlarni va iboralarni aniqlab, ma‘nolarini izohlang.

Tabiat oq yoping‘ichini tashlar-tashlamas, kurtaklar ko‘z uqalay boshladi. Bahor mayin yellari, chaqchaq urgan gullari bilan kirib keldi. U qishi bilan qandaydir dimiqib, yuragi siqilib yotgan-u, mana endi, o‘z mayliga qo‘yilganidan xursanddek, keng dalalarda yayraydi, bog‘-rog‘larda quv naydi, goh qizlarning durralarini tortqilab o‘ynaydi, goh yuzlarini muloyim siypalaydi.

Bugun juma. Hamma hunarmand va hojatmandlarni tirikchilik g‘ami bozorga quvgan kun. Jamilaxon ham qizi bilan olti kun bosib o‘tirib tikkan tagdo‘zi do‘ppilarini sotgani ketdi. To‘tiqiz onasini bozorga jo‘natib, uyni yig‘ishtirdi, hovli sahnini yog‘ tushsa yalaguday qilib supurdi, keyin yuz-qo‘lini yuvib ayvonga chiqdi.

351-mashq. A. Qahhorning „To‘yda aza“ hikoyasidan olingan quyidagi parchani o‘qing va matndagi tasviriy ifoda vositalarini aniqlang. Iboralar, ko‘chma ma‘noli so‘zlarini topib izohlang.

Dotsent Muxtorxon Mansurov nihoyatda istarasi issiq, nihoyatda dilkash chol, shu qadar dilkashki, uni ko‘rgan kishi har faslning o‘z husn-latofati bor degan gapni yil fasllari to‘g‘risidagina emas, umr fasllari to‘g‘risida ham aytsa bo‘lar ekan deb qolardi. Uning bitta-ikkita qora tuk chap berib qolgan oppoq cho‘qqi soqoli... Yopirimay, soqol ham odamga shuncha yarashadimi-ya!..

Ammo lekin Muxtorxon domla haqiqatda odamning joni edi. Uning xushfe‘lligi, to‘poriligi... Mahallada katta-kichik hamma bilan salomlashar, yosh bilan yosh, qari bilan qari bo‘lib gaplashar, xursand kishi bilan chaqchaqlashib, xafa bilan dardlashar edi. Bu odam mahalla hayotiga, har bir kishining diliga kirib, shu qadar singib ketgan ediki, ta‘tilga yo xizmat safariga ketsa butun mahalla huvillab qolganday bo‘lar edi.

Shu orada domla qayoqqadir ketib bir haftadan keyin paydo bo‘ldi. Uning avtobusdan tushib kelayotganini ko‘rgan choyxonadagi odamlar hang-mang bo‘lib qolishdi; chol o‘lgur soqolini, shunday chiroyli soqolini tag-tugi bilan qirdiribdi-tashlabdi! Achinmagan, xafa bo‘lmagan odam qolmadi.

Topshiriq

Ushbu hikoyaning davomini topib o‘qing va hikoyaga o‘z munosabat-ingizni bildiring.

352-mashq. O‘zingiz yoqtiradigan va yoqtirmaydigan kishilardan birortasining qiyofasini tasvirlab, tasviriy matn yozing.

Adabiy o‘qish

„O‘TGAN KUNLAR“

(romandan parchalar)

Abdulla Qodiriy

Endi biz tashqari hovlini qo‘yib, mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari hovlining yo‘lagi ham narigisidek usti va bag‘ri yopiq — qorang‘u, yo‘lakning nihoyatiga borib o‘ngga yurilsa axtaxonaga, chapga yurilsa birinchi marotaba kirganimizdek ulug‘ bir hovliga chiqarmiz. Hovlining to‘rt tarafi turli ehtiyoj binolari bilan va to‘rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o‘ralgan

bo‘lib, shu ikki uyning orasiga o‘tirgan koshinkor va naqshin chorchari ayvon bu hovlining birinchi marotaba ko‘zga chalinadigan ortiqliklaridandir. Shu chorchari ayvonning o‘rta bir yerida, ustiga atlas ko‘rpalar yopilgan tanchaning to‘rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po‘stin kiyib bir kishi o‘tiradi. Bu kishi — Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin — bulardan bittasi, ichidan atlas ko‘ylak, ustidan odimi xonatlas guppi kiygan, boshiga oq dakanani xom tashlagan, o‘ttiz besh yoshlar chamali go‘zal, xushbichim bir xotin. Yuzidan muloymlik, eriga itoat, to‘g‘rilik ma‘nolari tomib turg‘on bu xotin qutidorning rafiqasi — Oftob oyim. Ikkinchisi, yetmishlardan o‘tgan bir kampir, Oftob oyimning onasi — Oysha buvi. O‘choq boshida qo‘polgina, qirq besh yoshlar chamali yana bir xotin choy qaynatib yuradi. Bu xotin esa oilaning cho‘risi — To‘ybeka.

Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib, ayvonning chap tarafidagi darcha orqali uyga kiramiz, ham uying to‘riga solingan atlas ko‘rpa, par yostiq quchog‘ida, sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi, uyg‘oq yotgan bir qizni ko‘ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turli tomoniga tartibsiz suratda to‘zg‘ib, quyuq jingilaki prik ostidagi tim qorako‘zlari bir nuqtaga tikilgan-da, nimadir bir narsani ko‘rgan kabi... qop-qora kamon, o‘tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi... to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuzi biroz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi... Shu vaqt ko‘rpani qayirib ushlagan oq qo‘llari bilan latif burnining o‘ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo‘li bilan qo‘ndirilgan qora xolini qashidi va boshini yostiqdan olib o‘tirdi. Turib o‘tirgach, boshini bir silkitdi-da, ijirg‘anib qo‘ydi. Silkitish orqasida uning yuzini to‘zg‘igan soch tolalari o‘rab olib jonsiz bir suratga kirgizdi. Bu qiz suratida ko‘ringan malak qutidorning qizi — Kumushbibi edi!

O‘zbek oyim ellik besh yoshlar chamali, chala-dumbul tabiatli bir xotin bo‘lsa ham, ammo o‘tkirligi bilan mashhur edi. Uning o‘tkirligi yolg‘iz erigagina emas, Toshkent xotinlariga ham yoyilgan edi. O‘zga xotinlar uning soyasiga salom berib, to‘ylarida, azalarida, qisqasi tiq etgan yig‘inlarida uylarining to‘rini O‘zbek oyimga atagan edilar. Bir bugina emas, qiz chiqaradigan, o‘g‘il uylantiradigan, sunnat to‘yi qiladigan xotinlar o‘z to‘ylarini O‘zbek oyim kengashidan tashqari jo‘nata olmas edilar. O‘zbek oyim aralashgan to‘ylar xotinlarning ko‘ngillaridagi orzu-havaslari ham erlari

tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki «O‘zbek oyim shundog‘ buyurdilar» degan so‘z erlar uchun ham farz kabi eshilib, O‘zbek oyimning aytganicha hozirlik ko‘rila boshlanar edi. Bu tomondan qaraganda O‘zbek oyimning o‘tkirligi erlar tomonidan ham tasdiq etilganligini iqror qilishga to‘g‘ri keladi.

Yusufbek hojining qiziq bir tabiati bor: xotini bilangina emas, umuman, uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo‘lsa-bo‘lmasin uzoq so‘zlashib o‘tirmaydi. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib, uy ichidan birortasining so‘zlari va yo kengashlari bo‘lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so‘zlay beradilar; maqsad aytilib bitgandan so‘ng sekingina ko‘tarilib uning yuziga qaraydilar. Hoji bir nechta vaqt so‘zlaguvchini o‘z og‘ziga tikiltirib o‘tirganidan so‘ng, agar ma‘qul tushsa „xo‘p“ deyilar, gapiga tushunmagan bo‘lsa „xo‘sh“ deydi, noma‘qul bo‘lsa „durust emas“ deydi va juda ham o‘ziga noma‘qul gap bo‘lsa, bir iljayib qo‘yish bilan kifoyalanib, bundan boshqa so‘z aytmaydilar va aytsa ham uchto‘rt kalimadan nariga oshmaydilar. Uy ichi uning bu fe‘liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko‘pincha bir og‘iz javob olish bilan kifoyalanadilar.

Xushro‘y uzun bo‘yli, qotmaroq va zarcha tanli edi. Zaynab qisqa bo‘y, go‘shtdor va oq tanli edi. Xushro‘yning xarakteri yengil va lafzi tez edi. Zaynab lappos va o‘nta so‘zga arang bitta javob qaytaradigan edi. Xushro‘yning ko‘zi o‘ynab, har sekundda o‘n yoqqa alanglar edi. Singlisi bo‘lsa birov bilan betma-bet kelib so‘zlashganida ham ko‘zini hamisha bir nuqtadan uzmas edi. Xushro‘yga bolalik chog‘idanoq uy ichi va qo‘ni-qo‘shni „shaddod“ deb ism berganlar, chunki u kimga bo‘lsa bo‘lsin aytganini qildirmay qo‘ymas, agar birorta ish uning tilagiga teskari kelsa, shovqin-suronni xuddi boshiga kiyib olar edi. Shuning uchun Xushro‘yning ra‘yini bilmasdan qozon osilmas, unga yoqmagan gapga og‘iz ochilmas, u bor joyda qadam ham sanab bosilur edi.

Topshiriqlar

1. Har bir matndan obrazlar xarakteriga mos keladigan ta‘riflarni ajratib daftaringizga yozing.
2. Quyidagi gap orqali Zaynabning fe‘l-atvoriga baho bering:

Zaynab egachisining aksicha o‘z yaqinlaridan „pismiq“ deb ism olgan, onasi bo‘lsa achchig‘i chiqqanda «ming‘aymas o‘lgur» deb uni qarg‘ar edi.

3. Berilgan gap orqali Xushro‘yning fe‘l-atvoriga baho bering:

Xushro‘y uch oy ichida tomir yoyib qolgan bir oilani ildizi bilan yulib tashlab tinchiydir.

4. Quyida berilgan sifatlardan foydalanib, Zaynabning surat va siymosini ifodalang. Uni Kumush bilan solishtiring:

Chala dumbul tabiatli, jonsiz haykal“, „oq tanli, loppos, harakati yengil, lafzi tez, qisqa bo‘y, go‘shtdor, o‘nta so‘zga arang bitta javob qaytaradigan“.

5. Zaynab – Kumushning qotili. Himoyachi sifatida uni oqlashga harakat qiling.

6. Berilgan iboralarning sinonim va antonimlarini aniqlang:

Eriga o‘tkir, soyasiga salom bermoq, ost-ust qilmoq, ikki qo‘lini burniga tiqib qarab qolmoq.

7. Berilgan gap orqali Oftob oyimning fe‘l-atvoriga baho bering:

Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to‘g‘rilik ma‘nolari tomib turg‘on bu xotin qutidorning rafiqasi — Oftob oyim.

8. O‘zbek oyim va Oftob oyimning fe‘l-atvorini taqqoslang.

9. Kishi hamma vaqt go‘zallikka, yaxshilikka intiladi, shuning uchun badiiy asarlardagi bosh qahramon ko‘pincha go‘zal botir, barkamol inson sifatida tasavvur etiladi. Hamma vaqt ham tashqi va ichki go‘zallik o‘zaro mos keladimi? Misollar keltiring.

Grammatika

Rasmiy uslub. Hukumatimiz tomonidan chiqarilgan qarorlar, qonunlar, ustavlar, xalqaro hujjatlar rasmiy uslubda yoziladi. *Ariza, tilxat, ma‘lumotnoma, taklifnoma, shartnoma, tarjimayi hol, e‘lon, adres, tavsifnoma, hisobot* kabi hujjatlar ham rasmiy uslubda bo‘ladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq va barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Rasmiy uslubning ham o‘ziga xos leksik va grammatik xususiyatlari mavjud: so‘zlar o‘z ma‘nosida qo‘llanadi, ko‘pchilik ma‘lum bo‘lgan ayrim qisqartma so‘zlar ishlatiladi, har bir sohaning o‘ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Rasmiy uslubda ko‘pincha darak gaplardan; *qaror, buyruq, ko‘rsatma* kabilarda esa *buyruq* gaplardan ham foydalaniladi. Shuningdek, bu uslubda gap bo‘laklari odatdagi tartibda bo‘lishiga rioya qilinadi. Rasmiy uslub rasmiy ish qog‘ozlari — hujjatlarni yuritish yo‘llarini o‘rgatuvchi nutq uslubidir. Hujjatshunoslik davlatchilik bilan bog‘liq

bo'lib, uning ildizi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Har bir davlatning hujjatlari uning davlat tilida yoziladi. Hujjatlarni to'g'ri va benuqson yozish insonning yozma nutq madaniyati va savodxonligining ko'rsatkichidir. Har qanday hujjat o'z yozilish shakli va zaruriy qismlariga ega. Umumta'lim maktablarini tugatgan o'quvchilar ish qog'ozlarini to'g'ri yozish va rasmiylashtirishni bilishlari kerak.

353-mashq. Matnni o'qing va qaysi uslubga xosligini aniqlang. Matndagi asosiy fikrni ajrating.

DUNYODAGI TILLAR

Tilshunos olimlarning 1970- yili Ispaniyada bo'lib o'tgan yig'ilishida ma'lum bo'lishicha, yer yuzi aholisi 2976 xil tilda gaplashar ekan.

Yer sharidagi aholining uchdan ikki qismi 13 xil tildan foydalanadi. Bu tillarning har birida kamida 50 million kishi gaplashadi. Bu 13 xil til dunyoga keng tarqalgan tillardir.

Bizning ko'p millatli mamlakatimizda 130 dan ortiq tilda gaplashiladi. Vatanimizdagi turli xalqlarning tillarida gazeta va kitoblar chiqariladi, radio va televizorda eshittirishlar beriladi.

354-mashq. Matnni o'qing va uslubiy xatolarni to'g'rilab ko'chiring.

SOHIBKORLIK NIMA O'ZI?

Sohibkorlik bozor iqtisodiyoti sharoitida alohida faoliyat turi bo'lib, u qator shart-sharoitlarni taqozo qiladi. Sohibkorlikning eng dastlabki sharti va belgisi bo'lib faoliyat yo'nalishi va uslubini tanlashda erkinlikdir. Sohibkorlik mustaqil qaror qilish imkoniyatiga ega bo'lmish kerak. Qolaversa sohibkorlik qabul qilingan qarorlar va ularning oqibatlari uchun mas'uliyatni va ular bilan bog'liq bo'lgan tavakkalchilikni taqazo etadi.

Qabul qilingan qarorlar va ularning oqibati uchun javob bermaslik bu sohibkorlik bo'lmasdan topshiriq bo'yicha buyruqni bajarishdan boshqa narsa emas. Sohibkorlik va bozor bankrotsiz, barbod bo'lishsiz bo'lmaydi. Shuningdek, sohibkorlik faoliyatining belgisi hamma vaqt tijorat muvaffaqiyati, foyda olishga inilitishdir. Busiz sohibkorlik mazmunsizdir. Ammo sohibkorlik alohida faoliyat turigina emas, u yana xulq, fe'l-atvorning ma'lum uslubi

va tipi, fikrlar va yurish-turish tarzi hamdir. Bu xususiyatlarning hammasi tashabbuskorlikda, noan'anaviy qarorlarni axtarish, keng qamrovlilik va tavakkalchilik, ishchanlikda o'z aksini topadi.

355-mashq. Quyidagi berilgan matnlar qaysi uslubga xosligini aniqlang.

1. Hayot yorug' ranglarga, ezgu tuyg'ularga boyligi uchun go'zal va muqaddasdir. Ammo, donishmandlarimiz aytishganidek, nur bor joyda soya bor ekan, ba'zan hayotda uchrab turadigan yoqimsiz unsurlardan ko'nglingiz xira tortadi, hatto umringiz lavhalarida uning nomi bilan muhrlangan jarliklar paydo bo'ladiki, bu jarliklar tubida inson o'zini butunlay yo'qotib qo'yishi hech gap emas.

2. Kun peshindan og'di. Kotiba qiz asta eshikni ochdi:

— Sizni boshliq yo'qlayaptilar. Uning yuragi bezovta. U Nazirani boshliq yoqtirmasligidan, bo'lim mudirining u haqida aytadigan so'nggi so'zi nechog'li ahamiyatga ega ekanligini ham bilar edi. Boshliqqa nima desin, „Nazira yaxshi xodim, chaqqon, o'z ishining ustasi picha shartakiligi bor demasa, bunday xodimni topish qiyin desinmi? Yoki bo'lmasa Naziraning uy sharoitini ro'kach qilsinmi?“

3. Men, 1990- yili Toshkent shahar, Shayxontohur tumani-dagi 15-maktabning 8-sinfini bitirdim. Radiotexnikaga juda qiziqaman. Shu texnikumga kirish uchun tanlov imtihonlarida qatnashishga ruxsat berishingizni so'rayman.

1990- yil 13- iyul

(imzo)

Q. Jo'rayev

356-mashq. Ushbu matn qaysi uslubda yozilgan? Lisoniy vositalarni ko'rsating.

Kattaqishloqda bo'lganmisiz? Uning go'zal manzaralari, qaynoq hayoti, yangi ajoyib kishilari bilan tanishganmisiz? U ko'm-ko'k vodiyning markazidan ancha uzoqda, tog'lar, qirlarning ikki yog'idagi sadaqayrag'ochlar va soy bo'ylaridagi serkokil majnuntollar bu qishloqning ko'rki-jamoli. Bu yerning uylari ham o'zgacha, ular baland tosh poydevorlari bilan odatdagi qishloq uylaridan ajralib turadi. Atrofdagi bog'lar. Bilaman, siz bu sayilgoh joylarning dilxush manzarasini, bog'larini rang-barang gullarini ko'rishga, shu qishloqning baxtli kishilari bilan ariq bo'yidagi maysazorda o'tirib hamsuhbat bo'lishga, xiyobonda bulbullarning xush ovozi tinglashga shoshilyapsiz. Sabr qiling, hurmatli kitobxon, oldin qishloq bilan tanishaylik. (I. R.)

MUSTAQIL O'QISH UCHUN QO'SHIMCHA MATERIALLAR

AMIR TEMUR

(1336—1405)

9-aprelda Kesh (Shahrisabz) shahri yaqinidagi Xoja Ilg'or qishlog'ida yashovchi Chig'atoy ulusining beklaridan bo'lgan Amir Tarag'ay oilasida o'g'il tug'ildi.

Yosh Temur bolalikdan sog'lom, baquvvat, dovyurak bo'lib o'sgan. Otda yurishni yaxshi ko'rgan. Maxsus murabbiylar nazorati ostida yoshlikdan chavandozlik, ovchilik, kamondan o'q uzish, qilichbozlik singari harbiy mashq va o'yinlar bilan mashg'ul bo'lgan. Temur tabiatan og'ir, bosiq, teran fikrli, idrokli hamda nihoyatda ziyrak, kishilardagi qobiliyat, fazilat, ayniqsa samimiyatni tezda fahmlab oladigan inson bo'lgan. U o'z atrofiga sadoqatli odamlarni to'play olish, ularni boshqara olish qobiliyatiga ega bo'lgan.

Amir Temur o'zining ilk harbiy faoliyatini qo'l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan, ularning o'zaro kurashlarida qatnashib, jasorat ko'rsatgan, janglarda chiniqqan, harbiy mahoratini oshirgan. G'ayrioddiy harbiy san'ati va mardligi Temurga muntazam muvaffaqiyat keltirdi va u 1369—70-yillarda mo'g'illarni Movarounnahrda quvib chiqishga muvaffaq bo'ldi.

Temur mamlakatni siyosiy, iqtisodiy, harbiy jihatdan mustahkamlashga harakat qildi. Amir Temur mo'g'il imperiyasining asosini yemirib, rus knazliklari va Sharqiy Yevropa xalqlarining mo'g'illar asoratidan xolos bo'lishiga yo'l ochib berdi. Yirik rus olimi A.Y. Yakubovskiy: „Temurning To'xtamish ustidan qozongan bu g'alabasi nafaqat O'rta Osiyo va Sharqiy Yevropa, balki Rusiya uchun ham katta ahamiyatga molik bo'ldi“, — deb yozgan.

Amir Temur hayoti va faoliyatini shartli ravishda ikki davrga bo'lish mumkin. Birinchi davrida (1366—1385) Movarounnahrni

mo'g'illar istilosidan ozod qilgan, o'lkada yagona markazlashgan davlat tuzgan, o'zaro urushlarga barham bergan. Ikkinchi davrida (1386—1405) boshqa mamlakatlarga yurish qilib, tarixga „uch yillik“, „besh yillik“, „yetti yillik urushlar“ nomi bilan kirgan urushlarni amalga oshirgan.

Yevropada Temur davlatiga qiziqish, u bilan diplomatik va iqtisodiy aloqalar o'rnatishga intilish kuchaydi. Samarqandga xorijdan ko'plab elchilar kela boshladilar. Shulardan biri Ispaniya qiroli Genrix III ning elchisi Ryui Nales de Klavixodir. U Samarqandda 1404-yilda bo'lib, Temur bilan bir necha marta uchrashgan, suhbatlashgan, u haqidagi hikoyalarni tinglagan. Samarqand bozoridagi oziq-ovqat mahsulotlarining mo'l-ko'lligini, arzonligini, mamlakat poytaxti va Kesh (Shahrisabz) shaharlarida olib borilayotgan qurilish va obodonlashtirish ishlarining ko'lami va sur'atini ko'rib hayajonga tushgan.

Amir Temur qaysi yurtni istilo qilsa, o'sha yurtning eng yaxshi hunarmandlarini va olimlarini Samarqandga olib kelib, ularning bilim va tajribasidan yurtni obodonlashtirishda foydalangan. Mo'g'illar bosqini natijasida vayron bo'lgan Samarqand shahri Temur hukmronligi davrida eski Afrosiyobdan janubroqda butunlay yangidan qad ko'tarib, atrofi devor bilan o'raldi. Shaharda Ko'ksaroy, Jome masjidini, Bibixonim madrasasini, Shohi Zindadagi bir qator maqbaralarni, Samarqand atrofidagi Bog'i Chinor, Bog'i Shamol, Bog'i Dilkusho, Bog'i Nav, Bog'i Behisht deb nomlangan bog'lar va saroylarni bunyod etdi. Ko'hak va Zarafshon daryolari orqali o'tgan yo'llar va ko'priklar, Amudaryo va Sirdaryo ustida ko'priklar, Toshkent atrofida kanallar, shaharlararo karvon yo'llarida rabotlar, karvonsaroylar qurdirdi. Bundan tashqari Temur Tabrizda masjid, Sherozda saroy, Bog'dodda madrasa, Turkistonda Ahmad Yassaviy qabri ustiga maqbara qurdirgan.

Amir Temur o'z davrining hukmdori bo'lgan murakkab tarixiy siymodir. U beklar, uluslar o'rtasida o'zaro urushlar avjiga chiqqan, xalq tinchlikni, ijtimoiy adolatni orzu qilgan zamonda o'sib voyaga yetgan.

Amir Temur ikki til egasi bo'lgan — turkiy va fors tillarda yaxshi so'zlashgan. Dunyoda buyuk lashkarboshi va davlat arbobi sifatida tanilgan, bu inson kitob o'qitib tinglashni, olimlar bilan suhbatlashishni, shohmot o'ynashni yaxshi ko'rgan. Uning o'z qo'shinlari bilan olib borgan janglar tajribasi hozir jahonning barcha harbiy akademiyalarida o'rganiladi.

BUYUK SOHIBQIRON O'GITLARI

Biz kim – mulki Turon, Amiri Turkistonmiz.

*Biz kim – millatlarning eng qadimi va eng ulug'i,
Turkning bosh bo'g'inimiz.*

Saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilgin, ya'ni: 1) kengash; 2) mashvarat-u maslahat; 3) qat'iy qaror, tadbirkorlik, xushyorlik; 4) ehtiyotkorlik. Chunki, kengash va mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlari va aytgan gaplari noto'g'ri bo'lgan johil odamga qiyos qilish mumkin; uning aytgan so'zlari va qilgan ishlari boshga nadomat keltirgay. Shunday ekan, saltanatni boshqarishda mashvarat-u maslahat va tadbirkorlik bilan ish yuritgin, toki oqibatda nadomat chekib, pushaymon bo'lmagaysan. Shuni ham bilishing kerakkim, saltanat ishlarining bir qismi sabr-u toqat bilan bo'lgay, yana bir qismi esa bilib bilmaslikka, ko'rib ko'rmaslikka solish bilan bitur. Xullas, bajarilishi shart bo'lgan tadbirlarning ta'rifidan va zikridan so'ng (shuni ta'kidlash lozimki) qat'iylik, sabr, chidamlilik, sog'lig-u sergaklik, ehtiyotkorlik va shijoat bilan barcha ishlar amalga oshirilur.

Davlat ishlarining to'qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilur.

Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy, tadbirkor va xushyor bir kishi, ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir.

Bir ishga kirishmay turib, undan qutulib chiqish yo'llarini mo'ljallab qo'y.

Qilmoqchi bo'lgan ishlarini qilmasdan qoldirmasinlar. Agar biror ishni qilmaslikka so'z berar ekanlar, yaqiniga ham yo'lmasinlar. Xotiradan chiqmasinkim, tangri taola jasur kishilarni ardoqlaydi.

Kengash ikki turli bo'lur: biri – til uchidan aytilgani, ikkinchisi yurakdan chiqqani. Til uchida aytilganini (shunchaki) eshitardim. Yurakdan aytilgan maslahatni esa qalbim qulog'iga quyardim va dilimga joylardim.

... Qaysi kishi aqlga sig'gan bir ishni kuyinib gapirsa, suyib eshitar edim. Kimki oqilona gaplarni erlarcha keskinlik bilan so'zlasa, unga ham quloq solardim. Har kimdan so'z olib kengash so'rar edim. Lekin aytilgan har bir maslahatning yaxshi va yomon tomonlari haqida o'ylab ko'rgach, to'g'ri va savoblirog'ini tanlab olardim.

Biron ishni qilmoqchi bo'lsam, kengashib olib, keyin Qur'on hukmi bilan ish qilur edim.

Yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin.

Adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zimdand rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayri ehson ishlarim bilan odamlar ko'nglidan joy oldim.

Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim. Zolimlar yetkazgan ashyoviy va jismoniy zararlarni isbotlaganimdan keyin, ularni shariatga muvofiq odamlar o'rtasida muhokama qildim va bir gunohkorning o'rniga boshqasiga jabr-zulm o'tkazmadim.

Menga yomonlik qilib, boshim uzra shamshir ko'tarib, ishimga ko'p ziyon yetkazganlarni ham, iltijo bilan tavba-tazarru qilib kelgach, hurmatlab yomon qilmishlarini xotiramdan o'chirdim. Martabalarini oshirdim. Ular bilan muomalada shunday yo'l tutdimki, agar xotiralarida menga nisbatan shubha-yu qo'rquv bo'lsa, unut bo'lardi.

Ulamo bilan suhbatda bo'l va pok niyatli, toza qalbli kishilarga talpin. Bularning hikmatlaridan ulush tilanib, muborak nafasleri bilan duo-fotiha berishlarini iltimos qil.

Azm-u jazm bilan ish tutdim. Biron ishni qilishga qasd qilgan bo'lsam, butun zehnim, vujudim bilan bog'lanib, bitirmagunimcha undan qo'limni tortmadim.

Hech kimga g'azab bilan qattiq muomala qilmadim va hech bir ishda tanglik qilmadim, toki Tangri taoloning g'azabiga duchor bo'lmayin va ishimni buzib, holimni tang aylamasin deb.

Hozirgi damgacha o'tgan sultonlarning qonunlari va turish-turmushlarini donolardan so'rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo'l-yo'riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va xush axloqlari, ma'qul sifatlaridan namuna olib, unga amal qildim. Davlatlarning tanazzulga uchrashi sabablarini surishtirdim va davlat-u saltanat zavoliga sabab bo'luvchi ishlardan saqlandim. Nasni buzuvchi, ocharchilik va vabo kasali keltiruvchi zulm va buzuqchilikdan saqlanishni o'zimga lozim bildim.

Raiyat ahvolidan ogoh bo'ldim, ulug'larini og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rnida ko'rdim.

Hokimlar, sipoh va raiyatdan qaysi birining xalqqa jabr-zulm yetkazganini eshitsam, ularga nisbatan darhol adolat-u insof yuzasidan chora ko'rdim.

Yaxshilarga — yaxshilik qildim, yomonlarni esa o‘z yomonliklariga topshirdim. Kim menga do‘stlik qilgan bo‘lsa, do‘stligi qadrini unutmadim va unga muruvvat, ehson, izzat-u ikrom ko‘rsatdim.

Farzandlar, qarindoshlar, oshna-og‘ayni, qo‘shnilar va men bilan bir vaqtlar do‘stlik qilgan barcha odamlarni davlat-u ne‘mat martabasiga erishganimda unutmadim, haqlarini ado etdim.

Qaysi bir sipohim tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida o‘z sohibidan yuz o‘girib, mening oldimga kelgan bo‘lsa, unday odamni o‘zimga eng yomon dushman deb bildim.

Men o‘z saltanatimni dini islom, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Saltanatni boshqarishda uchragan har qanday voqea va ishni tuzuk asosida bajardim.

Har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqolar qurishni, musofir yo‘lovchilar uchun yo‘l ustiga rabotlar bino qilishni, daryolar ustiga ko‘priklar qurishni buyurdim.

Do‘st-dushmandan kimki menga iltimos qilib kelgudek bo‘lsa, do‘stlarga shunday muomala qildimki, do‘stligi yanada ortdi, dushmanlarga esa shunday munosabatda bo‘ldimki, ularning dushmanligi do‘stlikka aylandi.

Menda biron kimsaning haqi bo‘lsa, haqini hech vaqt unutmadim. Biron kimsa bilan tanishgan bo‘lsam, uni hech vaqt nazarimdan qoldirmadim.

Ochiq yuzlilik, rahm-shafqat bilan xalqni o‘zimga rom qildim. Adolat bilan ish yuritib, jabr-zulmdan uzoqroqda bo‘lishga intildim.

Har kimning qadr-qimmatini, tutgan mavqeyini va har narsaning o‘lchovini belgilab olishing va shunga muvofiq ish yuritishing kerak.

ALISHER NAVOIY

(1441—1501)

Alisher Navoiy 1441- yil 9-fevralda Xurosonning markazi bo‘lgan Hirotida temuriylar xonadonining yaqinlaridan biri bo‘lgan G‘iyosiddin oilasida dunyoga keldi. Alisher Navoiyning favqulodda iste‘dodi uch-to‘rt yoshlarida namoyon bo‘lgan. U Xurosonning bo‘lg‘usi podshohi Husayn Bayqoro bilan birga o‘qiydi. Alisher maktabda yaxshi o‘qishdan tashqari, she‘riyatga qiziqib qoladi. 10-12 yoshlaridayoq ilk she‘rlari bilan ko‘pchilikning diqqatini o‘ziga jalb etadi.

Alisher Navoiy ikki tilda: turkiy (qadimiy o‘zbek) va fors tillarida g‘azallar yozadigan shoir edi. Lekin turkiy tilda buyuk adabiyot yaratish hayotidagi asosiy maqsadi bo‘lgan. Shoirning faqat she‘riy asarlarining o‘zi 120 ming baytdan ortadi. Ijodining chuqur mazmuni va badiiy qudrati bilan esa uni jahondagi buyuk shoirlar qatoriga qo‘shish mumkin.

51230 misradan tashkil topgan „Xamsa“ Alisher Navoiyning shoh asaridir. U „Hayrat ul-abror“ (Yaxshi kishilarning hayratlanishi), „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Sab‘ayi sayyor“ („Yetti sayyora“), «Saddi Iskandariy» („Iskandar devori“) dostonlaridan iborat.

Navoiy muttasil ijod qilish bilan birga, yoshlikda birga o‘qigan do‘sti Husayn Bayqoro saroyida davlat ishlarini ham olib bordi. Muhrdor, so‘ngra bosh vazir bo‘lganida mamlakatni obodonlashtirish, xalq hayotini farovon etish, oddiy mehnatkashlardan olinadigan soliqlarni kamaytirishga alohida ahamiyat berdi, ariqlar qazdirdi, masjid va madarasalar, shifoxonalar, kutubxonalar qurdirdi. Xalqning turmushini yaxshilash, beklar va amaldorlarning o‘zboshimchaligiga chek qo‘yish uchun harakat qildi. Navoiy xalq orasida katta obro‘ qozondi.

Navoiy davlat ishlari bilan juda band bo‘lgan vaqtlarida ham hech qachon qalamini qo‘lidan qo‘ymagan. U o‘zini eng avvalo shoir deb bilar, biron kun she‘r yozmasdan tura olmas, kuniga yuz, ikki yuz she‘r ijod etardi. Navoiy o‘zining o‘lmas asarlarida o‘zbek tilining go‘zalligini, boyligini va qudratini olamga namoyish etdi. Navoiy adabiy merosining katta bir qismini umri davomida yaratgan g‘azal, ruboiy, qit‘a, tuyuq, muhammas, musaddas, muammo, chiston (she‘riy topishmoq) kabi she‘r turlari tashkil etdi. Shu xildagi asarlari jamlangan «Xazoyin ul-maoniy» („Ma‘nolar xazinasi“)devoni 45 ming misradan iborat.

Fors tilidagi she‘rlariga shoir vaqtincha, o‘tkinchi ma‘nolarini anglatuvchi „Foniy“ taxallusini qo‘ygan. Shuning uchun ham uning fors tilidagi she‘rlar to‘plami „Devoni Foniy“ deb ataladi. Navoiy nasriy va ilmiy asarlar ham yaratgan. Uning „Lison ut-tayr“ („Qush tili“) dostonida bolalar uchun ko‘pgina qiziqarli hikoyalar ham bor.

O‘zbek xalqining buyuk mutafakkiri, o‘zbek adabiyotini jahon yuksakligiga ko‘targan va avlodlarga boy adabiy meros qoldirgan shoir 1501-yil 3-yanvarda Hirotda vafot etdi.

ALISHER NAVOIY HIKMATLARI

Haq yo'linda kim senga bir harf o'qitmish ranj ila,
Aylamak oson emas haqqin ado ming ganj ila.

* * *

Agar qilmadi el himoyat sanga,
O'zingdin kerakdir shikoyat sanga.

* * *

Kimniki aylay der esang mahraming,
Ko'p sinamay aylamagil hamdaming.

* * *

Omi tabibkim, erur shogirdi jallod,
Ul tig' bila va bu zahr bila halok qilg'uchi bedod.

* * *

Sabr bila bog'liq ish ochilur,
Ishda oshiqqan ko'p toyilur.

* * *

Shohki ish adl ila bunyod etar,
Adli buzuq mulkni obod etar.

* * *

Qil yaxshiligu demakni doxil qilma,
Minnat bila yaxshilikni botil qilma.

JALOLIDDIN MANGUBERDI

„Chingizxon shunday bir mash'um kuch ediki, dunyodagi manaman degan qancha zotlar uning qarshisida tiz cho'kib, qulliq qilib yashashga tayyor edi. Muhammad Xorazmshoh atrofidagi ko'plab beklar ham yov qo'lga taslim bo'lishni afzal ko'rganlarida, Jaloliddin bu fikrga qarshi chiqib, o'zining beqiyos jasorati va qat'iyatini namoyon etdi. Shu paytgacha mag'lubiyatga uchramagan mo'g'il lashkariga qarshi o'n bir yil muttasil jang qildi. Va g'animlarga shunday qaqshatqich zarba berdiki, xatto Chingizxonday makkor va beshafqat, dunyoning yarmini zabt etgan fotih ham unga tan berishga majbur bo'ldi“.

O'T VA SUV ORASIDA

Jaloliddin Nishopurga kelganidan so'ng bir oy davomida yaqin atrofdagi hokim-u amirlarga chopar yuborib, qo'shin to'plash

harakatida bo'ldi. Bundan xabar topgan mo'g'illar uni ta'qib eta boshladilar. 1221-yil fevralida Jaloliddin noiloj G'aznaga yo'l oldi. Sulton Aloviddinning xolavachchasi, Xirof valiysi Amin Malik o'zining o'n minglik qo'shini bilan Qandahor yaqinida Jaloliddinga qo'shildi. Nasaviyning ma'lumotiga ko'ra, ular yo'l-yo'lakay Qandahor qamali bilan mashg'ul bo'lgan mo'g'il qo'shinini mag'lubiyatga uchratishdi.

Jaloliddin G'aznaga yetib kelgach, bu yerda xalajlar sardori Sayfiddin Ug'roq, Balx hokimi A'zam Malik, afg'onlar rahnamosi Muzaffar Malik, qarluqlar boshlig'i Hasan har biri 30 minglik qo'shin bilan Jaloliddin bayrog'i ostida birlashdilar. Ularga G'ur amirlari ham qo'shildi. Shu yerda Jaloliddin Amin Malik qiziga uylanib, qarindoshlik va ittifoqchilik rishtalarini mustahkamladi.

Nihoyat, o'z orzusiga erishgan Jaloliddin, hech ikkilanmay, dushman yo'lini kesib, o'z harbiy dahosini namoyish etish imkoniga ega bo'ldi. U qo'shinini G'aznadan olib chiqib, Parvon tomonga qarab yurdi. Yo'lda mo'g'ullar Voliyon qal'asini qamal qilayotganlaridan ogoh bo'lib, ularga hujum uyushtirdi. Mo'g'ullar yengilib, Panj daryosining narigi sohiliga chekindilar va ko'prikn buzib tashlashdi. Shu bois Jaloliddin orqaga qaytishga majbur bo'ldi.

Chingizxon Jaloliddinga qarshi o'zining nomdor sarkardalaridan Shiki Xutuxu boshchiligida 45 minglik qo'shin yuborgan edi. Ikkala qo'shin Parvonga yuzma-yuz bo'ldi. Ikki kun davom etgan jangda mo'g'ullar yakson etildi.

Parvon jangining Juvayniy keltirgan tavsifidagi mo'g'illar va Jaloliddinning harbiy usullari haqidagi ma'lumotlar diqqatga sazovor. Manbada keltirilishicha, jangning birinchi kuni nihoyasida tunda Shiki Xutuxu o'z askarlariga kigizdan odam haykalini yasashni buyuradi. Erta tongda jang boshlangan mahalda Jaloliddinning jangchilari mo'g'il qo'shinining saflari ortganini ko'rib, dushman madad olibdi, degan xayolga boradilar. Ammo Jaloliddin ularga dalda berib turadi. Sulton suvoriylari otlaridan tushib dushmanni o'q-yoydan nishonga oladi. Mo'g'illar chekina boshlagan paytda «butun qo'shin sulton farmoniga binoan nog'oralarini chalib, otga mindi va birdaniga hujumga o'tdi, mo'g'il qo'shini qocha boshladi. Shu asnoda ular qo'qqisdan orqaga qaytib, sulton qo'shiniga tashlandilar va qariyb 500 kishini yer tishlatdilar. Sulton changalzor sherlari va quturgan dengizning nahanglari yanglig' shu ondayoq yetib keldi, mo'g'illar mag'lub bo'ldilar».

Mo'g'illarning birinchi hiylasi xususida o'sha davrda Mo'g'istonga sayohat qilib, aholining hayot tarzi va urf-odatleri, harbiy

san'ati bilan yaqindan tanishgan italiyalik sayyoh Plano Karpini, jumladan, shunday hikoya qiladi: «Ba'zan ular odam tasvirini yasab, ularni otlarga o'rnatishadi. Buni ular urushayotganlarning sonini ko'paytirib ko'rsatish uchun qilishadi». Mo'g'illar bu jangda ishlatgan ikkinchi hiyla- yolg'ondakam qochish va banogoh ortga qaytib, dushman ustiga yopirilish usuli ko'chmanchilar orasida keng tarqalgan va ne-ne azim janglarning taqdirini hal etgan.

Jaloliddin bularga qarshi butun qo'shinni otlardan tushirib, dushmanni o'qqa tutish va so'ngra yalpi hujumga o'tishdan iborat taktikani qo'lladiki, jangning natijasi uning to'g'ri yo'l tutganligidan dalolat berdi. Jaloliddinning bu g'alabasidan so'ng bir qancha shaharlar aholisi mo'g'illarga qarshi isyon ko'tarib, ularning noiblarini o'ldirishdi.

Jaloliddin nehog'li xatarli kuch ekaniga ko'zi yetgan Chingizxon butun qo'shinini to'plab G'azna tomon yurdi. Biroq bu gal ham Jaloliddinga Chingizxon bilan teng olishuvda xatoni to'g'rilashga urinish nasib etmadi. Ehtimolki, o'nlab xalqlarning kelajagini belgilab bergan bu yo'qotishning sababi g'oyat arzimas bo'lsa-da, ammo ibratli edi.

Jaloliddin Chingizxon boshchiligida mo'g'il lashkari yaqinlashayotganidan xabar topgach, Sind (Hind) daryosidan kechib o'tish, kuch to'plab, kurashni davom ettirish maqsadida G'aznani tashlab chiqib ketdi. Lekin Sind bo'yida kemalar hozirlanayotgan bir paytda Chingizxon qo'shini orqadan yetib keldi. 1221-yil 24-noyabr kuni tarixdagi eng halokatli janglardan biri boshlandi.

Nasaviyning ma'lumotiga qaraganda, bu jangda Jaloliddin hatto dushman qo'shinining markaziga yorib kirishga muvaffaq bo'lgan. Xorazm qo'shini mo'g'illarni qurshovga olayotgan bir paytda «bahodir» deb ataluvchi saralangan jangchilardan iborat pistirmadagi tuman (10 ming kishilik bo'linma) jang taqdirini hal etadi. Jang vaqtida Jaloliddinning 7-8 yoshlardagi o'g'li asirga tushadi. Uni Chingizxonning ko'z o'ngida qatl qiladilar. Jaloliddin g'anim qo'lga asir tushmasin uchun onasi, xotinlari va boshqa haram ahlini daryoga cho'ktirib yuborgan.

Jaloliddin Sind daryosidan kechib o'tganidan so'ng qolgan-qutgan jangchilarini to'plab, Shimoliy Hindiston hududidagi bir qancha davlatlarning hukmdorlari bilan munosabat o'rnatishga harakat qildi. Ular bilan bo'lgan qator janglarda qo'li baland kelgan

bo'lishiga qaramay, bu yerda ittifoqchilar topish mushkul ekanligini anglab, u yerdan Eronga, 1224-yili esa Ozarbayjonga kelib, uni egalladi. Shu vaqtdan e'tiboran Jaloliddinning Ozarbayjonga va unga qo'shni mamlakatlar (Eron, Iroq, Gurjiston, Rum va hokazo) hududlaridagi faoliyati boshlandi.

Tarixiy manbalarda aytilishicha, Jaloliddinning vaziri Sharafulmulkning aybi bilan dastlab xalifa al-Mustansir va Alouddin Kaykubod nomidan kelgan elchilar besamar qaytdilar. Sharafulmulk, hatto, Kaykubodning elchilarini tahqirlashgacha borib yetdi. Natijada, Kaykubod Jaloliddinga qarshi 6 nafar hukmdordan iborat kuchli ittifoq tuzdi. 1230-yili Yassichamanda ittifoqchilar bilan bo'lib o'tgan jangda Jaloliddin qattiq mag'lubiyatga uchraydi. Bu paytga kelib, mo'g'illarning g'arbga yangi yurishi boshlangan edi. Jaloliddin Malik Ashrafning asir olingan ukasini o'z elchisi sifatida Malik Ashrafning huzuriga yuborib, undan yordam so'raydi. Sharafulmulk u bilan birga maxfiy odam yuborib, bu tadbirni ham barbod qiladi. Vazirning buzg'unchiligi uzoqqa cho'zilmadi: uning Jaloliddindan hokimiyatni tortib olishda madad so'rab atrof hukmdorlarga yozgan maktublari qo'lga tushgach, u hibsga olinib qatl etildi.

Jaloliddinning kuchsizlanganidan xabar topgan ismoiliylar bu haqda mo'g'illarga xabar berdilar. 1231-yil avgust oyida mo'g'illar uning qarorgohiga qo'qqisdan hujum qilishdi. Jaloliddin amiri O'rxonga dushmani chalg'itishni buyurib, yolg'iz o'zi tog' tomon ot qo'ydi. Orqadan yetib kelgan ikki mo'g'ilni o'ldirib, yo'lida davom etdi. Diyorbakr qishloqlaridan birida uni kurd qaroqchilari qo'lga tushirdilar. Shulardan biri Jaloliddinning sulton ekanligiga ishonmay, uni nayza sanchib o'ldirdi.

1236-yilda bir kishi o'zini «Men sulton Jaloliddinman» deb e'lon qilib, mo'g'illarga qarshi bosh ko'tardi. Mo'g'il amirlari Jaloliddinni taniydigan bir guruh kishilarni olib kelib, uning yolg'on gapirayotganidan xabar topdilar va uni qatl qildilar. 1254-yilda, ya'ni Jaloliddin vafotidan 23 yil keyin bir guruh savdogarlar Amudaryo bo'yiga yetib kelishdi. Ulardan biri o'zini sulton Jaloliddin deb tanishtirdi. Mo'g'illar uni ham o'ldirishdi.

Jaloliddin Manguberding mo'g'illar bosqinini to'xtatishga qodir katta kuch ekanligini uning do'stlarigina emas, dushmanlari ham yaxshi angladilar. Darhaqiqat, oradan ko'p o'tmay, mo'g'illar qirib tashlandi.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

(1483—1530)

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijon shahrida dunyoga kelgan. Uning otasi Umarshayx Amir Temurning nabirasi bo'lib, Farg'ona viloyatining hukmroni edi. Yosh Zahiriddin Bobur saroy muhitida, xususiy murabbiylar va mudarrislar qo'lida tarbiyalandi.

1495-yili Umarshayx vafot etadi va 12 yoshlik Zahiriddin Bobur taxtga o'tiradi. Bu davrda O'rta Osiyoning har tomonida ichki urushlar avj olgan edi. Bobur butun kuchini Movarounnahrni markazlashgan davlat ostida birlashtirishga qaratdi. Biroq Shayboniyxonning temuriylardan hokimiyatni tortib olish uchun boshlagan ashaddiy hujumi bu maqsadni amalga oshirishga yo'l qo'ymadi.

Zahiriddin Bobur 1514-yilda Shayboniylar tomonidan qat'iy zarbaga uchradi va ham Samarqand, ham Farg'onadan butunlay voz kechishga majbur bo'ldi. 1514-yilda bir siqim lashkarlari bilan Afg'onistonga qochdi. U 1519—1526-yillarda Hindistonni qo'lga kiritdi va u yerda tarixda «Buyuk mo'g'illar imperiyasi» deb nom chiqargan davlatga asos soladi.

Zahiriddin Bobur katta davlat arbobi va sarkarda bo'lishi bilan birga, iqtidorli olim va shoir ham edi. Boburning «Boburnoma» nomli memuari Sharq tarixi, geografiyasi bo'yicha g'oyat muhim ma'lumotlarga ega nodir ilmiy-adabiy yodgorlikdir. Bu asar dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1530-yil 26-dekabrda Hindistonning Agra shahrida vafot etgan. Keyinchalik esa, Zahiriddin Boburning o'z vasiyatiga ko'ra, uning jasadi Qobulga olib kelib dafn etilgan.

G'AZAL

Kim ko'ribdur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshilig',
Kimki andin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshilig'.

Bu zamonni naf' qilsam ayb qilma, ey rafiq,
Ko'rmadim hargiz netayin bu zamondin yaxshilig'.

Dilrabolardin yomonliq keldi mahzun ko'ngluma,
Kelmadi joning'a hech oromi jondin yaxshilig'.

Ey ko'ngil, chun yaxshidin ko'rding yomonliq asru ko'p,
Endi ko'z tutmak ne ya'ni har yomondin yaxshilig'.

Bori elga yaxshilig' qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.

Yaxshiliq ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko'rubdur, ey ko'ngil, ahli jahondin yaxshilig'.

NODIRABEGIM

Nodirabegim XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon shahrida yashagan va ijod etgan atoqli shoiradir. Uning ismi Komila bo'lib, asli andijonlikdir. Komila chiroy va aqlda yagona qiz bo'lgan. Go'zal qizning ta'rifini eshitgan Qo'qon xoni Umarxon unga uylanadi va shoiraning adabiy-badiiy kamoloti Qo'qondagi adabiy doiralarda ta'sirida rivoj topadi.

Umarxon vafot etgach, taxt uning 14 yoshlik o'g'li Muhammad Alixon (Ma'dalixon)ga qoladi. U hukmronlik qilgan yillarida (1822—1842) davlatni boshqarish ishlari asosan Nodiraning qo'lida bo'ladi. Iste'dodli shoira tadbirli davlat arbobi, ilm, adabiyot va san'at ahlining g'amxo'ri bo'lganligi uchun xalq o'rtasida va tarixiy asarlarda uni Mohlaroyim deb ham ulug'laganlar.

1842- yilda Buxoro amiri Nasrullo Qo'qon shahrini bosib olgach, Muhammad Alixonni va uning bolalarini dorga osib o'ldiradi. Shu paytda Nodira dorga osilayotgan nabirasini himoya qilib, bu go'dakda nima gunoh, nega uni o'ldirasan, zolim, deb Nasrullonga xitob qiladi va uning zulmiga la'nat o'qiydi. Shunda Nasrulloning hukmi bilan jallodlar Nodirani ham o'g'il va nabiralari bilan bir qatorda dorga tortadilar.

Nodirabegimning latif va mazmundor lirik she'rlari xalq o'rtasida keng yoyilgan va ko'pchiligi musiqaga solingan.

G'AZAL

Ey sabo, rozi dilimni bexabar yoring'a ayt,
Dardlig' ko'nglumni ahvolini dildoring'a ayt.

Hajr dardidin yurakda qoldi dog' ustida dog',
Sharh etib bu mojaroni lolaruxsoring'a ayt.

Faqat ichra tushti savdoyi Zulayho boshima.
Qimmatini Yusuf baho topti xaridorim'ga ayt.

Lutf etib so'rsa meni holimni ul nomehribon,
O'ldi hijroningda deb, yori vafodoring'a ayt.

Sendin ayru talx kom etti debon zahri firoq,
Yoshurun dardimni ul la'li shakarborim'ga ayt.

Yuz salom aytdim, na bo'lg'ay bir yo'la ul ham desa,
Bu salomimni o'shal oshuftayi zoring'a ayt.

Nodira sensiz tiriklikdin na rohat ko'rdi deb,
Ul humoyun toleyi farxunda avtorim'ga ayt.

ABDULLA QODIRIY

(1894 – 1938)

O'zbek adabiyotining yirik namoyandalardan biri Abdulla Qodiriy (Julqunboy) 1894-yil 10-aprelda Toshkent shahrida tug'ildi.

Bo'lg'usi adibning ilk ijodi 1913–1914-yillarda boshlangan bo'lib, dastlab u shoir sifatida qalam tebratadi. Uning „Ahvolimiz“, „Millatimga“, „To'y“ (1914-1915) kabi she'rlari „Oyna“ jaridasida bosilib chiqqan edi. Bu she'rlari orqali o'z millatini ma'rifatga chaqiradi, ma'rifatparvar shoir va adib sifatida maydonga chiqadi. Uning „Baxtsiz kuyov“ (1915) nomli fojeasi, „Juvonboz“ (1915), „Uloqda“ (1916) kabi hikoyalarda ham o'z xalqini savodli, bilimli, madaniyatli va ozod ko'rish istagi sezilib turardi.

1924-yil Abdulla Qodiriy Moskvaga borib, Jurnalistlar institutida tahsil oldi. Moskvadan qaytib, „Mushtum“ jurnalida shtatsiz muxbir bo'lib ishlay boshladi. Uning „Toshpo'lat tajang nima deydi?“ va „Kalvak mahzumning xotira daftaridan“ turkumidagi satirik hikoyalari shu jurnalda ilk bor bosila boshladi.

Abdulla Qodiriy 1917–1918-yillardan boshlab „O'tgan kunlar“ romani uchun material yig'ishga kirishdi. 1922-yilda birinchi o'zbek romanining dastlabki boblari „Inqilob“ jurnalida chop etila boshladi. 1925–1926-yillarda „O'tgan kunlar“ uch bo'lim holida kitob bo'lib nashr etildi.

1928-yil yozuvchining ikkinchi tarixiy romani „Mehrobdan chayon“ nashrdan chiqdi.

1934-yilga kelib Abdulla Qodiriy qishloq xo'jaligi mavzusiga bag'ishlangan „Obid ketmon“ qissasini yaratdi.

Abdulla Qodiriy qatag'on qurboni bo'ldi, 1937-yilning 31-dekabrida qamoqqa olindi va 1938-yil 4-oktabrda Toshkentda otildi.

Uning asarlari 1956-yildan boshlab yangidan nashr etila boshladi. 1990-yilda Respublika Prezidenti Farmoni bilan Abdulla Qodiriy nomidagi Respublika Davlat mukofoti ta'sis etildi.

Hozirgi kunda esa bir qator ko'chalar, bog'lar, maktablar, kutubxona, mahalla va oliygohlar uning tabarruk nomi bilan yuritiladi. Uning nomidagi Toshkent Davlat Madaniyat oliygohida eng bilimdon talabalarga Abdulla Qodiriy nomidagi stipendiya beriladi.

O'ZBEK KUNLARI

Bir oylab kechikkandan so'ng Otabek qaytib keldi. Bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshitish uchungina emas, balki qabul qilish uchun bo'lganligini payqadi. U bu gapni onasining ilgarigi achimsiq so'zlarini va arazlarini tugatganidan va o'rniga chuchuk so'zlar, silliq muomalalar bitib „eson-sog' keldingmi, bolam“ laridanoq sezgan edi. Bunday bo'lmagur taklifni eshitmas uchun o'zini chetga olib, otasi, ayniqsa onasiga yo'liqishdan qochib yurishga majbur bo'ldi. Ikki oradagi bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kech mehmonxonada ota-o'g'il so'zlashib o'tirganning ustiga O'zbekoyim kelib kirdi va o'tirmasdanoq hojiga imlab qo'ydi. Bu imlashni Otabek payqamagan bo'lsa ham, lekin anavi gapni aniq shu majlisda ochilishiga ko'zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O'zbekoyim kelib kirganidan so'ng, Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. O'zbekoyim depsinib-depsinib eriga qarab olar edi. Anchagina so'zsiz o'tirganidan so'ng hoji muloyim so'z ochdi:

— O'g'lim, hali sen eshitdingmi, yo'qmi, haytovur biz sening ustingdan bir ish qilib qo'ydik...

Otabek, ma'lumki, ularning „qilib qo'ygan yoki qilmoqchi bo'lgan ishlarini“ albatta bilar edi. Shunday ham bo'lsa bilmaganga soldi:

— Aqlli kishilarning o'g'illari ustidan qilgan ishlari, albatta, noma'qul bo'lmas, — dedi.

Hoji, o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishini bilmay qoldi. Istehzo aralash xotinigga qarab oldi. Yana oraga jimjitlik kirdi. Bu so'zsizlik ma'nosini O'zbekoyim tushuna olmagan edi. Bir oz qarab o'tirgach, yuragi qaynab ketgandek bo'ldi:

— Biz sening uchun Olim ponsadboshining qiziga unashib qo'ydik... endi sening bilan to'y maslahatini qilmoqchi edik...

Otabek onasiga bir og'iz so'z demay, ma'noli qilib otasiga qarab qoldi. Hoji uyatliksimon „shundog'“ deb qo'ydi.

- Sizlarni ranjitib bo'lsa ham bir martaba uylangan edim-ku.
- Sen uylansang biz ranjirmidik? — dedi kulib hoji...
- Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'tirib oldi:

- Bu ranjishdan emas, hojatdan o'g'lim.
- Nima hojat?
- Hasanalining so'ziga qaraganda, qayin otang qizini Toshkentga yubormas ekan. O'g'il o'stirib katta qilgan onangning oldiga kelin qo'yg'usi keladir...

Otabek onasiga qaradi:

— Bu kungacha kelinsiz yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lar-ku!—dedi.

O'zbekoyim marg'ilonlik tomondan sehrlangan o'g'liga qarshi qizishib ketdi. Bir yildan beri ichiga yig'ib kelgan ginasini to'kib berdi:

— Men seni bu umid bilan boqib katta qilmagan edim... Sen bizning naslimizni ko'tarish o'rniga, yerga urib bulg'ading. Biz seni Marg'ilon andisiga bunchalik muhkadan ketishingni o'ylamagan edik, adabsiz... o'zingga qolsa, shu marg'ilonlikni xotinga hisoblab keta berar ekansan-da, uyatsiz!...

Otabek ham qizishdi:

- Xotin bo'lmasa nima, axir?!
- Qoshli, ko'zli bir andi!
- Andi deganingiz nima, o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'rniga, javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbekoyim „andi“ ma'nosini bildirib, andilarning sehrini rad qilish uchun bir oz tutiliqib qiynaldi:

— Andi... andi... o'zi xitoyim, nima balo... o'zi qalmoqdan tarqagan bo'ladir... Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toifasi...

Bu javobdan Yusufbek hoji o'zini xoxolab kulishdan to'xtata olmaganidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotining tirmoq ostidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'oldirashidan ortiqcha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqqan yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'liga dedi:

— O'g'lim, sen onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa, faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshiligidan aytadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondagi na qudamiz va na kelinimizni hech bir vaj bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli, o'g'lim deymen. Sening

tinib-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonmagan ota-ona sog'ga hisoblanmaydi. Sen bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'yilarimiz senga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin ikkinchi tarafdin bizni ham haqsiz tashlab qo'yma, o'g'lim. Bizning sendan boshqa umid nishonamiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturgan barcha orzuymiz, havasimiz faqat sengagina qarab qolgan. Biz xudoyi taologa minglab shukur aytamizki, sen boshqalarning farzandidek esli-hushli bo'lding. Ayniqsa, onangning sening tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib boradi. Bu kun onang sening oldingga tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham oraga tushib sendan so'raymiz: sen o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang senga muborak bo'lsin. Eslilik da'vosida yurgan ota-onang tilagi, albatta, shundan boshqa bo'lmas. Shu bilan birga, sening sababi vujuding bo'lgan bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqali bir orzu-havas kechirmakchi... Uning bu orzusiga haq berasanmi, yo'qmi, yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbekoyimga nechog'lik yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratgan edi. Hoji, o'zidan oshirib so'zlagan bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

— Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib deganlaridek, onangning aytmoqchi bo'lgan so'zi faqat shu edi. Boyagi gaplari bo'lsa, o'z haqqini himoya qilish yo'lida, uning po'pisalarigina bo'lib, mendan ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbekoyim bo'lsa boshi bilan „shundog'“ ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o'tgan gaplarni quruq va asossiz so'zlamagan, balki shu turmushning rukin va asosini bir daraja aytib o'tgan, Otabek esa buni shu muhitning bir o'g'li bo'lib eshitgan edi. To'g'risi ham u dadasi tomonidan so'zlangan haligi qonunga qarshi chiqish uchun lozim bo'lgan kuchga molik emas, bas kuchsizlikning natijasi esa sukut edi.

ABDULHAMID SULAYMON O'G'LI CHO'L PON

(1897—1938)

O'zbek adabiyotining atoqli namoyandalaridan biri Abdulhamid Sulaymon o'g'li Yunusov — Cho'lpon 1897-yilda Andijonning Qatorterak mahallasida ziyolilar oilasida dunyoga kelgan.

Cho'lpon avval eski maktabda, so'ngra esa Andijon va Toshkentdagi obro'li madrasalarda tahsil olib, turk, arab, fors tillarini mukammal o'zlashtiradi.

Firdavsiy, Sa'diy, Hofiz, Dehlaviy, Nizomiy, Umar Hayyom, Alisher Navoiy, Abdulla To'qay kabi buyuk so'z san'atkorlari ijodini mehr bilan o'rgandi. Cho'lponning ijodi 1913-1914-yillardan boshlangan bo'lib, u avval „Qalandar“, „Mirza-qalandar“, „Andijonlik“ va nihoyat Cho'lpon (Tong yulduzi) taxallusi bilan ijod qila boshladi.

Cho'lpon 1922—1926-yillarda o'zining „Tong sirlari“, „Uyg'onish“ va „Buloqlar“ nomli uchta she'riy to'plamini nashr ettirdi. Shoir yaratgan ikki yuzdan ortiq she'riy asarlar o'z xalqi, yurtining baxti, kelajagi, mustaqilligi yo'lidagi kurashning abadiy solnomalaridandir.

Cho'lpon yetuk lirik shoirgina emas, yirik nosir sifatida o'nlab publitsistik maqolalar, ocherk va hikoyalar, „Qor qo'ynida lola“, „Yov“ qissalari va „Kecha va kunduz“ (1936) kabi ajoyib roman yozgan iste'dodli adib hamdir.

U dramaturg sifatida ham salmoqli ijod qilgan. Uning „Xalil farang“, „Cho'rining isyoni“ kabi kichik pyesalar, „O'rtoq Qarshiboyev“, „Mushtumzo'r“ kabi yetuk dramalari hamda ko'p vaqt sahnadan tushmagan, „Yorqinoy“ pyesalari mashhur bo'lgan.

Cho'lpon ham Fitrat va Abdulla Qodiriy kabi qatag'onlik siyosati qurboni bo'lgan. U 1937-yilning 14-iyulida qamoqqa olinib, 1938-yilning 4-oktabrida otib tashlangan. Hozirgi kunda nashriyot, ko'cha, mahalla, kutubxona va maktablarga Cho'lpon nomi qo'yilgan.

QOR QO'YNIDA LOLA

Sharofatxon Samandar akaning bitta-yu bitta qizi edi. Bu qiz shu tegraning ko'rklilikda, chevarlikda, sho'xlik va o'ynoqlilikda bitta-yu bittasi edi. Mahalla-kuyning o'spirinlaridan ikkita-uchtasi bir yerga yig'ilsalar, topg'on-tutg'onlari shul Sharofatxon masalasi bo'lur. „Bu qiz qaysi xudo yarliqog'onniki bo'lur ekan? Kimning uyini obod qilar ekan?“ deb bosh og'ritarlar edi.

Sharofatxonning eshonga berilishi xabari chiqqandan so'ng, butun mahalla-kuy yana bir necha kun shuning dovrug'ini qilishdilar.

Ko'chada qator-qator aravalar chopishib, bir-birlaridan o'zishadirlar.

O'n-o'n besh aravada bo'lg'on xotinlarning tartibsiz „yor-yor“ lari dunyoni buzib, ko'kni ko'tarib borar edi.

Sandiq, ko'rupa, gilam tugun va boshqa narsalar yuklagan va yuklar ustiga yana bitta-ikkita kampir o'tqizgan aravakashlar ilgarigilaridek bir-birlari bilan basma-baslashib chopishar edilar.

Shu guldirdir-shaldir, shovqun-suron, qiy-chuv bilan ketayotqon ko'ch eng so'ng eshonning eshigiga yaqinlashdi. Ko'channing o'rtasiga gurullatib yog'ilg'on bir to'p erkaklar tovushlarining boricha „yor-yor“ni cho'zg'on; ularning berigi biqinida boshiga paranji yoping'on, chopon tashlag'on, ro'mol tutg'on xotinlar, kelinlar, qizchalar... o'z oldilariga katta to'p bo'lib, ular ham „yor-yor“ni qo'yib yuborg'on edilar.

*Taxta-taxta ko'puruk taxting bo'lsin, yor-yor,
Payg'ambarning qizidek baxting bo'lsin, yor-yor!
Uzun-uzun arg'amchi halinchakka yor-yor,
Chakan ko'ylak yarashar kelinchakka yor-yor.*

O'tning tegrasiga to'plang'on er-xotin barchasi birdan: «Kelin keldi, kelin keldi!» deb yuborishdilar. Bir necha yigit quchoquchoq g'o'zapoya olib chiqib, o'tning o'rtasiga tashladilar, o't yana kuchaydi, yana alanga berdi.

Har kim pitirlab qimirlab qoldi. Bolalar qiz kelayotg'on tomonga qarab chopishib ketdilar.

Shovqin, to'polon orasida aravalar yetdilar. Xalq orasida:

Ana kelin, ana qiz tushgan arava! — degan gaplar boshlandi.

Aravakash kelinli aravani «namoyishkorona» suratda o'tning o'rtasidan otni qamchilag'oncha olib o'tib, eshikka yaqin bir yerda to'xtadi.

— Kuyov pochcha, kuyov pochcha! Taqsirim qanilar? Qoch, qoch, — degan tovushlar ko'tarildi.

Bir vaqt oppoq soqolli, qari, bo'shashg'on bir chol (kuyov to'ra) ustiga zarbob to'n kiyib, katta o'rama belbog' bog'lag'oni holda birmuncha oqsoqol muridlari o'rtasida sekingina sudralib aravaga yaqinlashdi.

Yana xalq o'rtasida:

Ko'taring-a kuyov pochcha, ko'taring-a!

O'zingizni tetik tuting, taqsir!

Ha, taqsir, ko'taring!

Chol titroq qo'llarini aravaga uzatib, qizni ko'tardi-da va birikki odim bosg'ondan so'ng yerga qo'ydi.

Yana xalq chuvirlashib ketdi:

Barakalla, taqsir, barakalla!

Bo'sh kelmadilar, taqsirim!

Hali bellari baquvvat ekan taqsimning!

Bu shovqin, qiy-chuv, to‘polon yarim kechaga borib to‘xtadi.
Haligi tomosha o‘rni bo‘lg‘on ko‘chada kishilar arib, qop-qorong‘i,
jimjit bir gulistonga aylandi.

OYBEK

(1905—1968)

Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek 1905-yil 10-yanvarda Toshkentning Govkush mahallasida dunyoga kelgan. Oybekning tarbiyasi bilan onasi Shahodat Nazar qizi va bobosi shug‘ullanganlar. Shoir dastlab eski maktabda, so‘ngra „Namuna“ maktabida, ta‘lim va tarbiya texnikumida o‘qiydi. U 1925-1930 — yillarda ToshDUning ijtimoiy fanlar fakultetining iqtisod bo‘limida o‘qidi (1927-29-yillarda Sankt-Peterburgdagi Xalq xo‘jaligi institutida o‘qib kelgan). Oybek 1935-yilgacha o‘zi tugatgan dorilfununda siyosiy iqtisoddan dars berdi. 1935-yilda dars berishni tashlab, til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlay boshladi. Butun umri o‘zbek adabiyoti va uning cho‘qqisi—Alisher Navoiy ijodini sevib o‘rgangan Oybek dastlab Navoiy haqida ilmiy maqolalar, keyin „Navoiy“ lirik dostonini (1936-1937) va nihoyat 1942- yilda „Navoiy“ romanini yozdi. Oybek O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida (1945-49), respublika Fanlar akademiyasida (1951-yilgacha) faoliyat yuritdi. O‘zbekiston xalq yozuvchisi, Fanlar akademiyasining akademigi bo‘lgan shoir 1968-yil 1- iyulda vafot etdi.

1974-1985- yillarda Oybekning 20 jildli „Mukammal asarlar to‘plami“ nashr etildi. Oybek Gyotening „Faust“, Dantening „Ilohiy komediya“, Bayroning „Kain“ asarlaridan parchalar tarjima qildi. lekin tarjimonlik faoliyatining eng asosiy cho‘qqisi Pushkinning „Yevgeniy Onegin“ asari tarjimasi hisoblangan.

Asarlari: „Tuyg‘ular“ (1926, birinchi to‘plam), „Ko‘ngil n aylari“ (1929), „Mash‘al“ (1932), „Baxtigul va Sog‘indiq“ (1933, she‘riy to‘plam), „Quyosh qoraymas“ (1943-1958, harbiy mavzudagi roman), „Qizlar“ (1947, doston), „O‘ch“ (1932, doston), „Hamza“ (1948, doston) „Bobo“ (doston, avtobiografik xarakterda), „Temirchi Jo‘ra“ (1933), „Qutlug‘ qon“ (1940), „Bolalik“ (1963, avtobiografik asar), „Nur qidirib“ (1958), „Gul va Navoiy“ (1968, doston), „Alisherninig bolaligi“ (bu qissa 1974-yilda e‘lon qilingan).

BOLALIK

(asardan parcha)

Shunday qilib, bazo‘r uyquga ketdim. Bir vaqt cho‘chib uyg‘ondim-da, sapchib o‘rnimdan turdim. Oy xira, osmon yorishganroq, unda-bunda bulutlar yuripti. Oyim boshini ko‘tardi. „Hali vaqtli, o‘g‘lim, yotatur“ dedi. Indamadim, kiyina boshladim. Oyim turib, chiroq yoqdi. Kampir ham uyg‘ongan edi, g‘ivirlab turib o‘tirdi. „Yolg‘iz o‘g‘limga salom ayt, yo‘lda hazir bo‘l, otni ehtiyot qil“, deb tayinladi, duo qildi. Apir-shapir yuvindim-da, xurjuni orqalab, qo‘limda qamchin, otxonaga kirdim. Otni egarlab, xurjuni egar ustiga tashladim, keyin otni yetaklab, ko‘chaga chiqdim. Oyim: „Vaqtli shekilli, o‘g‘lim, ehtiyot bo‘l, omon bo‘l!“ deb tashvish bilan xayrlashdi, duo qilib qoldi. „Yopiray!“ deb bir sakradim, bazo‘r egarga chiqib oldim. „Chuh!“ deb asta qamchi o‘rgan edim, ot jonivor yo‘rg‘alab ketdi. Ko‘chalar zim-ziyo, jimjit, hech kim yo‘q. Yuganni mahkam ushlab ketyapman. Xadraga yetganda, jin ko‘chaga dadamning oshnasining ko‘chasiga qayrildim. Ikki tabaqali o‘ymakor eski eshik oldida to‘xtab, qamchi dastasi bilan eshikni shaq-shaq urdim. Jimjit. Bir oz quloq solib kutdim, hech kim chiqavermagandan keyin qattiqroq yana ustama-ust bir necha marta eshikni qoqdim. Hech kim chiqmadi, ko‘cha qorong‘i, ba‘zan itlarning xurgani eshitalardi, xolos kechikkan bo‘lsam, ketib qolganmikan, deb o‘yladim ichimda. Yana bir marta qattiqroq qoqib ko‘rdim-da, ortiq kutmadim, sabrim chidamadi, uning ketganligiga ishondim, „chuh!“ deb otga qattiq bir qamchi urdim-da, jo‘nadim. Yo‘l-yo‘lakay hech kim uchramaydi, faqat unda-munda mudrab o‘tirgan qorovullar ko‘rinadi. Taxtapulda dahshatli guvillab oqayotgan Kalkovuz ko‘prigidan o‘tayotganimda jimjit ko‘chalarni otimning dukuri to‘ldirib yuborganday bo‘ldi. Shunda men ham hali tong otmaganligini payqadim, „attang, shoshibmand, vaqtliroq uyg‘onibman“, dedim o‘z-o‘zimga. Ko‘nglimga vahima tushsa ham „Tavakkal!“ deb otni qamchiladim. Yunusobodga o‘tdim. Daraxtlarning shovillashi, qamishlarning shatir-shutiri vahimani borgan sayin oshiradi, lekin nuqul otni qamchilayman, tezroq biror choyxonaga yetib olishni mo‘ljallayman. Onda —sonda dehqonlarning uylari ko‘rinadi, itlarning vovillagani eshitaladi. Bir vaqt qaragam uzoqda, yo‘lning chetida bir qora ko‘rinyapti, yaqinlashishim bilan u asta yo‘lning o‘rtasiga tushdi. Men yaqinlashganimda: „To‘xta bola, shahardan chiqdingmi? —deb so‘radi mendan xunuk bo‘g‘iq ovoz bilan, boshiga bostirib telpak

kiygan siyrak soqolli pakana kishi. — Tush otdan!“ dedi otning jiloviga qo‘l uzatib. „Jon aka, yo‘limni to‘smang, Yangibozorga ketyapman, ehtimol hazildir, lekin otni bermayman“, dedim sekin. „Yaxshilik bilan tush, bo‘lmasa xafa qilaman!“ deb xirilladi pakana. „Xo‘p, xo‘p, hozir tushaman“ deyman, lekin yuragim shuv etib ketdi, jon holatda jilovni ikkinchi tomonga qarab siltab yuboraman. Ot hurkib ketadi, sakrab deysinadi, ustma-ust qamchi solaman. Ot pishqirib, chopib ketadi, ehtimol ot ham odamning yomon sharpasini payqagandir, qattiq chopadi. Orqamdan „Badbax!“ deb qichqirgani-yu dumalanib quvlaganini eshitaman, lekin ot bir zumda yelday uchib uzoqqa olib ketadi. Yana hamma yoq jimjit. Faqat yuragimning gurs-gurs urganini, otimning dukurini eshitaman. Tong endi-endi oqara boshladi shekilli, bittayarimta odam ko‘rindi. Endi yo‘lto‘sardan qutilganimga ishondim, otni ham sekinroq yo‘rttirdim. Shabada esib, osmonning cheti qizara boshlaganda, men G‘ishtko‘prikka yetib, choyxona oldida to‘xtadim. Samovarchi o‘rnidan turib, tagidagi yamoq ko‘rpachani yig‘ishtirayotgan ekan. „Xo‘sh, saharlab nima qilib yuribsan, tinchlikmi o‘zi?“ deb so‘radi ariq chetiga cho‘qqayib yuz-qo‘lini yuva-yuva. „Kelmadimi?“ deb so‘radim undan to‘rt yoqqa alanglab. „Kim?“ dedi taajjub bilan samovarchi, ariqdan boshini ko‘tarib. Dadamning oshnasi-da bilasiz-ku Qosim cho‘tirni?“ dedim. „Ha bilaman, e-e vaqtli turgansan-da, kelib qoladi, xotirjam bo‘l, uka, otni huv otxonaga boyla“ deb choyxonaning yonboshidagi eski bir otxonaga ishora qildi. „O‘tir, damingni ol, birpasda choy qaynataman“ dedi samovarchi. Suv quyib, o‘tin yorib, ikir-chikir ishlariga kirishib ketadi. Otni otxonaga boylab oldiga beda tashladim, choyxonaga qaytib, yo‘ldagi voqeani ichimga sig‘dirolmaganimdan samovarchiga aytdim. Hovliqib, ko‘pirtirib gapirdim. „Rostdanmi? E, tavba, ha shunday yomon odamlar bo‘ladi, haromilar!“ deb so‘kdi boshini chayqab samovarchi. U dadamni yaxshi tanirdi. „Rost, amaki, lekin xo‘p olishdim, jag‘iga o‘xshatib solardim-u, qo‘rqinqiradim, yoshman-da. Qosim aka yonimda bo‘lganida-ku, bemalol olishar edim-a!“ dedim. „Xumpar-ey, yoshsan-ku!“ deb qotib kuldi samovarchi, yakkam-dukkan tishlarini ko‘rsatib. Tong tamom otganda samovar burqirab qaynadi. Xurjundan bir kulcha olib burdaladim-da ishtaha bilan yedim, ustidan issiq choyni ho‘plab-ho‘plab ichdim. Oftob chiqdi. Birin-ketin yo‘lchilar kela boshladi. Bir vaqt qarasam, „Assalom!“ deb, otini yetaklab Qosim aka ko‘rinib qoldi. Men suyunganimdan irg‘ib o‘rnimdan turdim-da, unga qarab yugirdim: „E, tavba! Sho‘ttamisan?“ deydi Qosim

aka yoqasini ushlab. „Qiziq bo‘ldi, bir vaqt o‘yg‘onsam hamma yoq yop-yorug‘, shoshilinch bilan otni egarladim-u, siznikiga jo‘nadim. Xo‘p eshigingizni qoqdim, ichkaridan birorta tovush bo‘lmasdan keyin, ketib qolgansiz, deb o‘ylabman. Yanglishibman-da, oydin ekan, tong otdi debman, qoq yarim kechada yo‘lga tushibman. Yo‘lda biram dahshatli voqea bo‘ldiki, hozir aytib beraman. Qosim aka, otingizni bering boylab kelay!“ dedim-u otni yetaklab ketdim. Qosim aka hayron bo‘lganicha qotib qoldi. „Yopiray, nima voqea bo‘ldi?“ deb so‘radi u men otni boylab kelib oldiga o‘tirganimda. „Govkushga bir bosh tiqib chiqay dedim-u, lekin balki Musavoy aynigandir deb qayrilmasdan yo‘lga tusha qolgan edim“, dedi. Men bugun bo‘lgan gapni Qosim akaga so‘zlab berdim. Voqea shu,—dedim aravakashga qarab.

E, yolg‘on gapga o‘xshaydi-ku, — dedi u ishongisi kelmay.

Yo‘g‘-e, xudo haqi, hammasi rost! — deyman gapimni uqdirib.

— E, tavba! — deydi aravakash otni sekin haydab, yomonlar ko‘pda, ko‘p yomonlar. Men o‘zim bu yo‘llarda ko‘p yuraman, zim-ziyo kechalarda yop-yolg‘iz yuraman, ammo biror marta bitta qaroqchi ko‘rmadim, sira ko‘rmadim. Ot o‘g‘rilari ko‘p, deb eshitaman, lekin o‘zim yo‘liqmadim, tole-da, xudoga shukur, tole, — dedi aravakash boshini qimirlatib.

Olisda ko‘kintir, viqorli tog‘lar tizmasi ko‘rinmadi, cho‘l olovday yonadi, o‘tlar, gullar hammasi qovjiragan. Xullas, chang yuta-yuta nihoyat bir manzilga yetamiz.

Birdan bu yerda ham bir voqea ro‘y berdi. Katta bir karvon, necha-necha aravalar Yangibozordan bug‘doy ortib kelgan ekan, to‘satdan bir ot kasal bo‘lib o‘lib qolibdi. Aravakashning xo‘jayini semiz, sersoqol o‘rta yoshli kishi jahldan bo‘g‘ilib qichqirdi:

Aytmadimmi dayus, otni eding! Shoshma, jazongni beraman, haromi, itvachcha!

Yigirma bir-yigirma ikki yoshlardagi yuvoshgina aravakash yigit:

— Xo‘jayin, faqir odamman, hech gunohim yo‘q - deydi ko‘z yoshlarini to‘kib.

Men aravakash boyaqishga achinaman. Shu topda otning boshidan to‘dalanib turgan aravakashlaridan keksagina bir kishi engashib otni ko‘ra boshladi:

— Bas-bas!—dedi bo‘ynini tiklab, yosh aravakashga. — O‘ldi, vassalom. Ehtimol, nuxala bo‘lgandir, ehtimol, boshqa bir darddir, ishqilib o‘ldi-da, yig‘laganning foydasi yo‘q. Lekin, chirog‘im, bu yuvosh bola ekan,— deydi keksa aravakash otning egasiga qarab,— bu mo‘min bola, tegma.

— Mo‘min emish-a, bu bachchag‘ar, lapashang, otning tilini bilmaydi, haromi! — qichqiradi xo‘jayin bolaga do‘q qilib.

Birdan u aravakash yigitchani shaq-shaq ura boshlaydi. Men yigitchaga achinaman, yig‘lab yuboraman. Keksa aravakash oqarib ketadi. Darrov yigitchani chetga oladi-da, xo‘jayiniga g‘azab bilan qichqiradi:

Alam qildimi, mo‘ltoni, otning xuni kerak bo‘lsa men beraman!
Xo‘jayin indamaydi, xo‘mrayib jim qoladi.

Bas, buning yukini ikki qopdan bo‘lib aravalarga ortinglar-da, g‘ir etib Toshkentga ravona bo‘linglar. Ishning ko‘zini bilish kerak,— deydi kekxa aravakash.

Ikki kun yo‘l bosib, oqshom paytida Yangibozorga yetamiz.

ABDULLA QAHHOR

(1907—1968)

O‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan Abdulla Qahhor 1907-yilda Qo‘qon shahrida temirchi oilasida dunyoga keldi. O‘rta ma‘lumotni Qo‘qonda olgan Abdulla 1925-yilda Toshkentga kelib, „Qizil O‘zbekiston“ gazetasida ishlaydi.

Abdulla Qahhorning ijodi 1924-yildan boshlangan. Yozuvchining „Olam yasharadi“ nomli birinchi hikoyalar to‘plami 1938-yilda chop qilindi.

Yozuvchining urushdan keyingi yillarda yaratgan „Qo‘shchinor chiroqlari“ (1951) romani kollektivlashtirish mavzusiga bag‘ishlangan. U o‘zining „Shohi so‘zana“ (1951), „Og‘riq tishlar“ (1954), „Tobutdan tovush“ (1962), „Ayajonlarim“ (1967) komediyalari bilan o‘zbek dramaturgiyasi rivojiga salmoqli hissa qo‘shdi.

Yozuvchining „Sinchalak“ (1958), „Muhabbat“ (1968), „O‘tmishdan ertaklar“ (1965) qissalari o‘zbek prozasining taraqqiyotiga muhim hissa bo‘lib qo‘shildi. Adabiyot sohasidagi xizmatlari uchun O‘zbekiston xalq yozuvchisi unvoni, orden va medallar bilan taqdirlandi. U 1968-yil 25-may kuni 61 yoshida vafot etdi.

O‘G‘RI

(o‘tmishdan)

Otning o‘limi — itning bayrami

(Maqol)

Kampir tong qorong‘isida xamir qilgani turib ho‘kizidan xabar oldi. O! Ho‘kiz yo‘q, og‘il ko‘cha tomondan teshilgan. Dehqonning

uyi kuysa kuysin, ho'kizi yo'qolmasin. Bir qop somon, o'n-o'n beshta xoda, bir arava qamish — uy, ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi.

Odamlar dod ovoziga o'rganib qolgan: bironvni eri uradi, bironvning uyi xatga tushadi. Ammo kampirning dodiga odam tez to'plandi. Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, ko'zlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'-laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi.

Qobil boboning qo'shnisi — burunsiz ellikboshi kirdi. U og'ilga kirib teshikni, ho'kiz bog'langan ustunni diqqat bilan ko'zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko'rdi, so'ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi:

— Ho'kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi! — Uning og'ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag'ishlagan edi, bu so'zi haddan ziyoda sevintirdi. Chol yig'lab yubordi.

— Xudo xayr bersin. . . Ola ho'kiz edi. . .

Odamlar o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to'g'risida bahslasha-bahslasha tarqaldi. G'ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig'idan to'xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o'g'ri teshgan yerni yana bir ko'rdi. Qobil bobo qo'l qovushtirib uning ketidan yurar va yig'lar edi.

— Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq poshsho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa topiladi.

Ellikboshi ho'kizni juda naqd qilib qo'ydi — go'yo u ko'chaga chiqsa bas — ho'kiz topiladi. Bu «xudo yallaqagur» shunchalik qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo'lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o'ziga yetti yuz bog' beda, bir toy bergani ma'lum. Poshsholikdan oylik emas! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qildi. Ellikboshi beto'xtov aminga xabar qilmoqchi bo'lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo'ldi. Quruq qoshiq og'iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo'ladi?

Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz. Chol-kampir kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim oxirgi va ho'kizni

bo'ynidan bog'lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqldan emas.

Qobil bobo ro'para bo'lganda, amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin baqbaqasini osiltirib kuldi:

— Ha, sigir yo'qoldimi?

— Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

— Ho'kiz?. Ho'kiz ekan-da! Himm. . Ola ho'kiz? Tavba! .

— Bor-yo'g'i shu bitta ho'kiz edi. . .

Amin kuldi.

— Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi?

— Ola ho'kiz. . .

— Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?

— Bisotimda hech narsa yo'q. . .

— O'zi qaytib kelmasmikin? . . Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

— Qidirtirsakmikin-a? — dedi amin, — suyunchisi nima bo'ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?

Aminning bu gapi Qobil boboga „Ma, ho'kizing“ deganday bo'lib ketdi.

— Kam bo'lmang, — dedi pulni uzatib, — yana xizmatin-gizdaman.

— Men beto'xtov pristavga xabar beraman. O'zi chaqirtiradi.

Bir hafta o'tdi. Bu hafta ichida kampir duoning zo'ri bilan gulf ochadigan azoyimxonga obdastagardon qildirgani qatnab, yarim qop jiyda, uch yelpich tovoq jo'xori, ikki kalava ip eltdi, ammo ish chiqmadi. Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo'ldi:

— Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi!

Qobil bobo yor-do'stlari bilan kengashdi — pristavga puldan boshqa nima olib borsa bo'ladi? Ma'lum bo'ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan.

Uch tovuq, garchi bari kurk bo'lsa ham, Qobil boboning o'zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo'ni-qo'shni, yor-birodarlar o'zaro yig'ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochdan nari o'tib bo'lmaydi. Tilmoch tortiqni oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va'da qildi. Cholning butun bo'g'inlari bo'shshib ketdi, keyin tutaqishdi, ammo go'rda bir narsa deya oladimi! «O'ynashmagin arbob bilan, seni urar har bob bilan». Pristav bitta kulangir, bitta farang tovuq, uch so'm pulni olgandan keyin, Qobil boboning

baxtiga, „beto‘xtov hokimga xabar beraman“ demasdan „aminga bor“, deya qo‘ya qoldi. Amin „ellikboshiga borilsin“ dedi.

— Gumoningizni aytib bo‘lmasa! — dedi ellikboshi tajang bo‘lib, kim olganini men bilmasam, avliyo bo‘lmasam! Olgan odam allaqachon so‘yib saranjomladi-da! Uzoq demasangiz erinmasangiz, ko‘nchilikka borib terilarni bir qarab chiqing. Ammo terisi ko‘nchilikka tushgan bo‘lsa, allaqachon charm bo‘ldi; xudo biladi, kavush bo‘lib bozorga chiqdimi. . .

— Endi bizga juda qiyin bo‘ladi-da. Peshonam sho‘r bo‘lmasa... — dedi chol yerga qarab.

— Ey, yosh bolamisiz! Nega yig‘laysiz? Kap-katta odam. . . Bitta ho‘kiz bo‘lsa bir gap bo‘lar, xudo ajalga to‘zim bersin! Men qaynatamga aytayin, sizga bitta ho‘kiz bersin. Bitta ho‘kiz odamning xunimi?

Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi — Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko‘p achindi va yerni haydab olgani bitta emas, ikkita ho‘kiz berdi, lekin „kichkinagina“ sharti bor. Bu shart kuzda ma‘lum bo‘ladi...

G‘AFUR G‘ULOM

(1903—1966)

O‘zbek adabiyotining atoqli namoyandalaridan biri G‘afur G‘ulom 1903- yil 10-mayda Toshkent shahrining Qo‘rg‘ontepa mahallasida mehnatkash oilasida tug‘ildi. Shoir liro-epik janrlarda (1930-1935) „Ko‘kan“ poemasini, „To‘y“, „Ikki vasiqa“ balladalarini yaratdi. 30-yillar G‘afur G‘ulom hikoya, ocherk, felyetonlar qatori „Netay“, „Yodgor“, „Tirilgan murda“ kabi qissalarini o‘z kitobxonlariga taqdim etdi.

G‘afur G‘ulomning 20 ga yaqin she‘riy to‘plamlari chop etildi. U O‘zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a‘zosi (1943) edi. 60 yillik yubileyi munosabati bilan unga O‘zbekiston xalq shoiri faxriy unvoni berildi. Shoirning ko‘pgina asarlari qardosh xalqlar, Osiyo va Yevropa tillariga tarjima qilingan.

O‘zbek she‘riyatining ulkan namoyandasi, ulkan so‘z san‘at-kori G‘afur G‘ulom milliy adabiyotimizning rivojiga katta hissa qo‘shgan adibdir. Adib 1966-yilda og‘ir xastalikdan vafot etdi.

BILIB QO‘YKI, SENI VATAN KUTADI

Sen bukun sinfda shod yurak bilan,
Sinov navbatini kutib turasan.

A'lo mamlakatning a'lo farzandi,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

Globusda bo'lgan har kichik nuqta
Millionlab qondoshga vatan albatta.
Mustasno xalqimiz yashar adabiy,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

Jabrda masala qo'sh muammodir,
Xuddi shunda bir ulug' qurilish jodir.
Sen katta muhandis ertami, indin,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

She'rdir, lirika, balki oddiy til,
Xalqlarning tillari bir xil emas, bil!
Diplomat bo'larsan, shu bukun, endi,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

Fanlar ko'p, fanlar bor o'rganishga kuch:
Yerda yur, suvda suz, osmon uzra uch.
Hammasidan a'lo, barchadan oldin
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

ZULFIYA

(1915—1997)

O'zbek xalqining sevimli shoirasi, taniqli jamoat arbobi Zulfiya Isroilova 1915-yilda Toshkentda hunarmand oilasida tug'ilgan. Shoiraxotin-qizlar bilim yurtida o'qib yurgan vaqtlaridayoq she'r mashq qilardi. Uning „Hayot varaqlari“ nomli birinchi she'rlar to'plami 1932-yilda nashr qilingan. Zulfiya uzoq yillar „O'zbekiston xotin-qizlari“ va keyinroq „Saodat“ jurnallarida bosh muharrir bo'lib ishlagan. Zulfiya ijodiy kamolotida uning umr yo'ldoshi, o'zbek xalqining sevimli shoiri Hamid Olimjonning o'rni juda katta. „Qizlar qo'shig'i“ (1938), „Hijron kunlarida“ (1944), „Men tongni kuylayman“ (1953), „Yuragimga yaqin kishilar“ (1958), „Kuylarim sizga“, „O'g'lim, sira bo'lmaydi urush“ (1965) kabi she'riy to'plamlarida Zulfiya vatanni madh etadi, fidokor kishilar haqida kuylaydi. Zulfiya tinchlik va do'stlik haqidagi asarlari uchun Respublika davlat mukofoti, Javoharlal Neru va „Nilufar“ nomli xalqaro mukofotlar bilan taqdirlangan. Uning she'rlari rus, ingliz, nemis, hind, arab, fors, bolgar, xitoy va boshqa tillarga tarjima qilingan.

Jamoatchilik faoliyati uchun Mehnat qahramoni unvoni va qator orden va medallar bilan taqdirlangan. Zulfiya nomini abadiylashtirish maqsadida 1999-yilda 15-25 yoshgacha bo'lgan iqtidorli talabalar uchun Zulfiya nomli Davlat mukofoti ta'sis etilgan.

BAHOR KELDI SENI SO'ROQLAB

Salqin saharlarda, bodom gulida,
Binafsha labida, yerlarda bahor.
Qushlarning parvozi, yellarning nozi,
Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor...

Qancha sevar eding, bag'rim, bu bahorni,
O'rik gullarining eding maftuni.
Har uyg'ongan kurtak hayot bergan kabi
Ko'zlaringga surtib o'parding uni.

Mana, qimmatligim, yana bahor kelib
Seni izlab yurdi, kezdi sarsari.
Qishning yoqasidan tutib so'radi seni,
U ham yosh to'kdi-yu chekindi nari.

Seni izlar ekan, kezib shabboda,
Sen yurgan bog'larni qidirib chiqdi.
Yozib ko'rsatay deb husn-ko'rkini,
Yashil qirg'oqlarni qidirib chiqdi.

Topmay, sabri tugab, bo'ron bo'ldi-yu,
Jarliklarga olib ketdi boshini.
Farhod tog'laridan daraging izlab,
Soylarga qulatdi tog'ning toshini.

Qirlarga ilk chiqqan qo'ychivonlardan
«Qayda shoir» deya ayladi so'roq.
Barida sukunat, ma'yuslik ko'rib,
Horib, charchab keldi, toqatlari toq...

O'G'LIM, SIRA BO'LMAYDI URUSH

To'lisharmi o'lkada bahor,
Quyosh kezar osmon ko'ksida.
Qaldirg'ochlar qanotin qoqar,
Undan soya labi ustida.

Mana, o'g'lim labi ustida
Qaldirg'ochning mayin qanoti.
O'spirinim toza ko'ksida,
Kunda oshar yangi his toti.

Bo'yi oshib ketdi bo'yimdan,
Bosa olar ko'ksiga boshim.
Sevgim qurib bergan uyimda,
O'sdi mening katta yo'ldoshim.

Yurak to'la shodlik, mehr, baxt,
Uning ko'zlariga boqaman.
Nigohiday tiniq va yorqin
Orzu to'lqinida oqaman.

Orzulari qalbimga ziynat,
Hayotidir ko'zim qorasi.
O'kinaman, ba'zida faqat,
Yonida yo'q, uning otasi.

Urush! Noming o'chsin jahonda,
Hamon bitmas sen solgan alam.
Sen tufayli ko'p xonadonda
Ota nomli buyuk shodlik kam.

Yulding ota demak baxtini,
Juda murg'ak go'daklarimdan.
Yaxshi ham bor shunday Vatani,
Dalda bo'ldi yuraklarimga.

Ota bo'lib soldim men yo'lga,
Ona bo'lib mehringa oldim.
Mana, yurtga o'g'il o'stirgan
Bir davlatmand boy bo'lib qoldim.

Qancha ishonch, umid baxsh etar,
Ham Vatanga, ham menga bu dil,
Qoya kabi yonimdan chiqib,
Suyan, — deydi, — kiftinga dadil.

Men onaman, mening yuragim
Farzandlarim quvonchiga kon.
Dil orziqar, ba'zan tilagim
Vahimalar o'ragan zamon.

Yo'q, urushning nomi ham o'chsin.
Mening o'g'lim kerak hayotga.
Istamayman, uning dudlari
Qo'nsin labi uzra qanotga.

Bas, bas, ezgu onalar qalbi,
Yashay olsin bexavf, baxt bilan.
Mehnatimiz, g'azab, sevgimiz
Tinchlik, deydi butun xalq bilan.

Ko'krak suti va mehnat bilan
Biz jahonga berganmiz turmush,
Ona qalbi oyoqqa tursa,
O'g'lim, sira bo'lmaydi urush!

Savol va topshiriq

1. She'r mazmunini o'z so'zingiz bilan so'zlab bering.
2. Shoira Zulfiyaning o'zbek she'riyatida tutgan o'rni haqida nimalarni bilasiz?

O'LMAS UMARBEOV

(1934–1995)

O'lmas Umarbekov 1934-yilda Toshkentda tavallud topgan. O'rta maktabni muvaffaqiyatli tugatgach, Toshkent davlat dorilfununining filologiya fakultetiga kirib, 1956-yilda uni a'lo baholarga bitirdi.

Adib qisqa umr ko'rgan bo'lsa ham, o'nlab hikoyalar, qissalar, dramatik asarlar yozib, o'zbek adabiyotida o'chmas iz qoldirdi. Uning „Odam bo'lish qiyin“ romani, „Shoshma quyosh“, „Qiyomat qarz“, „Arizasiga ko'ra“, „Yer yonganda“ kabi dramatik asarlari haligacha dolzarbligi bilan el og'zidan tushmay keladi.

1992-yilda adib „O'zbekiston xalq yozuvchisi“ degan yuksak nomga, „O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi“ degan faxriy unvonga sazovor bo'lgan. Oddiy jurnalistlikdan ish boshlagan O'. Umarbekov 10 yilga yaqin „O'zbekfilm“ga boshchilik qilgan. 1982-yilda O'zbekiston madaniyat vaziri o'rinbosari lavozimiga tayinlangan. 1985-yildan O'zbekiston yozuvchilari uyushmasiga rais bo'lgan, keyinroq Osiyo va Afrika yozuvchilarining birdamlik qo'mitasi raisi, 1989-1991-yillarda esa

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi raisining o'rinbosari lavozimida ishlab kelgan. U qaysi sohada ishlamasin, ijodning qaysi turida qaysi mavzuda asar yaratmasin, hamisha o'z eli, yurti g'ami bilan yashagan.

ODAM BO'LISH QIYIN

(asardan parcha)

Saadat opa charchadi shekilli, og'ir xo'rsinib, ko'zlarini yumdi. Gulchehra uning faqat qoshlarigina qorayib turgan, oppoq, rangsiz yuziga tikilar ekan, nima demoqchi ekanligiga tushunmasdi.

Nima demoqchisiz, aya?

— Hozir... Guli, dadang bilan gaplashdim. O'sha yangi chiqqan doktor ko'rsa, men tuzalib ketaman. Mabodo tuzalmasam, bu yog'i... bu yog'i oz qoldi.

— Nima deyapsiz aya?! — jerkib berdi Gulchehra.

— Eshit. Bu yog'i oz qoldi.Tashvishdan, azobdan qutilaman.Dadang ham rozi. Sen bor. O'qi. Qo'qonga borasanmi, Toshkentga borasanmi— o'zing bilasan. Toshkentga borganing ma'qul. Qosimjon bor... Innaykeyin... Zovut ayaning nabirasi... Yolg'iz bo'lmaysan...

— Aya!..

— Bor. Biz dadang bilan o'qimadik. O'qiyolmadik. Dadang urushga ketib qoldi. Men ish bilan bo'ldim. Lekin o'qigan qizlarni ko'rsam, havasim kelardi. Dadang yaxshi odam. Urushdan qaytganida, sen o'qi, dedi. Besh yil tez o'tib ketadi, kutaman, dedi. Men, yo'q, dedim. Uni yolg'iz tashlab ketgani ko'zim qiymadi... sen o'qi.

Gulchehra onasidan bunday gaplarni sira kutmagan edi. U onasini yaxshi bilardi, lekin bunchalik bag'ri kengligini xayoliga keltirmagan, aksincha, ittifoqo ketmoqchi bo'lsam, yubor-maydilar, deb o'ylab yurardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, hozir uning chakka suyaklari bo'rtib turgan za'faron chehrasiga tikilar ekan, xo'rliги kelib, ko'zlariga yosh quyildi.

— Muncha yaxshisiz, aya! — u o'zini onasining ko'kragiga yashirib muzdek peshanasini, erta oqargan sochlarini silay boshladi.

— Muncha yaxshisiz? Ketmayman hech qayoqqa! Sizni kimga tashlab ketaman? O'qish bir gap bo'lar. Sirdan o'qiyman. Yilda ikki-uch marta borib kelaman insitutga. Keyin, oz qoldi, demang, aya. Odam qo'rqadi. Siz hali ko'p yashaysiz! Tuzalib ketasiz!...

— Koshki edi, Guli...

Saodat opa qurigan oppoq qo'llari bilan qizini quchoqladi, yuz-ko'zlarini siladi.

— Shundoq dersen devdim o'zim ham, Guli... Lekin menga o'xshashingni istamayman. Sening boshqalardan qayering kam? Aqlli, esli-hushlisan, har qanday o'qishni eplab ketasan? Yo'q, dema, bor. Dadang ham rozi.

— Yo'q, aya. Ketmayman.

Saodat opaning ko'zlarida yosh ko'rindi.

— Yig'lamang, aya. Hamma aytganlaringiz bo'ladi, hammasi bo'ladi, mana ko'rasiz, yig'lamang.

— Yig'layotganim yo'q.

Saodat opa jilmayishga harakat qilib, ko'zlarini arta boshladi. Gulchehra uning ko'm-ko'k tomirlari bo'rtib turgan qo'llariga qarab, «Qanday tashlab ketaman? Shu ahvolda tashlab ketib bo'ladimi?» deb o'ylardi va yupatishga intilardi.

— Bilasizmi, aya? — dedi u bir mahal. — Bugun juda g'alati tush ko'rdim. Aytib beraymi?

— Hm, — boshini qimirlatdi Saodat opa.

— Eshiting. Ertalab ekan. Dadam hovlida yuz-qo'llarini yuvayotgan emishlar. Alisher ko'chada, oftobda o'tirgan emish. Siz o'choq boshida nimadir pishirayotgan emishsiz. Men bo'lsam, men nima qilayotganimni bilmayman. Bir mahal dadamlar chaqiribdilar...

Gulchehra dadasining ovozigga o'xshatib, yo'g'on ovozda qichqirdi.

— Hoy! Ovqatlaringdan darak bormi?

Uning ovozi juda kulgili chiqdi shekilli, Saodat opa kulib yuborgan edi, yo'tal tutdi. Gulchehra to'xtab, uning ko'kragini bosdi.

— Gapiraver... — dedi Saodat opa ro'molchasini silkitib.

— Shunda siz, «hozir!» dedingiz-u, bir lagan shirguruch olib keldingiz. Keyin dadamlar hammamizni ko'chaga olib chiqdilar. Ammo ko'cha yo'q edi.

— Shu o'zimizning ko'cha-ya? — so'radi ko'zlarini ochib Saodat opa.

— Ha, shu ko'cha yo'q. Uning o'rnida katta maydon turgan emish. Maydonning o'rtasida samolyotga o'xshagan oppoq bir narsa.

— Bu nima, deb so'ratingiz siz.

— Dirijabl, — dedilar dadamlar. — Atayin senga olib keldim. Sayohat qilamiz. Qani, o'tiringlar.

Hamмамizni dirjabl lopillab osmonga ko'tardi-da, bulutlarni yorib o'ta boshladi. Juda ko'p uchdik. Siz Alisherni mahkam ushlab olibsiz. Nuqul dadamlarni turtib:

— Hoy bo'ldi. Bolalar qo'rqadi, deysiz. Dadamlar bo'lsa, kuladilar.

Gulchehra bu yog'iga nima deyishini bilmay, to'xtab qoldi.

— Keyin nima bo'ldi? — so'radi Saodat opa. Uning xuddi Gulchehraniki singari yirik qora ko'zlari kulardi.

ERKIN VOHIDOV

(1936)

Erkin Vohidov Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanida 1936-yilning 28- dekabrida qishloq o'qituvchilari oilasida dunyoga keldi. Otasi Cho'yanboy Vohidov, onasi Roziyaxon davrning obro'e'tiborli, ma'rifatli, faol kishilari edilar. Afsus, ular uzoq yashamadilar. Vatan urushida qatnashib, og'ir yarador bo'lib qaytgan ota, so'ng ona dunyodan o'tdi; bo'lg'usi shoirning opasi va ukasi ham go'dakligida vafot etgan edi. Ikki qisqa umrning yolg'iz yodgori bo'lib Erkin toshkentlik tog'asi qo'lida qoldi. Uning o'spirinlik, yoshlik yillari Toshkentda o'tdi. Erkin ulg'aygan xonadon ma'rifatga, san'atga, adabiyotga tashna edi. Erkin Vohidovdagi nafosatga, she'riyatga mehr va mayl shu xonadonda yana shu davrlarda shakllandi. Erkin juda erta qo'lga qalam oldi. 7-sinfda o'qib yurganida „Mushtum“ jurnalida birinchi she'ri bosildi. Maktabni bitirgach, Toshkent Davlat universiteti filologiya fakultetiga kirib o'qidi. Universitet ta'limi shoirning ijodiy taqdirida chuqur iz qoldirdi; birinchi she'rlar kitobi «Tong nafasi» talabalik yillarida yaratildi.

O'ZBEGIM

(qasida)

Tarixingdur ming asrlar
Ichra pinhon, o'zbekim
Senga tengdosh Pomir-u
Oqsoch Tiyonshon, o'zbekim.

So'ylasin Afrosiyob-u
So'ylasin O'rxun xati,
Ko'hna tarix shodasida
Bitta marjon o'zbekim.

Al-Beruniy, Al-Xorazmiy,
Al-Farob avlodidan,
Asli nasli balki O'zliq,
Balki Tarxon o'zbekim.

O'tdilar sho'rlik boshingdan
O'ynatib shamshirlarin
Necha xoqon, necha sulton,
Necha ming xon, o'zbekim.

Tog'laring tegrangda go'yo
Bo'g'ma ajdar bo'ldi-yu
Ikki daryo – ikki chashming,
Chashmi giryon, o'zbekim.

Qaysar Rum nayzasidan
Bag'rida dog' uzra dog',
Chingiz-u Botu tig'iga
Ko'ksi qalqon o'zbekim.

Yog'di to'rt yondin asrlar
Boshingga tiyri kamon,
Umri qurbon, mulki toroj,
Yurti vayron, o'zbekim.

Davr zulmiga va lekin
Bir umr bosh egmading,
Sen—Muqanna, sen — sarbadorsan,
Ko'ksi qalqon o'zbekim.

Ma'rifatning shu'lasiga
Tolpinib zulmat aro,
Ko'zlaringdan oqdi tunlar
Kavkabiston, o'zbekim.

Tuzdiyu Mirzo Ulug'bek
Ko'ragoniy jadvalin,
Sirlis osmon toqiga ilk –
Qo'ydi narvon o'zbekim.

Mir Alisher na'rasiga
Ask sado berdi jahon,

She'riyat mulkida bo'ldi
Shoh-u sulton o'zbekim.

Ilmi she'rdi shoh-u sulton,
Lek taqdiriga qul,
O'z elida chekdi g'urbat,
Zor-u nolon o'zbekim.

Mirza Bobur — sen, fig'oning
Soldi olam uzra o't,
Shoh Mashrab qoni senda
Urdu tug'yon, o'zbekim.

She'riyatning gulshanida
So'ldi mahzun Nodira,
Siyam tanni yuvdi ko'z yosh,
Ko'mdi armon, o'zbekim.

Yig'ladi furqatda Furqat
Ham muqimlikda Muqiyam,
Nolishingdan Hind-u Afg'on
Qildi afg'on, o'zbekim.

Tarixing bitmakka, xalqim,
Mingta Firdavsiy kerak,
Chunki bir bor chekkan ohing
Mingta doston, o'zbekim.

Ortda qoldi ko'hna tarix,
Ortda qoldi dard, sitam,
Ketdi vahming, bitdi zahming,
Topdi darmon, o'zbekim.

Bo'ldi osmoning charog'on
Tole xurshidi bilan,
Bo'ldi asriy tiyra shoming
Shu'la afshon, o'zbekim.

Men Vatanni bog' deb aytsam,
Sensan unda bitta gul,
Men Vatanni ko'z deb aytsam,
Bitta mujgon o'zbekim.

Faxr etarman, ona xalqim,
Ko'kragimni tog' qilib,

Ko'kragida tog' ko'targan
Tanti dehqon, o'zbekim.

O'zbekim deb keng jahonga
Ne uchun madh etmayin!
O'zligim bilmoqqa davrim
Berdi imkon, o'zbekim.

Men buyuk yurt o'g'lidurman,
Men bashar farzandiman,
Lekin avval senga bo'lsam
Sodiq o'g'lon, o'zbekim.

Menga Pushkin bir johon-u
Menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko'ksi osmon, o'zbekim.

Qayga bormay boshda do'ppim,
G'oz yurarman, gerdayib,
Olam uzra nomi ketgan
O'zbekiston, o'zbekim.

Bu qasidam senga, xalqim,
Oq sut-u tuz hurmati,
Erkin o'g'lingman, qabul et
O'zbekim, jon o'zbekim.

SAID AHMAD

(1920)

O'zbek adabiyotining yetakchi noshirlaridan biri Said Ahmad Husanxo'jayev 1920-yili Toshkentning Samarqand darboza mahallasida ziyoli oilada dunyoga keldi. Uning birinchi hikoyalar to'plami „Tortiq“ 1940-yilda nashr etiladi. Urush va urushdan so'nggi yillarda Said Ahmad ko'plab felyeton, ocherk va hikoyalar yozdi. „Sher yurak“ (1942), „Farg'ona hikoyalari“ (1948), „Muhabbat“ (1949) kabi to'plamlari nashr etildi.

Said Ahmadning barcha hikoyalari zamonaviy mavzuda yozilgan.

Said Ahmad hajviy hikoyalarda taraqqiyotimizga to'siq bo'layotgan yaramas odatlar ustidan kuladi, ma'naviy-axloqiy masalalarni o'rta qo'yadi. O'zbek psixologiyasiga singmaydigan,

milliylikdan yiroq, bewatan, yangicha urf-odatlar, udumlar ustidan ham qahqaha otib kuladi. Uning „Xanka bilan Tanka“, „Lampa shisha“ kabi o‘nlab hajviyalari shular jumlasidandir. Said Ahmad kichik hajviy asarlari bilan radio va televideniya quvnoq miniaturalar teatriga asos solgan.

„Ufq“ romanida (1964) ikkinchi jahon urushining olovli yillarida o‘zbek dehqonlarining front orqasida ko‘rsatgan mehnat qahramonliklari atroflicha hikoya qilinadi. Said Ahmad mohir dramaturg sifatida ham tanildi. Uning „Kelinlar qo‘zg‘oloni“, „Kuyov“ kabi asarlari shular jumlasidandir.

Said Ahmad ham qatag‘onlik zulmining ikkinchi to‘lqiniga duchor bo‘lgan, uning azoblarini tortgan ijodkordir. O‘z talanti va ona xalqiga sadoqat, katta ishonch adibni so‘z san’atkori darajasiga yetkazgan. U O‘zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza mukofoti sovrindori hamdir.

KELINLAR QO‘ZG‘OLONI

(asardan parcha)

Usta Mahkamning kichik qizi Inobat mahmadonagina chiqqan. Kelin ayalar ham, opalari ham undan zirillab turishadi. Shundoq gaplarni topib gapiradiki, naq jon-joningdan o‘tib ketadi. Tili chiqqandan beri biron gapni javobsiz qoldirmagan. O‘ziga o‘xshagan shaddodgina ammasi doimo uning peshonasiga mushtlab turib gapirardi:

— Sen o‘lgurga bo‘shroq qaynona uchrasa, ajalidan besh kun oldin o‘ldirasan, senga Hoji ona bas kelmasa, mundog‘rog‘i til tortmay o‘ladi

Inobat o‘z kelin ayalari qolib, qo‘shni kelinlarni ham turtkilab chiqardi.

Inobatning onasi ikki-uch sovchini qaytardi. Yoqmaganidan emas, rahmi kelganidan, insof yuzasidan qaytardi. Sovchi bo‘lgan xotin halimdek yumshoqqina ekan. Inobat uni ikki kunda shaftoli qoqi qilib qo‘yadi. Ikkinchisi farishtalikkina, har ikki gapning birida, o‘zim o‘rgilay deb turardi. Inobat unga bir shaqillasa, naq bechoraning ko‘ngli ketib qoladi-ya.

Shunday qilib, necha sovchilarga yo‘q degan ona o‘zlaridan besh mahalla naridagi «Yetti og‘ayni botirlar»ning kichigidan kelgan sovchilarga darrov «xo‘p» deb, opkelgan nonini ushatdi. „Yetti og‘ayni botirlar“ ning onasi butun shaharga tanilgan, kelin zotini bodroq qilib qovuradigan „general kampir“ nomini olgan xotin edi.

Unashilgan kunining ertasiga ammasi Inobatning peshonasiga yana mushtlab dedi:

— Endi o'lding. Qaynonang tiriklayin yeb qo'yadi.

Inobat uni pisand qilmadi.

— Menimi? Ovora bo'ladi. Ignaning teshigidan o'tqazvoraman.

Xullasi unisi u dedi, bunisi bu dedi. To'y bo'ldi. Inobat jindek pardoz bilan oydekkina kelin bo'ldi. Ayniqsa to'yning ertasiga gulgul ochilib ketdi.

Shaharga doston bo'lgan to'y ham tugadi. Olti ovsin uch kun idish-tovoqlarni qatrón qilishdi. Dasturxon-sochiqlarni qaynatib yuvib, dorga yoyishdi.

Qaynona ishga aralashmay, ayvonda tasbeh o'girib, kelinlarning ishlariga qarab o'tirardi. O'rtancha kelin tez-tez uning oldiga borib, orqasidagi yostiqni to'g'irlab, choyni yangilab berardi.

Inobat ularning oldida bekor turishga xijolat bo'lib naridan beri ovsinlariga qarashardi. O'rtancha kelin choy damlab ayvonga, kampir oldiga ketdi. Inobatning oldida cho'nqayib o'tirgan kichik ovsini sekin turtib:

— Ko'ryapsizmi, shpion o'lgurni! Shunga ehtiyot bo'ling. Shum kampirning agenti u.

Inobat piq etib kulib yubordi.

— Kulmang, aylanay ovsin, boshingizga tushganda bilasiz.

Bir hafta o'tmayoq, bu uydagi sir-asror Inobatga oynadek ravshan bo'ldi qo'ydi.

Inobat yettingchi kelin bo'lib tushgan edi. Kampir yetti o'g'il ko'rgan: yettovini ham o'qitib, oyoqqa turg'azgan. O'g'illari ona izmidan bir qadam chiqishmasdi. Topgan-tutganlarini ona qo'liga tutqazishardi. Yetti o'g'il, yetti kelin bir qozondan ovqat yeyishar, bironta kelin o'zicha qozon osolmasdi. Kampir ro'zg'orxonaning kalitini nimchasing tugmasiga bog'lab olgan, kechqurun masalliq-larni olib berib, qozon bir marta qaynaguncha oshxonadan chiqmasdi.

Kelinlarining hammasi ishlashardi. Ertalab, nonushtaga fotiha o'qilganidan keyin, kampir ichkaridan hamyonini opchiqib, kelinlariga ellik tiyin, o'g'illariga bir so'mdan qo'yadi. Maktabga boradigan nevaralariga o'n tiyindan beradi. Keyin hamyonini yana opkirib ketadi.

Har oyning o'n beshida o'g'illari, kelinlar birin-ketin kelib, maoshlarini uning oldiga qo'yishadi. Kampir shoshmay sanab olaveradi. O'n besh kunlik maosh ming so'mga yetmasa, qovog'i osilib ketardi.

Kampirning yana bir odati bor edi. U kechqurun kelinlar, o'g'illar uy-uylariga kirib ketganlarida hammasining uyi ostonasida g'imirsib yuradi. Qaysi birining tuflisi yirtilgan, yo tagcharmi yedirilgan bo'lsa, yig'ib oladi. Ertasiga ishdan qaytguncha guzardagi ustaga bir xalta qilib opchiqib, butlab olib keladi.

Xullasi, bu uyda kampir marshaldek edi. Ipidan ignasigacha uning nazarida edi. Yetti oila kechqurun kampirning ayvoniga to'planishardi. Chunki shu yetti oila uchun bitta televizor bor edi. Hamma barobar ko'radi. Kampir esnadi deguncha, o'rtancha kelin darrov turib o'chiradi. Kino kinoligicha, konsert konsertligicha qoladi.

Ovsinlar bitta shu kampirdan, bitta shu o'rtancha ovsindan qo'rqishadi. Ro'zg'orda nimayiki achchiqlik bo'lsa, shu o'rtancha kelin sababchi. U kechalari yalangoyoq yurib, ovsinlarining derzasiga quloq soladi. Nima qilishyapti, nima deyishyapti, darrov kampirga yetkazadi. Kechasi aytilgan gap ertalab tong otmay kampirning og'zidan chiqadi.

Xullas, bu uy o'z podshosi, o'z vaziri bor kichkinagina mamlakatga o'xshardi. Bu «mamlakat»ning o'z qonunlari, o'z tartiblari bor edi.

ABDULLA ORIPOV

(1941)

Inson tabiati bilan uning taqdiri o'rtasida ba'zan ajib bog'lalishlar bo'ladi. Abdulla Oripov Navro'zni, bahorni alohida bir intiqlik bilan sevadi. Uning ijodida Navro'z va bahorga bag'ishlangan qanchadan-qancha ajoyib satrlar, she'rlar bor. Shoirning o'zi ham Navro'z kiradigan kun — 21-martda 1941-yilda tug'ilgan. Qashqadaryo viloyati Koson tumani, Nekuz qishlog'idagilar faxr bilan uni bizning hamqishlog'imiz deb ataydilar.

Oila boshlig'i oddiy dehqon Orif bobo farzandlarining ta'lim-tarbiyasiga, ayniqsa, halol va mehnatsevar bo'lib yetishuviga katta e'tibor berdi. Abdullaning bolaligi dov-daraxtlar kam, lekin zavq-shavq ko'p, suv oz, biroq sarrin shaboda-yu, ertaklari mo'l. Qo'ng'irtog' etaklaridagi qirlarda o'tdi.

Serfarzand oila — 4 qiz, 4 o'g'il, ular ichidagi kenjasi Abdulla nainki oila yoki maktab, balki, umuman qishloqda o'tkir zehni va qobiliyati bilan ajralib turar edi. U 17 yoshida o'rta maktabni oltin medal bilan tugatdi. 1958-yildan Toshkent Davlat universitetining filologiya fakulteti jurnalistika bo'limida tahsil ola boshladi.

Universitetdagi qaynoq hayot, muhit Abdulla Oripovning shaxs sifatida tarbiyalanishida, talabalik dunyoqarashi shakllanishida, shoir bo'lib oyoqqa turishida, chiniqishida muhim rol o'ynadi. Uning dastlabki „Umr duch qilarkan“, „Hali oldindadir go'zal kunlarim“, „Sendan yiroqda“ she'rlari bosilib chiqdi. Hozirgacha kechgan 35 yillik ijodi davomida shoir ko'pdan-ko'p asarlar e'lon qilib O'zbekistonning peshqadam shoirlaridan biriga aylandi. „Onajon“, „Ruhim“, „O'zbekiston“ she'rlari shular jumlasidandir.

MEN NECHUN SEVAMAN O'ZBEKISTONNI?

Men nechun sevaman O'zbekistonni?
Tuprog'in ko'zimga aylab to'tiyo!
Nechun vatan deya yer-u osmonni,
Muqaddas atayman, atayman tanho?!
Aslida dunyoda tanho nima bor,
Paxta o'smaydimi o'zga elda yo?
Yoki qiyoshimi sevgimga sabab,
Axir quyoshli-ku butun Osiyo.
Men nechun sevaman O'zbekistonni?
Bog'larin jannat deb ko'z-ko'z etaman.
Nechun ardoqlayman tuprog'ini men,
O'paman tuprog'ing bebaho Vatan.
Aslida tuproqni odil tabiat,
Taqsim aylagan-ku yer yuziga teng,
Nechun u tuproq deb yig'ladi Furqat,
O, Qashqar tuprog'i, qashshoqmiding sen?
Xo'sh nechun sevaman O'zbekistonni?
Sababini aytgin desalar menga,
Shoirona go'zal so'zlardan oldin,
Men ta'zim qilaman ona xalqimga.

TOHIR MALIK

(1946)

Tohir Malik 1946-yil Toshkentda ziyolilar oilasida tug'ildi. U maktabni tugatgandan keyin, Toshkent Davlat Dorilfununining jurnalistika bo'limida o'qiydi. Tohir Malikning birinchi asari 1971-yilda «Hikmat Afandining o'limi» nomi bilan chop etilgan fantastik

qissasi bo'ldi. So'ngra „Zaharli g'ubor“ (1978) ilmiy-fantastik asari „Somon yo'li elchilari“ (1979), „Chorrahada qolgan odamlar“ (1985), „Qaldirg'och“ (1987), „Bir ko'cha, bir kecha“ (1988), „Alvido bolalik“ (1989), „So'nggi o'q“ (1990), „Shaytanat“ (1995) kabi o'nlab hikoya va qissalar to'plami chop etildi. Yozuvchi ko'pincha fantastik va sarguzasht yo'nalishda yozadi. Shu orqali ham hayot, odamlar va jamiyat haqida ancha keng mushohada yuritadi.

SHAYTANAT

(romandan parcha)

1949-yilning 31-dekabri. Tongga yaqin onasining ingrayotganini eshitdi. Keyin otasi nimadir dedi.

— Uyg'ondingmi, toychoq?— dedi dadasi ostonada turib. — Turaqol, ayangni kasalxonaga tashlab kelaman. Bugun qorbobo senga ham chana, ham uka olib keladiganga o'xshaydi. Sen yaxshi bola bo'lib o'tirib tur.

— Dadasi, tanchaning cho'g'ini o'chirib qo'ying. Toychog'ingiz sovqotibdi, — dedi onasi. Dadasi engashib, ko'rpaning bir tomonini ko'tardi-da, kulini titib, cho'g'ini o'chirdi.

Keyin jo'nab ketishdi.

U joyiga yotdi. Avvaliga yolg'izlikdan biroz qo'rqdi. So'ng uxlab qoldi. Bu safar qorni ochib uyg'ondi. Sandal ustini qoplab turgan to'rt burchakli katta patnisda bir burda non, bir siqim turshak bor edi.

Ko'cha tomondan bolalarning quvnoq qiyqiriqlari eshitildi. Non bilan turshakni yeb bo'lguncha «ko'chaga chiqsam dadam urishadilar», deb o'ziga o'zi so'z berib o'tirdi. Qorin g'ami biroz arigach, dik etib o'rnidan turdi-yu ayasi tikib bergan paxtalikni egniga ildi.

Ana shu paytda ko'cha eshigi ochilib, ikki kishi kirib keldi. Ayvonga chiqib oyoqlarini tap-tap urib, qorni qoqishdi. So'ng eshikni ochib tanchali uyga kirishdi.

— Uyda kim bor? — deb so'radi past bo'yli kishi.

— Otang qayerda? — deb so'radi novcharog'i.

— Dadam ayam bilan ketdilar.

— Qayoqqa?

— Uka olib kelgani.

Ular bir-birlariga g'alati qarab oldilar.

— Joyingda qimirlamay o'tir, — deb buyurdi past bo'yli kishi.

Qo'rqib ketganidan qimirlashga ham holi qolmadi.

Ular etiklarini yechmay, eski kigiz ustida iz qoldirib, tokcha tomonga o'tishdi. Kitoblarni titkilashdi. Keyin sandiqni ochishdi.

U titray boshladi. „Hech narsa topisholmasa, meni o‘ldirishadi“, degan xayolga borib, yig‘lab yubordi.

— Nimaga yig‘layapsan, qo‘rqyapsanmi? — dedi novcha odam.

— Qo‘rqma, biz o‘g‘ri emasmiz. Biz xalqni o‘g‘ri, muttaham dushmanlardan himoya qiladigan odamlarmiz. Sening otang ham dushman. Oddiy emas, xalq dushmani!

— Bolaga bu gaplarni gapirmang, foydasi yo‘q.

— Foydasi bor. Bilib qo‘ysa chakki bo‘lmaydi.

Tanishuv tugagach, bittasi patnisni surib qo‘yib, kursi ustiga, ikkinchisi deraza tokchasiga o‘tirib, papiros tutatdi.

Ular uzoq kutishdi. Nihoyat, ko‘cha eshigi og‘zida dadasi ko‘rindi. Qo‘lida chana! U suyunganidan irg‘ib turib, tashqariga yugurib chiqishi kerak edi. Ammo o‘rnidan jilolmadi. O‘g‘lining peshvoz chiqmaganidan dadasi ham ajablanib: „Toychoq, uydamisan?“ deb qo‘ydi. Eshikni ochib, tanchali uy ichkarisiga bir odim tashladi-yu, hayratlanib to‘xtadi.

— Siz qamoqqa olindingiz,—dedi past bo‘yli odam, uning orqasiga o‘tib.

— Xalq dushmani sifatida,— dedi novcha odam, uning ro‘parasiga turib olib.

Dadasi indamadi. U „Dadam ikkalasini urib-urib ko‘chaga otvorsalar edi“, deya juda-juda istagan edi. „Nimaga urmayptilar, kuchlari yetmaydimi? Men borman-ku!“

— Dadamga tegmang! Tegmang dadamga! — daf‘atan kelgan hayqiriqni to‘xtata olmadi. Irg‘ib turib uzun bo‘yining yelkasiga tirmashdi.

— Jim bo‘l, ilonvachcha! — U shunday deb itarib yubordi.

— Bolaga tegmang! — deb baqirdi dadasi.

— Bo‘ldi, tomosha tamom, yur, — dedi past bo‘yli odam.

— Birodarlar,— bu safar dadasining ovozi titrab chiqdi,— axir bugun yangi yil, o‘g‘lim yolg‘iz. Ertaga tong sahar aytgan yeringizga o‘zim yetib boraman.

— Mumkin emas, yur.

Dadasi ularga boshqa yalinmadi. Faqat „O‘g‘lim bilan xayrlashib olay“, deb izn so‘radi. Ruxsat tekkach, uni bag‘riga olib yuzini yuziga bosdi. Shunda yuziga dadasining ko‘z yoshi tegib, u ham yig‘lab yubordi.

— Yig‘lama o‘g‘lim, Jalil o‘rtog‘ingnikiga chiqib o‘tir. Men ertalab qaytaman. Ayang senga uka olib keladi. Otini Samandar deb qo‘yamiz. Esingdan chiqmasin — Samandar!

Dadasi shu ketganicha qaytmadi.

MIRMUHSIN

(1921)

O'zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza nomidagi respublika mukofoti laureati Mirmuhsin Mirsaidov 1921-yil 3-mayda Toshketning Qo'rg'ontepa mahallasida hunarmand-kulol oilasida tug'ilgan. 1938-yili o'rta maktabni va 1941-yili Nizomiy nomli TDPIni tamomladi. Institutni tugatgach, o'rta maktabda dars berdi, quruvchi, muxbir bo'lib ishladi, ko'pgina gazeta va jurnallarda faoliyat yuritdi. 1945-yilda Mirmuhsinning „Vafo“ nomi bilan birinchi she'riy to'plami nashr etildi. O'zbek adabiyotidagi she'riy romanning birinchi namunasi — „Ziyo va Adiba“ ham Mirmuhsin qalamiga mansub.

Asarlari: „Usta G'iyos“, „Do'nan“ (1947), „Yashil qishloq“, „Qadirdonlar“ (1954), „Darbozlar“ (1956), „Irmoqlar“ (1961), „Tungi chaqmoqlar“, „Cho'ri“, „Umid“, „Ildizlar va yaproqlar“, „Xo'jand qal'asi“ „Me'mor“ (1974) „Jamila“, (1957).

SHALOLA

Qorli cho'qqilarda doimiy sukut,
Adirlarda gilam — qip-qizil lola.
Lekin qoya osha go'yo oq bulut,
Gumburlab hamisha tushar shalola.

Tog'larni qulatar, toshlarni chaqar,
Qirg'oqlarga sapchir, momaqaldiroq...
Tengi yo'q kuch bor, qirlarga chopar,
Goh otdek depsinar — yollar oq baraq.

Shalola, sen qoya qulatib, oqib,
Xonamda porlading — nur sochgan chiroq.
Sen oqding, g'o'zalar qonib, simirib,
Oppoq paxta bo'lding xirmonda tog'-tog'...

Atrofdahaybat qorli cho'qqilar,
Adirlarda bo'lsa gilamdir lola
Tog'lar sukutini buzib, sharillab
Tinmay oqib yotar ulkan shalola.

PIRIMQUL QODIROV

(1928)

O'zbek nasrining yirik namoyandalaridan biri Pirimqul Qodirov 1928- yilda Tojikiston respublikasining O'ratepa tumanidagi Kengyo'l qishlog'ida tavallud topdi. 1951-yilda Toshkent Davlat Dorilfununini tugatib, jahon adabiyoti institutining aspiranturasiga kiradi. „Abdulla Qahhorning urushdan keyingi davrdagi ijodi“ mavzusida nomzodlik ilmiy ishini himoya qiladi. 1963—1976- yillarda O'zbekiston fanlar akademiyasining Til va Adabiyot institutining katta ilmiy xodimi vazifasini bajardi.

Adib ijodining debochasi talabalik yillarida e'lon etilib, talabalar hayotini, ularning ichki olamini badiiy bayon qilgan „Studentlar hikoyasi“ 1950- yilda bosmadan chiqdi. Ketidan „Jon shirin“, „Kayf“, „Olov“ hikoyalari, „Besh yilliklar farzandi“, „Qadrim“, „Erk“, „Meros“ qissalari, „Najot“ afsona-qissasi, „Sarguzashtlar“, „Yayra institutga kirmoqchi“ nomli qissa va hikoyalar to'plami, „Uch ildiz“, „Olmos kamar“ romanlari kitobxonlarga taqdim etildi.

„Yulduzli tunlar“, „Avlodlar dovoni“ romanlari bilan Pirimqul Qodirov o'zbek tarixiy romanini ustoz Oybekdan keyin yangi pog'onaga ko'tardi.

„Yulduzli tunlar“ romani uchun Pirimqul Qodirov 1982-yili Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan. Unga O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoni berilgan. U O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining deputatidir.

UCH ILDIZ

Ilk ko'klam yog'dulari o'quv korpusining uzun yo'laklarini ravshanlashtirib yuborgan, qishda kunduzi ham yoqib qo'yiladigan chiroqlar endi o'chirilgan edi. Bu koridorda tanaffus vaqti odam qaynaydi. Lekin Mahkam bir guruh aktivistlar bilan komsomol byurosidan chiqqanda koridor bo'shab qolgan va u boshidan-bu boshigacha bahuzur ko'rinib turar edi. Qator ketgan auditoriyalar yopiq, ichkaridan bosinqi g'ovur eshtilardi.

Ular leksiya kechikkanlarini sezib, shosha-pisha tarqashdi. Mahkam zinopoyaga qarab chopdi va siltana-siltana uchinchi qavatga yugurib chiqdi. Qarama-qarshi turgan ikki eshikning birini shaxt bilan ochdi-yu, hansirashini bildirmaslikka urinib, bo'g'iq tovush bilan:

— Mumkinmi? — dedi

Deraza bilan doska orasida qo'lini orqasiga qilib yurib leksiya o'qiyotgan surrang kastumli barvasta kishi to'xtadi. Uning gapi

og'zida qoldi, ko'zlari xiyol kengayib, nim ochiq labi titradi. Xayoli yomon bo'lindi shekilli, asta va qat'iy qilib:

—Yo'q, — dedi

—Kechirasiz. Meni byuroga chaqirishgan ekan.

Auditoriya suv quyganday jimjit bo'lib qoldi. Lektor chetga qarab, avvalgiday past tovush bilan:

—Eshikni yoping, — dedi.

Mahkam darhol ichkariga kirib eshikning qabzasidan tortdi.

—Naryog'idan yoping.

—A?

—Naryog'idan

Gangib qolgan Mahkam koridorga qaytib chiqar ekan, auditoriya shovur-shuvur bo'lib ketdi. U voqeani endi angladi. Alam vujudini qaltiratib yubordi. U eshikka orqasini berganicha bir zum karaxt bo'lib turib qoldi.

U yotoqxonaga borishga qaror qildi va narigi korpusga qarab ketdi. Ularning yotoqxonalari o'sha korpusning hovlisida, qizil g'ishtdan solingan ikki qavatli kichik imoratda edi. Mahkam birinchi qavatning torgina koridoridan o'tib, chap tomonidagi eshikning tepasini paypasladi, lekin kalitni joyidan topa olmadi. Eshikni itargan edi, ochilib ketdi.

Ro'paradagi derazadan quyilayotgan oftob yog'dularida laxta-laxta tamaki dudi suzib yurardi. Keskin ochilgan eshik shamoli bu dudni go'yo cho'chitib yubordi. Stol yonida Ochil eshikka orqasini o'girib o'tirar va papiros burqisitib nimadir yozardi. U Mahkamning kirganini sezmadimi, yoki xayolini bo'lgisi kelmadimi, qayrilib ham qaramadi.

Mahkam uni ko'rgan zahoti negadir Akbarovni esladi. So'ng qo'lida qog'oz hilpiratib kelayotgan Zokir ko'z oldidan o'tdi. Yana Akbarov hayolida gavdalandi va yana uning „naryog'idan!“ degani qulog'iga eshtilib ketdi. U eshikni taraqlatib yopdi-da, shiddat bilan stol yonidan o'tib fortochkani ochdi. Ochil irg'ib o'rmidan turdi va qog'ozlarni yig'ishtirib stolga ura-ura tekislar ekan:

— Tanaffus bo'ldimi? — deb so'radi.

Mahkam indamadi.

—Soat necha, tanaffusmi? — dedi Ochil yana.

—Tanaffus qilib o'tiribsiz-ku, yana qanaqasi kerak?

—Endi, jo'ra, piching qilsangiz-qilmasangiz shu, — dedi Ochil o'ychan ovoz bilan. U hozir yozgan narsasining ta'sirida bo'lib aytishadigan holi yo'q edi. —Gapning rosti, bugun leksiya qulog'imga kirmayapti. Uch soat majbur qilib o'tirdim, bo'lmadi. Nima qilay... keyinchalik ko'chirib olarman.

Mahkam o‘z tumbochkasi ustiga engashib nimanidir axtarar edi, boshini ko‘tarmay dedi:

—Ko‘chirib olish bilan ish bitsa bu taraqa-turuq nimaga kerak, fakultetni yopib qo‘ya qolishsin bo‘lmasa.

Ochil qog‘ozlarini yig‘ishtirib deraza oldidagi o‘z tumbochkasining ustiga eltib qo‘ydi. Keyin koridorga chiqdi, oilalik studentlar turadigan bo‘linmalardan birini taqillatib, yopiq eshik orqali vaqtni so‘radi.

Tanaffusga hali ancha bor edi. U qovog‘ini solib qaytib kirdi, soati bo‘la turib vaqtni aytmagan Mahkamga orqasini o‘girib o‘tirdida, tumbochkani oldiga tortib, yozganlarini oqqa ko‘chira boshladi. Unga qattiq gapirib bir oz ichini bo‘shatgan Mahkam endi ancha yumshagan edi. Tumbochkadan kerakli daftarlarini olib, stol ustiga qo‘ydi-yu, bir kitobni qidirib, eshik bilan Ochilning orasida turgan shkafni ochdi.

Bu yerdan Ochilning yozayotgan narsasi unga ko‘rinardi. Shuning uchun Ochil chap elkasini burib, yozuvlarni to‘sdi. Mahkam uning she‘r yozayotganini payqab kulimsiradi, lekin po‘pisa qilib so‘radi:

—Yana bir-ikki soat o‘tirmoqchisiz shekilli?

Ochil indamay yozishda davom etdi. Mahkam koykani aylanib o‘tib, uning oldiga keldi.

— Qani, leksiya vaqtida yozilgan she‘r qanaqa bo‘lar ekan, bir ko‘raylik-chi.

— Tegmang, — dedi Ochil qog‘ozlarni kaft bilan bosib.

— Maxfiymi? Ob-bo, qachondan beri?

— Qo‘ying, jo‘ra, buning hazil qiladigan joyi yo‘q, — dedi Ochil jiddiy.

O‘TKIR HOSHIMOV

(1941)

Talantli yozuvchi O‘tkir Hoshimov 1941-yilda Toshkentda ishchi oilasida tug‘ildi. U o‘rta maktabni bitirgach, 1959—1964-yillar Toshkent Davlat Dorilfununining filologiya fakulteti jurnalistika bo‘limida ta‘lim oldi. Uning birinchi ocherklar to‘plami 1962-yilda „Po‘lat chavandoz“ nomi bilan nashr etildi. So‘ngra „Cho‘l havosi“ (1963), „Odamlar nima derkin“, „Shamol esaveradi“, „Bahor qaytmaydi“ (1970), „Qalbingga quloq sol“ (1973), „Uzun kechalar“ (1975), „Nimadir bo‘ldi“ (1976), „Quyosh tarozisi“ (1980), „Dunyoning ishlari“ (1982) hikoya va qissalar to‘plamlari hamda „Nur borki soya bor“ (1979), „Ikki eshik orasi“ (1986) romanlari bosib chiqildi. Uning „Tushda kechgan umrlar“ romani chop etilgan. Unda shaxsga sig‘inish va qatag‘onlik

davri illatlari haqida hikoya qilinadi. 1974-yili esa „Birovning tashvishi“ nomli psixologik dramasi sahnalashtirildi. Bundan tashqari O‘tkir Hoshimov O‘rta Osiyo respublikalarining qator teatrlarida namoyish qilingan „To‘ylar muborak“, „Sizdan ugina, bizdan bugina“ kabi pyesalar muallifidir. O‘zbekiston xalq yozuvchisi (1991) O‘tkir Hoshimov „Dunyoning ishlari“ qissasi uchun Oybek nomidagi (1982) hamda „Ikki eshik orasi“ romani uchun Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga (1986) sazovor bo‘lgan.

TARIX „XATOSI“

To‘qqizinchi asr. Muhammad al-Xorazmiy algebra faniga asos soldi.

O‘ninchi asr. Abu Nasr Farobiy Aristotelning „Metafizika“ asariga eng mukammal sharh yozib, „ikkinchi ustoz“ unvonini oldi.

O‘n birinchi asr. Abu Rayhon Beruniy yer bilan oy o‘rtasidagi masofani o‘lchadi. Ibn Sino meditsina Qomusi — „Tib qonunlari“ni yaratdi.

O‘n to‘rtinchi asr. Sohibqiron Amir Temur Yevrosiyoning yarmini tasarrufiga oldi. Ahli ilmning boshini silab, o‘lmas obidalar yaratdi.

O‘n beshinchi asr. Ulug‘bek 1019 yulduzning harakat jadvalini tuzdi. Alisher Navoiy o‘lmas „Xamsa“sini yozdi.

O‘n oltinchi asr. „Boburnoma“ olamga tarqaldi.

O‘n yettinchi asr. Shoh Jahon dunyodagi yetti mo‘jizaning biri — „Toj mahal“ni bunyod etdi.

Yigirmanchi asr. O‘zbek-sovet olimlari misli ko‘rilmagan „ixtiro“ qildilar: tarix „xato“sini tuzatib, o‘tmishda biz yoppasiga „savodsiz“ bo‘lganimizni isbotlab berdilar...

LAYLAK

Ona yosh edi. Ona navjuvon edi. Bola g‘o‘r edi, bola go‘dak edi... Kunlarning birida ona-bola qishloqqa — uzoq qarindoshlarinikiga boradigan bo‘lishdi. Ona qaddini g‘oz tutib, tez-tez yurib borar, bola esa alang-jalang qilib atrofdagi manzaralarni tomosha qilar edi. Qishloq g‘uzarida yarmini yashin uchirib ketgan bahaybat chinor bor ekan. Bola daraxtni ko‘rib angrayib qoldi: chinorning tarvaqaylab o‘sgan shoxida supradek kattakon uya qorayib ko‘rinar, uyada esa oyog‘i, tumshug‘i uzun bir qush turar edi.

Bola mo‘jiza ko‘rgandek taqqa to‘xtab qoldi.

— Anavi nima, oyi? — dedi o‘sha tomondan ko‘z uzmay.

— Laylak, o‘g‘lim, laylak! — ona o‘g‘lining boshini silab qo‘ydi.
— Yura qol, jonim.

Bola hech qachon bunaqa qushni ko'rmagan edi. Qush negadir bir oyoqlab turardi. U yana to'xtab qoldi.

— Nima u oyi? — dedi tag'in chinor uchiga ko'z tikib.

— Laylak, o'g'lim, laylak.

— Nimaga bir oyoqda turibdi?

Ona kuldi:

— Bir oyog'i charchagandir-da. Yuraqol, jonim.

Bola hech qachon bunaqa qushni ko'rmagan edi. Qush negadir bo'ynini cho'zib tumshug'ini osmonga qaratib silkitar, shunda „tarak-tarak“ degan ovoz eshtilardi.

Bola tag'in to'xtab qoldi.

— Nima o'zi u, oyi?

Uning ko'zlarida quvonch bor edi. Hayrat bor edi. Ona shoshib turar. Mingta yumishi bor. Hali shaharga qaytishi kerak.

— Laylak, dedim-ku jinnivoy, — deb ohista egilib, o'g'lining yuzidan o'pdi. — Senga salom beryapti-da.

Ona yosh edi. Ona navjuvon edi.

...Oradan o'ttiz besh yil o'tdi. Bola yigit bo'ldi. Onasi keksayib qoldi. Oyog'idan mador, ko'zidan nur ketdi.

Kunlardan birida ona-bola ittifoqo yana o'sha qishloqqa borib qoldilar. Yigit qaddini g'oz tutib tez-tez yurib borar, ona esa toliqqan oyoqlarini, og'ir-og'ir ko'tarib bosgan cha harsillab kelardi. Guzardagi yarmini yashin uchirib ketgan chinor hali bor ekan. Buni qaranki, chinorning tarvaqaylab o'sgan shoxida hamon supradek kattakon uya qorayib ko'rinar, uyada esa oyog'i, tumshug'i uzun laylak turardi. Yigit laylakka bir qarab qo'ydi-yu qadamini tezlatdi. Orqada kelayotgan ona nursizlanib qolgan ko'zlarini chinorga, chinor shoxida qorayib turgan uyaga tikdi. Shoxda osilib turgan narsa ko'ziga g'alati ko'rindi.

— Anavi nima, o'g'lim? — dedi to'xtab

— Laylak, oyi laylak!

Ona yaxshi eshitmadi. Uch-to'rt qadam yurib to'xtab qoldi. Savatdek narsa ichida bir nima oqarib ko'rinyapti. Qiziq...

— Nima, o'g'lim? — dedi ko'zlarini piriptirib. O'g'il taqqa to'xtadi. G'ashi keldi. O'zi shoshib turibdi: mingta ishi bor! Odam qariganidan keyin ezma bo'lib qolarkan-da!

— Laylak! — dedi jerkib. — Laylak deyapman-ku, karmisiz!

Shunday dedi-yu, jahl bilan tez-tez yurib ketdi. Nachora, yigit yosh, yigit navqiron. Uning yumishi ko'p. Hali shaharga qaytishi kerak...

Uning g'o'r, go'dak bolalari bor...

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
Fonetika, orfografiya va orfoepiya	12
Oʻzbek tilining oʻziga xos nutq tovushlari talaffuzi	16
Fonetik tovush oʻzgarishlari va imlo tamoyillari	24
Oʻzbek tilida soʻz tarkibi	30
Sodda va qoʻshma soʻzlar	34
Juft soʻzlar	38
Soʻz turkumlari	41
Oʻzbek tilida gap tuzilishi	46
Subyektni ifodalash. Subyektni shaxs otlari orqali ifodalash	52
Subyektni olmoshlar vositasida ifodalash	59
Subyektni kasb otlari orqali ifodalash	64
Subyektni narsa-buyum otlari orqali ifodalash	68
Subyektni joy nomlari orqali ifodalash	71
Predikatni ifodalash	76
Harakat bildiruvchi soʻzlarning maʼnolari	81
Predikatni feʼldan boshqa soʻzlar bilan ifodalash	86
Subyekt va predikat oʻrtasidagi munosabatni ifodalash	90
Harakat zamonini ifodalash	94
Harakatning voqelikka munosabatini ifodalash	106
Buyurish, maslahat va istak maʼnolarini ifodalash	109
Harakatning bajarilish shartini ifodalash	114
Harakatning bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalash	118
Bajaruvchisi aniq harakatni ifodalash	122
Bajaruvchisi noaniq harakatni ifodalash	125
Oʻzgalarga bajartirilgan harakatni ifodalash	130
Obyektni ifodalash	135
Belgini ifodalash	153
Belgini sifatlab ifodalash	157

Qarashlilikni ifodalash	163
Belgini izohlab ifodalash	171
Harakatning holatini ifodalash	178
O'rin ma'nosini ifodalash	182
Payt ma'nosini ifodalash	190
Shart ma'nosini ifodalash	196
To'siqsizlik ma'nosini ifodalash	201
Sabab ma'nosini ifodalash	204
Maqsad ma'nosini ifodalash	207
Natija ma'nosini ifodalash	212
Daraja-miqdor ma'nosini ifodalash	216
O'xshatish-qiyoslash ma'nosini ifodalash	218
O'zgaralar fikrini ifodalash	223
Fikrga munosabat bildirish	230
Fikrni mantiqiy bog'langan holda ifodalash	234
Fikrni turli uslubda ifodalash	242
Mustaqil o'qish uchun qo'shimcha materiallar	254

M 93 **Muhiddinova X.**

O'zbek tili: Oliy o'quv yurtlari bakalavriatining rusiyzabon guruhlari uchun. — T.: „O'qituvchi“ NMIU, 2006.—304 b.

I. Salisheva Z. II. Po'latova X.

BBK 81.20'zb-923

**XADICHA SOBIROVNA MUHIDDINOVA
ZILOLA ISMOILOVNA SALISHEVA
XOSIYAT SOBIROVNA PO'LATOVA**

O'ZBEK TILI

*Oliy o'quv yurtlari bakalavriatining
rusiyzabon guruhlari uchun*

„O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2006

Muharrirlar: *G. Nasriddinova, S. Xo'jaahmedov*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Muqova musavviri *Sh. Xo'jayev*
Texnik muharrir *S. Tursunova*
Kompyuterda sahifalovchi *K. Hamidullayeva*
Musahhah *M. Mirsalikov*

IB № 8875

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 29.09.06. Bichimi 60x90¹/₁₆. Kegli 11 shponli. Tayms garniturası. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli b.t. 19,0. Nashr.t. 19,0. 2000 nusxada bosildi. Buyurtma № 147.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining „O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent — 129, Navoiy ko'chasi, 30-uy//Toshkent, Yunusobod dahasi, Murodov ko'chasi, 1-uy. Shartnoma №12—157—06.